

Antonio Guaineri's
De matricibus, sive De propriis
mulierum aegritudinibus

Deel I

Context en tekstkritiek

Thesis ResMA *History: societies and institutions*

Peter van den Hooff (s0522473)

Begeleider: prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers

Universiteit Leiden

Mijn dank gaat uit naar prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers (Universiteit Leiden), prof. dr. T. Pieters (Universiteit Utrecht), em. prof. dr. A.H.M. Kerkhoff (Universiteit Twente), prof. Monica H. Green (Arizona State University, Phoenix (AZ), VS), dr. Gabriella Zuccolin (The Open University, Milton Keynes, Groot-Brittannië), Wouter Klein, MA (Universiteit Utrecht), dr. Wendy R. Larson-Harris (Ranaoke College, Salem (VA), VS), Qona Wright (The British Library, Londen, Groot-Brittannië), Arlene Shaner, MA, MLS (The New York Academy of Medicine, New York (NY), VS), John E. Mustain (Stanford University, Stanford (CA), VS) en het Nationaal Farmaceutisch Museum. Ik ben dr. Annette I. Bierman (Scaliger Instituut, Leiden) bijzonder dankbaar voor de enthousiaste en inspirerende manier waarop zij mij heeft laten kennismaken met de geschiedenis van de farmacie en voor haar ontuitputtelijke inzet om mij over de historisch-farmaceutische aspecten van deze tekst te adviseren.

Inhoudsopgave

Deel I: Context en tekstkritiek

Inleiding	6
I Ontwikkelingen in de gynaecologische praktijk en literatuur	21
II Circulatie van kennis van fertiliteitstests en recepten	32
III De slapende Venus	55
IV Tekstkritiek	62
V Toelichting op de teksteditie	80
VI Glossarium van <i>materia medica</i>	94
Literatuuropgave	123

Deel II: Aanzet tot een historisch-kritische teksteditie

Inleiding

Antonio Guaineri. Hij wordt een "gevierd arts" genoemd,¹ "een van de meest prominente onder de Milanese artsen gedurende de vroege vijftiende eeuw"² en zelfs "een van de meer beduidende en verlichte artsen van zijn tijd."³ Al in 1929 bevestigde de beroemde medisch-historicus Arnold Klebs (1870-1943) dat Guaineri's klinische observaties inderdaad zeer scherp waren en dat hij daarom historisch onderzoek verdiende,⁴ maar toch is er tot op heden nog maar weinig aandacht besteed aan zijn persoon en zijn bevindingen: moderne wetenschappelijke literatuur is schaars en edities of vertalingen van zijn werken zijn niet verschenen. Zijn oeuvre werd bovendien nog niet uitgebreid geanalyseerd, aangezien de in 1976 in *Isis* aangekondigde dissertatie van Barbara Kaplan over het gehele opus van Guaineri wegens veranderde interesse van de auteur nooit werd afgerond.⁵

Er is naar vijf van Guaineri's werken al wel enig min of meer oppervlakkig onderzoek gedaan. Zo werden er in 1923 aan de universiteit van Würzburg twee zeer korte dissertaties gewijd aan handschriften van *Summarium de rectificatione aeris* (*Samenvatting van de verbetering van lucht*)⁶ en *Sermo utilis de febricus* (*Nuttig dispuut over de koorts*)⁷ en werd Guaineri's *De peste* (*Over de pest*) door Danielle Jacquart vergeleken met de pesttraktaten van zijn exacte tijdgenoten Giovanni Michele Savonarola (1385-1468) en Jacques Despars (1380-1458).⁸ In een ander artikel van Jacquart⁹ en door middel van een vertaling van het hoofdstuk over epilepsie¹⁰ werd

¹ J.E. Dezeimeris, C.P. Ollivier en J. Raige-Delorme, *Dictionnaire historique de la médecine ancienne et moderne, ou précis de l'histoire générale, technologique et littéraire de la médecine, suivi de la bibliographie médicale du dix-neuvième siècle, et d'un répertoire bibliographique par ordre de matières* III (Parijs: Béchet 1834) 642.

² A.G. Carmichael, 'Contagion theory and contagion practice in fifteenth-century Milan', *Renaissance quarterly* 44 (1991) 213-256, aldaar 226.

³ A. Hirsch, 'Guainerio, Antonio G.' in: E. Albert et al. ed., *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker* II (Berlijn / Wenen: Urban & Schwarzenberg 1930) 877.

⁴ 'Catalogue of an exhibition of medical manuscripts and incunabula', *Bulletin of the New York Academy of Medicine* 5 (1929) 278-292, aldaar 282.

⁵ 'Back matter', *Isis* 67 (1976) 151-156, aldaar 152; persoonlijke correspondentie met dr. B.B. Kaplan (American Public University System, VS) d.d. 21-09-2010.

⁶ P. Seltam, *Zur Lehre von der Reinigung der Luft zur Zeit des Schwarzen Todes (1348) und während der folgenden hundert Jahre: Mitteilung eines handschriftlichen "Summarium de rectificatione aeris" von Antonius Guaynerius* (Würzburg: Universität Würzburg 1923).

⁷ R. Stöhsel, *Die Fieberlehre an den Universitäten Montpellier und Pavia im 14. und 15. Jahrhundert: Mitteilung eines handschriftlichen "Sermo utilis de febricus" von Antonius Guaynerius* (Würzburg: Universität Würzburg 1923).

⁸ D. Jacquart, 'Theory, everyday practice, and three fifteenth-century physicians', *Osiris*, 2nd series 6 (1990) 140-160. Zie ook L. Thorndike, *A history of magic and experimental science* IV (2de druk; New York: Columbia University Press 1953) 217-20, 221-227.

⁹ Idem, 'De la science à la magie: le cas d'Antonio Guainerio, médecin italien du XVe siècle', *Littérature, médecine, société* 9 (1988) 137-156, aldaar 144-5, 148-51.

bovendien al enige aandacht besteed aan *De aegritudinibus capitis* (*Over aandoeningen aan het hoofd*). In dit werk legt Guaineri onder meer de verbinding tussen epilepsie en profetie en divinatie¹¹ en zijn waarschijnlijk de eerste verwijzingen naar afasie uit de vroege renaissance te vinden.¹²

Guaineri's *Verhandeling over de baarmoeder*, geschreven vóór 1436,¹³ is tot nog toe het meest uitgebreid geanalyseerd, in het bijzonder in een artikel van Helen Lemay uit 1985. Hierin toont de mediëviste aan dat dit eerste gedrukte gynaecologische werk in de Westerse wereld¹⁴ de daadwerkelijke praktische beoefening van de geneeskunde in veel grotere mate reflecteert dan de meeste andere vijftiende-eeuwse werken uit dit genre. Uit de veelvuldige referenties aan zijn persoonlijke ervaringen blijkt namelijk dat Guaineri de aanbevelingen die hij in *Verhandeling over de baarmoeder* doet ook daadwerkelijk zelf navolgde in de behandeling van zijn eigen patiëntes: hoewel hij als universitair opgeleide arts respect heeft voor de medische *auctoritates*, vertrouwdde hij liever op *tried-and-true methods*. Guaineri ziet zowel in het stellen van de diagnose als in het behandelen van de aandoening dan ook een actieve en belangrijke rol voor de arts weggelegd. Ook op het gebied van gynaecologie en obstetrie. Zo voerde hij zelf het algemeen lichamelijk onderzoek uit bij zijn patiënte. Meer intieme behandelingen en het inspecteren van de vrouwelijke geslachtsdelen liet hij echter meestal over aan vroedvrouwen, die hij als assistent en 'tussenpersoon' inzette. Zij moesten Guaineri's instructies voor de vaak pijnlijke en onplezierige therapieën nauwkeurig navolgen, terwijl Guaineri op zijn beurt de methodes, rituelen en therapieën van de vroedvrouwen leerde kennen. Een aantal van hun praktijken vond vervolgens hun weg naar *Verhandeling over de baarmoeder*. Guaineri heeft er weliswaar vaak zijn bedenkingen bij, maar zeer regelmatig erkent hij ook de waarde van recepten van de vroedvrouwen en neemt hij hun methodes over.¹⁵

¹⁰ W.G. Lennox, 'Antonius Guainerius on epilepsy', *Annals of medical history* 2 (1940) 482-499, aldaar 483-499.

¹¹ O. Temkin, *The falling sickness: a history of epilepsy from the Greeks to the beginnings of modern neurology* (2de herz. druk, Baltimore: Johns Hopkins University Press 1994) 103, 150, 159-60.

¹² A.L. Benton en R.J. Joynt, 'Early descriptions of aphasia', *Archives of neurology* 3 (1960) 205-22, aldaar 207. Afasie is een taalstoornis ten gevolge van hersenletsel.

¹³ In dit onderzoek wordt duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen *Verhandeling over de baarmoeder* en *De matricibus* (*Over baarmoeders*, i.e. verschillende typen baarmoeders): *Verhandeling over de baarmoeder* (naar *Treatise on the womb*, de in wetenschappelijke literatuur meest gebruikte Engelse benaming) duidt op het werk als abstracte eenheid, zonder dat een specifieke versie, uitgave of druk bedoeld wordt. *De matricibus* duidt echter alleen op de uitgave uit 1474, die als basistekst heeft gediend voor deze editie.

¹⁴ M.H. Green, *Making women's medicine masculine: the rise of male authority in pre-modern gynaecology* (Oxford: Oxford University Press 2008) 345.

¹⁵ H.R. Lemay, 'Antonius Guainerius and medieval gynecology' in: J. Kirshner en S.F. Wemple ed., *Women of the medieval world: essays in honor of John H. Mundy* (Oxford: Basil Blackwell 1985) 317-36.

Lemay's conclusie is dat *Verhandeling over de baarmoeder* een bijzonder licht laat schijnen op de gynaecologische en obstetrische praktijk in de vijftiende eeuw: Guaineri's vele verwijzingen naar methodes, rituelen en therapieën uit de volksgeneeskunde zijn prachtige en unieke aanwijzingen in het onderzoek naar de activiteiten van de grotendeels ongeletterde vroedvrouwen. Zijn beschrijving van de nauwe samenwerking tussen mannelijke en vrouwelijke behandelaars laat bovendien zien dat de beoefening van gynaecologie en obstetrie in de late middeleeuwen niet bestond uit universitair geschoolde artsen tegenover in de praktijk opgeleide vroedvrouwen, maar dat hun behandelmethoden in de praktijk in zekere mate met elkaar vervlochten waren.¹⁶ Hier kan nog aan worden toegevoegd dat *Verhandeling over de baarmoeder* dus ook een belangrijke bron is voor onderzoek naar de inherente wederzijdse uitwisseling van gynaecologische en obstetrische kennis tussen deze twee beroepsgroepen. Deze aspecten van *Verhandeling over de baarmoeder* zijn tot nu toe nog niet onderzocht.

Deze aanzet tot een historisch-kritische teksteditie van *Verhandeling over de baarmoeder* wil het bestuderen van deze wetenschapshistorische thematiek in bredere zin faciliteren en aanmoedigen. Een goed ontsloten brontekst is immers noodzakelijk voor zowel een gedegen onderzoek naar de activiteiten van vroedvrouwen als naar circulatie en transformatie van kennis, als ook voor het meer inzichtelijk maken van de relatie tussen mannelijke artsen en vrouwelijke behandelaars en vroedvrouwen in het bijzonder in de late middeleeuwen. Door een goed ontsloten brontekst kunnen voorbarige generalisaties op basis van te weinig informatie namelijk worden voorkomen.¹⁷ Het is hierbij uiteraard belangrijk dat de ontsloten versie van het werk zo dicht mogelijk bij het origineel staat: tot nog toe is het weinige onderzoek naar *Verhandeling over de baarmoeder* steeds gebaseerd op latere gedrukte uitgaven, waarin door de invloed van derden (sterk) geëmendeerde versies van Guaineri's werk worden gepresenteerd.¹⁸ Om *Verhandeling*

¹⁶ H.R. Lemay, 'Women and the literature of obstetrics and gynaecology' in: J.T. Rosenthal, *Medieval women and the sources of medieval history* (Athens (VS): University of Georgia Press 1990) 189-209, aldaar 189-90, 201.

¹⁷ M.H. Green, 'Women's medical practice and health care in medieval Europe', *Signs: journal of women in culture and society* 14 (1989) 434-473, aldaar 472. Dit artikel is ook te vinden in idem, *Women's healthcare in the medieval West* (Ashgate: Aldershot 2000) essay I.

¹⁸ Door de invloed van derden verschillen sommige passages in latere gedrukte uitgaven sterk, zowel onderling als ten opzichte van de *editio princeps*, bv. *De matricibus* f. b7vb-8ra: 'Matricem vero ex seminis citoniorum mucillagine qua statim ex pulvere infrascripto salipiset qui R acacie ꝓ 2 mirtillorum balaustiarum rosarum rubearum ana ꝓ 1 pinee combuste cornu cervi usti ana ꝓ 1½ fiat pulvis.' en *Opera medica* (Pavia: Antonius de Carcano 1488) f. 121rb: 'Matrice vero ex seminis citoniorum mucillagine quam statim ex pulvere infrascripto salipizet qui R acacie ꝓ 2 mirtillorum balaustiarum rosarum rubearum ana ꝓ 1½ fiat pulvis.'; *De matricibus* f. d7va: 'Maior enim ducentorum 88 dierum existit que menses 9 sunt et dies tres. Minor ducentorum 58 dierum existens menses 8 et dies 18 consituunt.' en *Practica et omnia opera* (Venetië: Jacobus Pentius de Leucho 1508) f. 74ra: 'Maior enim ducentorum 88 dierum existit que menses 9 dies 18 sunt media ducentorum 73 dierum existit que menses 9 sunt et dies tres.'

over de baarmoeder op wetenschappelijk verantwoorde wijze als bron te kunnen gebruiken voor onderzoek is een gemakkelijk toegankelijke bronneditie¹⁹ van – in de woorden van Monica Green – "this fascinating document"²⁰ dus noodzakelijk.

Om enige historische achtergrond bij de tekst en teksteditie te geven, zal eerst kort worden stilgestaan bij het leven van Guaineri en de stijl van zijn geschreven werken, gevolgd door een globale inhoudelijke analyse van *Verhandeling over de baarmoeder*. Daarna wordt de ontwikkeling van gynaecologische praktijk en literatuur in Italië in de vijftiende eeuw uiteengezet, waarbij besproken zal worden hoe de behandeling van vrouwenziekten in deze periode vorm kreeg en welk licht *Verhandeling over de baarmoeder* daarop werpt. Dan volgt een verkenning van de tekstuele traditie van een aantal recepten en fertiliteitstests uit *Verhandeling over de baarmoeder*, die als inspiratie en startpunt kan dienen voor vervolgonderzoek naar de circulatie en transformatie van kennis onder mannelijke artsen en vroedvrouwen. Voordat de tekstkritiek en de technische aspecten van de teksteditie worden besproken zal tot slot kort aandacht besteed worden aan het motief van de slapende Venus, dat terug te vinden is in de literatuur en de schilderkunst en in hoofdstuk 24 van *Verhandeling over de baarmoeder* wordt gebruikt als metafoor voor het opwinden van de vrouw.

Antonio Guaineri

Antonio Guaineri²¹ werd waarschijnlijk in de jaren tachtig van de veertiende eeuw geboren in Pavia als zoon van Giorgio Guaineri. Over zijn jeugd en vooropleiding is niets bekend, maar het is wel zeker dat Guaineri ging studeren aan de universiteit van Padua. Hier ontving hij aan de medische faculteit onderwijs van onder meer Giacomo della Torre (Jacobus Forliviensis), Biagio Pelacani da Parma, Luchino Bellocchio en Giovanni Francesco Balbi. Op 17 december 1410 diende hij bij de universiteit van Pavia een verzoek in om zijn doctoraat te behalen, waarbij

Minor ducentorum 58 dierum existens: menses 8 et dies 18 consituunt.'; *De matricibus* f. d8ra: 'Secunda operatio Iovi cuius est spiritum vivificare hominem ascribitur nam Iupiter quasi iuvans pater ethimologiatur tunc enim spiritus gignitivus in spermate existens vivificatur ac formandi membra vigorem recipit.' en *Opus preclarum ad praxim non mediocriter necessarium* (Lyon: Scipio de Sabanio 1534) f. 162va: 'Secunda operatio Iovi cuius est spiritum vivificare hominem ascribitur nam Iupiter quasi iuvans pater ethimologiatur tunc enim spiritus gignitivus in spermate existens vivificatur ac formandi membra vigorem recipit et tunc materia spumificando digestionem quandam efficit vel recipit.' Citaten uit *De matricibus* zijn overgenomen uit de teksteditie, niet uit de basistekst.

¹⁹ De teksteditie zal in de nabije toekomst integraal en op woord doorzoekbaar online beschikbaar worden gesteld door het Nationaal Farmaceutisch Museum via <http://www.farmaceutischmuseum.nl/9/9/dematricibus.html>

²⁰ Green, 'Women's medical practice', 458.

²¹ Ook o.a. Gaynerius, Guainerio, Guainerio, Guaynerius, Guainerius, de Guaineriis, de Gaineriis, de Gameriis, de Wayneriis.

Galeazzo di Santa Sofia en Bartolomeo Montagnana als promotors zouden optreden.²²

Kort nadat hij in 1412 zijn doctoraat had behaald, begon hij les te geven aan de universiteit van Pavia en daarna, vanaf 1428, in Chieri aan de universiteit van Turijn. Vanaf 1427 was Guaineri naast hoogleraar als lijfarts verbonden aan het hof van Amadeus VIII, de hertog van Savoye. In die hoedanigheid reisde hij in 1432 een periode rond door Savoye, de Dauphiné, Avignon en de Provence en ontmoette hij in het huidige Thonon-les-Bains de zwager van de hertog, Johan Jacob Paleologus, de markgraaf van Monferrato. Hem vergezeldde Guaineri in 1435 naar het kuuroord Acqui, waarover hij een korte uiteenzetting schreef, getiteld *De balneis (Over de baden)*. Aan het einde van het jaar werd hij teruggeroepen naar Savoye, waar op dat moment een pestepidemie woedde en waar hij de nodige bekendheid verwierf door zijn effectieve behandeling van deze ziekte. In 1442 verbleef hij weer in Casale bij de markgraaf van Monferrato, maar toen deze in 1445 overleed, keerde Guaineri terug naar het hof van Savoye in Turijn. Hier werd hij lijfarts van Lodewijk, die hertog was geworden nadat zijn vader Amadeus VIII in 1439 uitgeroepen was tot tegenpaus Felix V.²³

Guaineri begon twee jaar later, in 1447, weer met lesgeven aan de universiteit van Pavia. Hoogleraren aan deze universiteit verdienden toen gemiddeld 74,5 florijn per jaar, maar zestig procent van hen moest het doen met minder dan 51 florijn. Guaineri had in de jaren daarvoor zijn sporen als arts verdiend en was blijkbaar uitgegroeid tot een gevierd hoogleraar, want in 1448 verdiende hij 300 en in 1449 maar liefst 325 florijn per jaar. Een topsalaris, aangezien het levensonderhoud van een doorsnee inwoner van Pavia op 20 florijn per jaar lag.²⁴ Hij bleef tot in 1455 werkzaam aan de universiteit en verzorgde onderwijs over onder meer het negende en

²² D. Mugnai Carrara, 'Guaineri, Antonio', *Dizionario biografico degli italiani* 60 (2003) 111-115, aldaar 111. Deze uitstekende korte biografie verdient sterk de voorkeur boven N.F.J. Eloy, *Dictionnaire historique de la médecine ancienne et moderne, ou, mémoires disposés en ordre alphabétique pour servir à l'histoire de cette science, et à celle des médecins, anatomistes, botanistes, chirurgiens et chimistes de toutes nations* II (Brussel: Culture et Civilisation 1973, herdruk van Bergen: Hoyois 1778) 394-5; Dezeimeris, Ollivier en Raige-Delorme, *Dictionnaire historique* 642-45; A.L.J. Bayle en A.J. Thillaye, *Biographie médicale par ordre chronologique d'après Daniel Leclerc, Éloy, etc. mise dans un nouvel ordre, révisé et complétée par Bayle et Thillaye* I (Amsterdam: Israël 1967, herdruk van Parijs: Delahays 1855) 144-5; M. Neuburger, *Geschichte der Medizin* II.I (Stuttgart: Ferdinand Enke 1911) 506; en E. Wickersheimer, *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Age* I (Parijs: Droz 1936) 34-5. Een zeer uitgebreide, maar veel oudere biografie is te vinden in V. Malacarne, *Delle opere de' medici e de' cerusici che nacquero o fiorirono prima del sec. XVI negli Stati della reale casa di Savoia* I (Turijn: nella stamperia del Seminario 1786) 42-96.

²³ Mugnai Carrara, 'Guaineri, Antonio', 111-113. Samuel Cohn jr. stelt ten onrechte dat Guaineri ook pauselijk lijfarts is geweest. Deze vergissing komt hoogstwaarschijnlijk voort uit een verkeerde vertaling van 'Papiensis' ('uit Pavia') of de aanname dat Guaineri nog lijfarts van Amadeus VIII was toen deze benoemd werd tot tegenpaus (S.K. Cohn jr. *The Black Death transformed: disease and culture in early renaissance Europe* (Londen: Arnold 2003) 177).

²⁴ Mugnai Carrara, 'Guaineri, Antonio', 111; V.L. Bullough, 'Science vs. humanities: a conflict in the fifteenth-century Italian universities?' in: idem, *Universities, medicine, and science in the medieval west* (Burlington: Ashgate 2004) essay VII, aldaar 100-1.

laatste boek uit Rhazes' *Liber ad Almansoris* (*Boek voor Almansor*), dat vaak op zichzelf werd gedrukt als *Liber nonus ad Almansoris* en volledig gewijd was aan therapeutiek. Hoewel elk biografisch overzicht een ander sterfjaar geeft, toonde Daniela Mugnai Carrara aan dat Guaineri kort na 1455 gestorven moet zijn, waarschijnlijk in Pavia. Hij ligt daar begraven in de Basilica di San Michele Maggiore.²⁵ Hij liet meerdere kinderen na, onder wie Antonio-Maria, eveneens hoogleraar in de geneeskunde aan de universiteit van Pavia, en Theodoro, lijfarts aan het Franse hof.²⁶

Geschreven werken

Kort nadat Guaineri in 1412 aan de universiteit van Pavia was aangesteld, begon hij met het schrijven van zijn toch redelijk omvangrijke oeuvre. Tot aan zijn dood bleef hij productief en schreef hij uiteenzettingen over ziekten en aandoeningen aan verschillende lichaamsdelen zoals het hoofd, de oren, de ogen, de neus, de nek, het hart, de maag, de nieren en de baarmoeder; over meer specifieke ziekten als *De febribus* (*Over koorts*), *De arthetica passione* (*Over de ziekte artritis*), *De peste* (*Over de pest*) en *De pleurisi* (*Over pleuritis*); en over meer algemene thema's, zoals *De venenis* (*Over vergiften*), *De fluxibus* (*Over de stoelgang*; bespreekt onder meer diarree en dysenterie, wormen en tenesmus), *Antidotarium* en eerder genoemde werkje over het Piëmontese kuuroord Acqui, waaraan hij met de markies van Monferrato in 1435 een bezoek had gebracht.²⁷ Aanvankelijk was het Guaineri's bedoeling al deze uiteenzettingen te bundelen tot een summa, maar later besloot hij, uit angst dat de dood hem zou inhalen voordat hij een dergelijk volledig overzichtswerk van alle ziekten had voltooid, elke verhandeling apart uit te geven zodra

²⁵ Mugnai Carrara, 'Guaineri, Antonio', 113. Guaineri's grafscript is te vinden in L. Schraderus, *Monumentorum Italiae, quae hoc nostro saeculo et à Christianis posita sunt, libri quatuor* (Helmstedt: Jakob Lucius 1592) f. 358r.

²⁶ In de handschriftencollectie van de Bibliothèque municipale in Vendôme (Frankrijk) bevindt zich een aantal medische werken dat heeft toebehoord aan Theodoro Guaineri. Het betreft onder andere een commentaar op Avicenna van Marsilius de Sancta Sophia, recepten tegen maagaandoeningen van Nicolas de Rubeis en *Opuscula medica*, een in 1442 door Antonio Guaineri zelf samengesteld werk waarin onder meer een samenvoeging van *De peste* en *De venenis* en een samenvatting van *De febribus* zijn opgenomen. Op de voorzijde van het schutblad van *Opuscula medica* (nr. 107) staat: 'Theodori Guaynerii de Papia et amicorum'; op de achterzijde staat: 'Composuit opus hoc Antonius Guaynerius de Papia, genitor meus, et maior pars huius operis est scripta manu eius propria.' Omdat het hier om een vijftiende-eeuws handschrift gaat, concludeert Lynn Thorndike voorzichtig dat Theodoro hem waarschijnlijk van Antonio zelf gekregen moet hebben (Thorndike, *History of magic* 220). In *Index Arabicus in Avicenna* (nr. 232) staan op de achterzijde van het tweede schutblad de geboortedata van de kinderen van Antonio Guaineri (*Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France* III. Ministère de l'Instruction Publique et des Beaux-Arts (Parijs: Plon 1885) nr. 107 (p. 423-4), 232 (p. 468), 233 (p. 468-9), 244 (p. 471-2), 245 (p. 472-3)).

²⁷ Voor een korte beschrijving van verschillende van Guaineri's werken zie Dezeimeris, Ollivier en Raige-Delorme, *Dictionnaire historique* 643-5.

deze klaar was.²⁸ Na zijn dood zijn de meeste van zijn uiteenzettingen alsnog bijeengebracht en gezamenlijk uitgegeven en werden sommige vertaald naar het Italiaans en het Hebreeuws.²⁹

Samengenomen vormt het oeuvre van de Italiaanse arts een typisch voorbeeld van een middeleeuwse *practica*-tekst, een medisch compendium waarin geprobeerd werd de theoretische basis van de geneeskunde te verbinden met specifieke situaties in de dagelijkse praktijk van het behandelen van ziekten. De meeste van Guaineri's uiteenzettingen, hoewel inhoudelijk zeer verschillend, bespreken dan ook geen abstracte medisch-theoretische concepten en proposities (het 'wat' en 'waarom'), maar leggen de nadruk op diagnostiek, prognostiek en therapie (het 'wanneer' en 'hoe').³⁰ Aanvankelijk waren *practica* bedoeld om geneeskundestudenten en jonge, onervaren artsen op weg te helpen in de *ars assuescibilis*, dat deel van hun vakgebied dat niet in de collegezaal onderwezen of voorgedaan kon worden, maar geleerd moest worden door het zelf veel te doen. Uiteindelijk werden de compendia echter ook veel geconsulteerd door meer ervaren medici en in de vijftiende en zestiende eeuw groeide de populariteit van dit soort teksten sterk.³¹

De inhoud van *practica*-teksten werd gevormd door de verzamelde gegevens die werden geselecteerd uit bestaande geschreven werken die niet direct geschikt waren voor het gebruik in praktijk, omdat door hun lengte of indeling de benodigde informatie te verspreid werd aangeboden. Deze gegevens werden – waar dit van toegevoegde waarde was – aangevuld met tot dan toe niet-algemeen bekende inzichten en praktijkkennis van contemporaine beroepsbeoefenaars. Om de gebruiksvriendelijkheid in de dagelijkse praktijk te garanderen, werd de totale inhoud vervolgens op een manier gerangschikt die zowel rationeel verklaarbaar als gemakkelijk te onthouden was. Daarom werden eerst aandoeningen aan specifieke ledematen *a capite ad calcem* ('van hoofd tot voet') besproken, dus vanaf het hoofd gerangschikt in een

²⁸ A. Guaineri, *De egritudinibus capitis* in: idem, *Practica* (Venetië: Bonetus Locatellus 1498) f. 2ra-30vb, aldaar f. 2ra: 'Magno ac summo cum desiderio iam diu cuius cumque particularis membri egritudinum curam ponere concupiui. Sed clarissimi quidam antiqui viri me cautum reddiderunt: qui morte preventi inchoate opera finire nequierunt. Unde si quod perfectum erat nihil supra: propter tamen totius operis imperfectionem nulla est de eis facta mentio: et sic vacue tempus eorum pauperculi consumpserunt.'

²⁹ M. Steinschneider, *Die hebraeischen Uebersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des Mittelalters, meist nach handschriftlichen Quellen* (Berlijn: Kommissionsverlag des Bibliographischen Bureaus 1893) 799-800; M.T. Navarro Salazar, "'De arthetica passione" in a XVth century Italian manuscript', *Reumatismo* 57 (2005) 130-3.

³⁰ Diagnostiek is de leer van het vaststellen der ziekten, prognostiek is de leer van het voorspellen van het beloop der ziekten, therapie is een verzamelnaam voor behandelmethoden als rust, geneesmiddelen, een zeker dieet of een chirurgische ingreep.

³¹ L. Demaitre, 'Theory and practice in medical education at the university of Montpellier in the thirteenth and fourteenth centuries', *Journal of the history of medicine and allied sciences* 30 (1975) 103-123, aldaar 113; Jacquart, 'Theory, everyday practice', 140; N.G. Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine. An introduction to knowledge and practice* (Chicago: University of Chicago Press 1990) 49-50.

neerwaartse volgorde. Aanvankelijk werden gynaecologische aandoeningen besproken onder de andrologische aandoeningen, maar vanaf het begin van de veertiende eeuw werd dit onderwerp steeds vaker buiten het traditionele raamwerk van *a capite ad calcem* geplaatst. Na de bespreking van aandoeningen aan specifieke ledematen volgden in de *practica* verhandelingen over meer algemene ziekten zoals koorts en tot slot volgde vaak nog een antidotarium of enige uiteenzettingen over bijvoorbeeld de pest, ontwrichtingen en artritis.³² Ook Guaineri's verhandelingen zijn in de vijftiende- en zestiende-eeuwse verzameluitgaven van zijn werk op deze manier gerangschikt, waarbij *Verhandeling over de baarmoeder* inderdaad buiten het traditionele raamwerk wordt geplaatst.

De inhoud van *practica*-teksten werd dus gevormd door geselecteerde gegevens uit bestaande geschreven werken, aangevuld met praktijkkennis van contemporaine beroepsbeoefenaars. Deze inzichten werden echter niet zomaar klakkeloos opgenomen in een *practica*, maar alleen wanneer zij de medische theorie bevestigden en verrijkten; de congruentie tussen oude en 'nieuwe' kennis moest worden gegarandeerd. Een recept of een verslag van een bepaald klinisch geval werd daarom pas opgenomen wanneer er naast het *experimentum* (de geloofwaardige persoonlijke ervaring van een individuele arts) in een gezaghebbende tekst een soortgelijke vermelding gevonden kon worden, wanneer het door geldige argumenten rationeel verklaarbaar was of wanneer het door algemene consensus binnen de gemeenschap van deskundigen onderschreven werd. Van een *practica*-auteur mocht kortom verwacht worden dat de in zijn werk opgenomen nieuwe praktische *scientia* (kennis) en *experimentum* in overeenstemming waren met de theoretische *scientia* en *doctrina* (leerstelling).³³

Guaineri is zich bewust van deze verwachting en vraagt de lezer in *De aegritudinibus capitis* (vanwege de in de *practica* gebruikelijke rangschikking *a capite ad calcem* in feite de opening van zijn gehele oeuvre) coulant te zijn wanneer hij in de rest van zijn werk therapieën van oude vrouwen voorschrijft of behandelingen opgeeft die op de lezer als bezweringen en betoveringen kunnen overkomen: hij verzekert zijn lezer dat hij niets heeft opgeschreven dat indien nodig niet uitgelegd kon worden op basis van bepaalde natuurlijke principes. Hij voegde echter toe dat die principes de zaak zijn van de natuurfilosofie en daarom niet uiteengezet hoeven te worden in een

³² C. Crisciani, 'History, novelty, and progress in scholastic medicine', *Osiris*, 2nd series 6 (1990) 118-139, aldaar 129; A. Wear, 'Explorations in renaissance writings on the practice of medicine' in: idem, R.K. French en I.M. Lonie ed., *The medical renaissance of the sixteenth century* (Cambridge: Cambridge University Press 1985) 118-145, aldaar 119; Green, *Making women's medicine masculine* 253.

³³ Crisciani, 'History, novelty, and progress', 129-13.

practica.³⁴ Sterker nog, wanneer hij de rationele en wetenschappelijke behandeling vergelijkt met lokale, soms magische volksgebruiken en – veelal onder vermelding van opvallende gebeurtenissen en markante personages – een afweging maakt van de effectiviteit van beide, lijkt hij elke vorm van scholastieke discussie hierover systematisch te willen vermijden.³⁵ Guaineri neemt overigens dezelfde houding aan wanneer *auctoritates* een onderling verschillende opvatting hebben. Zo sluit hij in *De pleurisi* de beschrijving van het dispuut tussen de Arabische geleerde Mesue (777-857) en de Fransman Bernard de Gordon (ca. 1258-1318) over het voorschrijven van een bepaalde geneesmiddeltherapie als volgt af: "Maar laat ons deze nobele mannen, die uitzonderlijke artsen zijn, in het Paradijs achterlaten, waar al hun onenigheden tot rust gekomen zijn, en laat ons terugkeren naar de gemeenschappelijke beoefening van de praktijk."³⁶

Verhandeling over de baarmoeder

Zoals gezegd is het oeuvre van Guaineri alles bij elkaar genomen een typisch voorbeeld van een middeleeuwse *practica*-tekst. Dit blijkt ook uit de inhoud van *Verhandeling over de baarmoeder*, die perfect past binnen dit medisch-literaire genre: zonder uitgebreid in te gaan op overkoepelende medische theorieën over lichaamssappen, temperamenten of humorale kwaliteiten van organen bespreekt de Italiaanse arts de praktische beoefening van de gynaecologie, de specifieke situaties in de dagelijkse praktijk van het behandelen van vrouwen met gynaecologische en obstetrische problemen. Zo beschrijft hij in de eerste achttien hoofdstukken de anatomie van de baarmoeder en geeft de 'signa' (tekenen), 'pronostica' (prognose) en 'cura' (behandeling) van aandoeningen als overvloedige of geringe menstruatie, priapisme bij vrouwen en abscessen, zweren, aambeien en kanker in de baarmoeder.

Guaineri besteedt ook een apart hoofdstuk aan de oorzaken, symptomen en behandelingen van verstikking van de baarmoeder ('suffocatio matricis' of 'prefocatio matricis'). Deze aandoening,

³⁴ Guaineri, *De aegritudinibus capitis* f. 12va: 'Si qua ergo in hoc meo opusculo deinceps ad modum vetularum descripsero: pensa non ab re me hic illa descripsisse: nam et si tibi forsan precantationes appereant: nihil tamen est fine ratione positum quam tibi ubi opus esset ex principiis naturalibus assignarem. Sed cum hoc sit philosophi declarare huic meo opusculo esset impertinens.'

³⁵ Jacquart, 'Theory, everyday practice', 140, 159.

³⁶ A. Guaineri, *De pleuresi* in: idem, *Practica* (Venetië: Bonetus Locatellus 1498) f. 30vb-36rb, aldaar 32vb: 'Sed his bonis viris quod [sic] singularissimi sunt practitici in paradise dimissis. Ubi omnia eorum litigia quieverunt ad actum practicum communem deveniamus [...].' Eenzelfde soort opmerking is te vinden in *De matricibus* f. d7vb, wanneer Guaineri een astrologische formule uit pseudo-Ptolemaeus' *Centiloquium* bespreekt, zijn bezwaren geeft, maar zonder zich openlijk uit te spreken afsluit met de opmerking: 'Istam [i.e. dit vraagstuk] igitur dominis astrologis di[mit]tere melius puto.' Voor de volledige passage waarop deze opmerking betrekking heeft, zie n. 47.

die al eeuwenlang werd erkend als zeer serieus, kwam vooral voor bij weduwen en maagden, maar ook bij andere vrouwen die te lang geen geslachtsgemeenschap hadden gehad. Symptomen waren onder meer hoofdpijn, duizeligheid, ademhalingsproblemen en pijn in de navel, maar de patiënte kon er ook aan overlijden.³⁷ Guaineri stelt dat de aandoening twee oorzaken kent: de retentie (in- of terughouding) van menstruatiebloed of de retentie van vrouwelijk zaad. Hij geeft vervolgens de tekenen voor beiden oorzaken en verschillende behandelmethode. Galenus had al gezegd dat masturbatie de beste remedie was tegen 'suffocatio matricis' en hij had er specifiek bij vermeld dat deze behandeling ook kon worden uitgevoerd door een andere vrouw. Net als onder andere Avicenna en pseudo-Albertus Magnus beveelt ook Guaineri onder meer deze therapie aan: de vroedvrouw moet de patiënte tot een orgasme brengen door haar handen en de vulva van de patiënte in te smeren met een vetstof, haar vinger in de vagina in te brengen en vervolgens zonder ophouden over de baarmoederhals te wrijven totdat de baarmoeder het overtollige zaad van de vrouw of de kwade humoren uitscheidt. Guaineri voegt eraan toe deze behandeling vooral succesvol is bij maagden en stelt dat de beschreven behandeling bij een getrouwde vrouw niet eens uitgevoerd hoeft te worden: zij moet zich ter behandeling van 'suffocatio matricis' ruw laten beminnen door haar man, die haar een orgasme kan geven door haar onderop te laten liggen.³⁸

Na deze eerste achttien hoofdstukken besteedt Guaineri uitgebreid aandacht aan onvruchtbaarheid en problemen bij het zwanger raken (hoofdstuk 19-23 en 26-29) en licht hij tussendoor in hoofdstuk 24 en 25 de man voor over manieren om het seksuele genot van de vrouw te vergroten. Aangezien de humoraaltheorie leerde dat niet iedere uterus dezelfde kwaliteit had, maar er verschil bestond tussen droge, vochtige, koude en hete baarmoeders, bespreekt Guaineri soms in aparte hoofdstukken dezelfde aandoening voor deze verschillende typen baarmoeders. Dit blijkt duidelijk uit de inhoudsopgave.³⁹ Hij sluit *Verhandeling over de baarmoeder* vervolgens af door in de laatste acht hoofdstukken meer obstetrische zaken te bespreken en de lezer onder meer uit te leggen hoe hij kan zien of de foetus een jongetje is, hoe

³⁷ H.R. Lema, 'William of Saliceto on human sexuality', *Viator* 12 (1981) 165-181, aldaar 177; idem, *Women's secrets: a translation of Pseudo-Albertus Magnus De secretis mulierum with commentaries* (Albany: State University of New York Press 1992) 5-6; D. Jacquart en C. Thomasset, *Sexuality and medicine in the Middle Ages* (Cambridge: Polity Press 1988) 173-77.

³⁸ *De matricibus* f. b1vb-2ra: 'Obstitrix deinde os vulve perungat inunctumque digitum si corrupta fuerit quanto plus poterit immittat matricis collum fricatio continue sperma eius corruptum seu humorem quamvis alium venenosum talem per fricationem matrix evomit. Cumque suppositio in hoc casu prevaleat si maritum habuerit eam supponat gagliarditer quia nihil supra et hoc in paroxismo fienda sunt.'

³⁹ *De matricibus* f. a2ra-va.

hij een valse zwangerschap kan onderscheiden van een echte, hoe een miskraam veroorzaakt kan worden en hoe de lezer moet handelen bij moeizame bevallingen.

Voordat Guaineri zijn patiëntes eventueel lichamelijk onderzocht en een diagnose stelde, wilde hij eerst hun eigen observaties horen: hij vroeg uitgebreid naar hun klachten, pijnen en symptomen, naar hun menstruatiecycclus, hun waarneming van koud en heet in de baarmoeder en naar hun zin in geslachtsgemeenschap. Hoogstwaarschijnlijk nam hij deze vraaggelassen zelf af, aangezien uit de tekst nergens blijkt dat hij hier een 'tussenpersoon' voor inzette. Welke waarde de arts vervolgens precies aan het gesprek moet hechten, maakt Guaineri echter niet helemaal duidelijk: hij geeft aan dat de meeste aandoeningen die in *Verhandeling over de baarmoeder* genoemd worden, gediagnosticeerd kunnen worden op basis van de verklaring van de patiënte, maar hij is tegelijkertijd sceptisch over de vraag of zij wel in staat is een accurate observatie te doen.⁴⁰ Mogelijk zag Guaineri de gesprekken dan ook als *the next best thing*, als noodgreep in plaats van het manueel of visueel inspecteren van de vrouwelijke geslachtsdelen, waar voor mannelijke artsen een zeer sterk sociaal taboe op lag.⁴¹ Zijn scepsis ten opzichte van de verklaringen van zijn patiëntes is mogelijk te wijten aan het feit dat de observaties niet altijd aangesloten zullen hebben bij de medische theorie omdat ze niet rationeel verklaarbaar waren of door gezaghebbende teksten werden onderschreven. Om Guaineri's houding ten opzichte van de persoonlijke observaties van zijn patiëntes verantwoord te kunnen analyseren is echter een uitgebreide vergelijking met andere van zijn werken nodig, aangezien hij daarin melding maakt van en zijn mening geeft over de observaties van zijn mannelijke patiënten en van vrouwen die hij heeft behandeld voor niet-gynaecologische aandoeningen.

Nadat Guaineri zijn patiënte had ondervraagd, volgde in sommige gevallen een lichamelijk onderzoek. In de meeste gevallen bleef dit beperkt tot het bevoelen van de onderbuik, bijvoorbeeld om te onderzoeken of de patiënte daadwerkelijk zwanger was of dat zij een tumor in haar buik ('mola') had.⁴² Slechts heel zelden inspecteerde Guaineri zelf de geslachtsdelen, die hij meestal kortweg aanduidt als 'vulva', zonder duidelijk onderscheid te maken tussen de verschillende delen, met uitzondering van de baarmoeder ('uterus' en 'matrix'). Guaineri schreef

⁴⁰ Lemay, 'Anthonius Guainerius', 321-22, 323-4, 336; *De matricibus* f. b6va: 'Excrescentias igitur tales apparentes tactu ac visu: vel honestius ut dixerim ex infirme relatu comprehendes de quarum forma etiam inquiras studiose et talia tibi signa demonstrativa erunt.'; f. c1ra: 'An sanguinee flegmatice colerice aut melancolice fuerint ex earum colore cognosces: nam si albe flegmatice citrine colerice rubeae sanguinee et fuscae seu nigre melancolice erunt quod ex ipsarum inspectione aut infirme narratione comprehendes et hec tibi signa demonstrativa sint.'

⁴¹ Green, 'Women's medical practice', 468; idem, *Making women's medicine masculine* 20.

⁴² *De matricibus* f. e1rb: 'Quintum quandocunque impressio violenta in mola cum manu fit movetur et amota manu locum ad pristinum redit fetus autem quandocunque ex compressione tali movetur quandocunque vero minime.'

bijvoorbeeld nadrukkelijk voor dat de arts zelf met de hand de nauwheid, breedte of kronkeling van de baarmoedermond moest voelen wanneer hij de oorzaak van onvruchtbaarheid wilde vaststellen.⁴³ De norm was echter – in de woorden van Green – dat een mannelijke arts een vroedvrouw te hulp riep "whenever there is a need to insert a hand into the female patient".⁴⁴

Nadat Guaineri op basis van de 'signa' en de verklaring van de patiënte een diagnose had gesteld, beschreef hij in sommige gevallen ook de prognose voor het verloop van de ziekte ('pronostica'). Hij doet dit opvallend genoeg in bijzonder weinig gevallen op basis van astrologische voorspellingen, terwijl er vooral vanaf de dertiende eeuw een wijdverbreide belangstelling voor dit vakgebied had bestaan. Geneeskunde, filosofie en astrologie bloeiden in nauwe relatie tot elkaar op en astrologie werd de hoeksteen van de medische prognostiek: er werd geloofd dat de hemellichamen alle ondermaanse lichamen beïnvloedden, dus ook bijvoorbeeld de conceptie, (crises in) het verloop van een ziekte, geneesmiddelen en lichaamsdelen van de patiënt. Van een goede arts kon verwacht worden dat hij altijd rekening hield met deze astrale invloed en dat hij geoefend was in het berekenen van de bewegingen van de hemellichamen zodat hij de therapie op het meest geschikte moment kon (laten) uitvoeren. In de veertiende en vijftiende eeuw ontwikkelde de astrologie zich vervolgens bijzonder sterk aan de Italiaanse universiteiten. Padua, waar Guaineri het grootste deel van zijn opleiding doorliep, ging hierin voorop. Hoewel een universitair opgeleide arts zich door een zekere mate van kennis van astrologische theorie kon onderscheiden van de in de praktijk opgeleide medische beoefenaar, verschilde het begrip ervan onder geleerde artsen sterk: slechts een paar van hen zullen de technische theorieën van Claudius Ptolemaeus volledig beheerst hebben, terwijl verreweg de meesten van hen astrologische methoden toepasten zonder de onderliggende theorie noodzakelijkerwijs volledig te begrijpen.⁴⁵

Guaineri behoort hoogstwaarschijnlijk tot die laatste groep. In *Verhandeling over de baarmoeder* bespreekt hij astrologie vooral in relatie tot embryologie:⁴⁶ wanneer hij kort zijn tegenwerpingen geeft bij een astrologische methode van Ptolemaeus om het moment van

⁴³ *De matricibus* f. c6vb-7ra: 'De strictura vero nimia sive amplitudine aut oris tortuositate ubi certificari cupias tu ipse ubi phas sit experire.'

⁴⁴ Green, *Making women's medicine masculine* 253.

⁴⁵ Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine* 16, 36, 67-8; Thorndike, *History of magic* 227-8; P.F. Grendler, *The universities of the Italian renaissance* (Baltimore: Johns Hopkins University Press 2002) 408-9; P. Elmer, *The healing arts: health, disease and society in Europe 1500-1800* (Manchester: Manchester University Press 2004) 13-4. Voor een analyse van de rol van astrologie in de middeleeuwse wetenschap en filosofie zie R. Lemay, 'The true place of astrology in medieval science and philosophy: towards a definition' in: P. Curry ed., *Astrology, science and society: historical essays* (Woodbridge: Boydell Press 1987) 57-73.

⁴⁶ *De matricibus* hoofdstuk 30, getiteld 'De fetus seu embrionis generatione'.

geboorte te voorspellen, eindigt hij de passage snel door te stellen dat de vraag wie er gelijk heeft beter overgelaten kan worden aan de astrologen. Uit deze opmerking blijkt niet alleen dat Guaineri astrologie niet geheel doorgrondde, maar daarnaast komt ook zijn ontwijkende houding ten opzichte van scholastieke discussies opnieuw naar voren.⁴⁷

Na het geven van een diagnose en in sommige gevallen een prognose schrijft Guaineri tot slot een of meerdere therapieën ('cura') voor. Wanneer we deze behandelingen groeperen volgens de traditionele medische onderverdeling van *diaeta*, *potio* en *chirurgia*⁴⁸ zien we dat Guaineri voor verreweg de meeste gynaecologische aandoeningen en obstetrische problemen een geneesmiddeltherapie voorschrijft: *Verhandeling over de baarmoeder* staat vol met recepten, van eenvoudig tot gecompliceerd, voor allerlei soorten medicijnen. De therapie kon inhouden dat de patiënte zelf een geneesmiddel moest gebruiken, zoals een pil of een drankje, of dat de patiënte ter plekke behandeld werd door een vroedvrouw, die volgens instructies van Guaineri te werk ging. Guaineri zag echter slechts zelden noodzaak voor een chirurgische ingreep, al wordt aderlaten ('flebothomia') wel veelvuldig voorgeschreven. Hij besteedt bovendien weinig aandacht aan *diaeta* als therapie, al draagt hij de patiënte in sommige gevallen wel op om rust te nemen, bijvoorbeeld wanneer zij overvloedig menstrueert ten gevolge van 'aambeien in de baarmoeder'. In dat geval is rust geboden, traplopen absoluut niet toegestaan, moet de patiënte meer slapen dan gebruikelijk en moet geslachtsgemeenschap gemeden worden "als een doodsvijand".⁴⁹

Kort gezegd geeft Guaineri dus vooral aanwijzingen hoe zieke mensen te genezen, maar niet hoe gezonde mensen gezond te laten blijven. Dit is opvallend, aangezien hij als lijfarts niet alleen belast was met het behandelen van zieken, maar ook met het aandachtig in de gaten houden van bijvoorbeeld eetgewoonten en omgevingsfactoren, zoals de kwaliteit van lucht, zodat ziekte geen kans kreeg.⁵⁰ Direct advies over een gezonde levensstijl, zoals dieetvoorschriften, geeft Guaineri *Verhandeling over de baarmoeder* echter niet, al bespreekt hij wel hoe vrouwen bepaalde

⁴⁷ *De matricibus* f. d7vb: 'Astrorum merito et si precedens dupla forsan vera sit ut Ptolomeus vir tantus affirmat tantum agentis particularis diversitate quam etiam materie fallacem illam inveniri sepe puto posito etiam quod eodem instanti mulier sanguinea ac robusta ex semine valde potenti concipiat et debilis flegmatica ex debili semine cetera ponendo paria ad nativitatibus usque tempus sanguinea citius pariet cum materia in ea obediens sit magis particulare agens fortius et virile ut suppono. [...] Ex quo bene sequitur quod si precedens regula astrorum merito vera sit ratione particularis agentis ac materie fallax reperire debet sepe. Sed ista deceptio in proposito nobis prodest nihil. Istam igitur dominis astrologis di[mit]tere melius puto.' Cf. H.R. Lemay, 'The stars and human sexuality: some medieval scientific views', *Isis* 71 (1980) 127-137, aldaar 133.

⁴⁸ Resp. behandeling door een verandering in leefgewoonte of dieet, behandeling door medicijnen en behandeling met behulp van instrumenten (Crisiani, 'History, novelty, and progress', 135).

⁴⁹ *De matricibus* f. c2va: 'Super omnia quies iniungatur et scalarum ascensus omnino prohibeatur. Somnus aliquantulum solito longior et ingens gaudium devitet: coitum vero velut inimicum mortalem fugiat [...]'.

⁵⁰ Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine* 36.

aandoeningen en ziekten kunnen oplopen. Hierin volgt hij de heersende medische opvatting dat de vrouw, vooral op het gebied van aandoeningen met betrekking tot voortplanting, zelf de oorzaak was van haar lichamelijke ongemakken: wanneer zij zich niet gedroeg zoals het een vrouw betaamde, zou dit zich uiten in ziekte.⁵¹ Zo moesten getrouwde vrouwen volgens Guaineri regelmatig geslachtsgemeenschap met hun man hebben om verstikking van de baarmoeder ('suffocatio matricis') te voorkomen en zou regelmatig vasten ervoor zorgen dat een vrouw geen last krijgt van priapisme, omdat onthouding van eten en drinken het verlangen naar gemeenschap laat afnemen.⁵²

Uit onder meer deze opvatting over de gezondheid van de vrouw blijkt dat Guaineri vrouwen als onderschikt en minderwaardig aan mannen beschouwt. Deze denigrerende houding is te verklaren vanuit de pre-christelijke Griekse medische opvatting over de vrouw, die door niet-medische geleerden uit de Oudheid werd bevestigd en later werd versterkt door de leerstellingen van de Kerk over de vrouw.⁵³ Volgens Guaineri moesten vrouwen getrouwd zijn, luxe vermijden, seksueel aantrekkelijk en niet onrein zijn voor hun man en bij de aanvang van het huwelijk een nog onaangetaste hymen hebben.⁵⁴ Haar rol in de maatschappij was het baren van mannelijk nageslacht. Deze opvatting, die we misschien wel terugzien in Guaineri's scepsis tegenover de observaties van zijn vrouwelijke patiënten, wordt subtiel geïllustreerd door zijn woordkeuze: hij omschrijft de vrouwen in onder meer het oude Egypte die met gemak veel kinderen baren als 'viragines' (heldhaftig), terwijl in Aristoteles' *Historia animalium*, waar Guaineri hier naar verwijst, het neutrale 'fertiliores' (meer vruchtbaar) wordt gebruikt.⁵⁵ Een vrouw die aanleg heeft voor het baren van zonen was volgens Guaineri te herkennen aan een vrolijk gezicht en een verfijnde menstruatie. Wanneer zij in verwachting is, is haar teint gezond, haar voorkomen gelukkig en heeft ze een bescheiden eetlust.⁵⁶

⁵¹ Lemay, 'Anthonius Guainerius', 334.

⁵² *De matricibus* f. b6ra: 'Et cum sine Cerere et Bacho frigeat Venus cum pane et aqua macerantia ieiunia sepe faciat.'

⁵³ V.L. Bullough, 'Medieval medical and scientific views of women', *Viator* 4 (1973) 485-501.

⁵⁴ Lemay, 'Anthonius Guainerius', 333-5; o.a. *De matricibus* f. c1va 'Ob has mulieres immunde fiunt et maricis per consequens non bene grate et sic ob hoc conceptio multipliciter impeditur.'

⁵⁵ *De matricibus* f. d8va: 'In Egipto enim inquit mulieres viragines sunt ac robuste hoc sepissime contingit.'; Aristoteles, *Historia animalium* in: idem, *De animalibus* (Venetië: Johannes de Colonia en Johannes Manthen 1476) f. l2r (lib. VII): '[...] foetus qui maturius quam septimo mense prodeat: nullo pacto vitalis est, qui septimo vitalis quidem hic primus exit: sed magna ex parte infirmior [...] in terra Aegyptio possunt: et quibusdam aliis locis: ubi mulieres fertiliores sunt, multosque simul facile et ferunt et pariunt etiam si monstrosi sint: et sed locis Graeciae multi intereunt [...].'

⁵⁶ *De matricibus* f. e1vb-2ra: 'Femina vero que bone fuerit habitudinis venarum apparentium et gaudentis aspectus. Cuius menstrua digesta sint et non cruda [...] Attende ergo quod mulier impregnata masculo colorata magis ac mediocris faciei semper erit leta quoque agilis levis et appetitus sanioris [...].' Deze passage is afkomstig uit

Guaineri's denigrerende houding impliceert overigens niet dat het leed van zijn patiëntes hem volledig koud laat. Zo verwijst hij in *Verhandeling over de baarmoeder* een aantal keer naar zijn patiëntes als 'paupercula suffocata' (de arme 'verstikte', ofwel een vrouw die last heeft van verstikking van de baarmoeder), 'pauperulas parientes' (arme barende vrouwen)⁵⁷ en 'pauperulas mulieres' (arme vrouwen)⁵⁸ en schrijft hij dat pijn een vrouw tijdens de bevalling "ruw en zonder medelijden" met zich meevoert.⁵⁹ Opvallend hierin is dat Guaineri deze woordgroepen het meest gebruikt met betrekking tot een zwangere vrouw tijdens een moeilijke bevalling, een miskraam of een abortus: hoewel hij zijn andere patiëntes veel zal hebben zien lijden, zowel als gevolg van hun aandoening als van de vaak zeer onprettige en pijnlijke behandelingen die hij zelf voorschreef, begreep Guaineri door zijn praktijkervaring en aanwezigheid tijdens (moeilijke) bevallingen, dat de enige taak die een vrouw had, een bijzonder pijnlijke was.

hoofdstuk 31, getiteld 'De signis impregnationis masculinitatis causis et signis geminorum et de superimpregnationis causa.'

⁵⁷ *De matricibus* f. e7ra: 'Verbis etiam hortatoriis pauperulam parientem conforta et prestat ubi piguis ea sit quod suam sepe faciem genibus versus ventrem tractis sic tuetur [...].'

⁵⁸ *De matricibus* f. e8ra: 'Princeps noster Avicenna qui in hoc casu pauperulis mulieribus conpatiens multum familiaria huic convenientia casui descripsit plurima et efficacissima quidem [...]' en 'In hoc tamen casu tantum his pauperulis mulieribus compatiatur ut huic capitulo finem imponere nesciam. '; f. e8vb: 'Tu igitur ubi opus esset pauperulas mulieres excusato et talium vulgarium corruptam fantasiam remove.'

⁵⁹ *De matricibus* f. e4va: 'Immites et sine misericordia dolores pregnantem si rapiant si rigor aut orripilatio eam interdum deprehendat doleatque caput et oculorum radices maxime [...].'

I Ontwikkelingen in de gynaecologische praktijk en literatuur

In de jaren zeventig van de vorige eeuw groeide binnen het vakgebied van de vrouwenstudies de aandacht voor de geschiedenis van vrouwen en de medische zorg. Op basis van een aantal publicaties van en over bronmateriaal waaruit naar voren leek te komen dat mannen zich in de middeleeuwen niet bezig hielden met het behandelen van aandoeningen aan de vrouwelijke geslachtsorganen, ontstond in deze periode de algemene misvatting dat "women's illnesses were women's business", zoals literair-historica Beryl Rowland het uitdrukt:⁶⁰ vroedvrouwen zouden de enigen zijn geweest die zich om de gezondheid van de vrouw bekommerden en zouden dit monopolie tot in de zeventiende eeuw hebben weten te behouden. Tot die tijd zouden mannelijke medische beoefenaars geen interesse hebben getoond in de gezondheid van vrouwen en zich al helemaal niet bezig hebben willen houden met gynaecologie of verloskunde.⁶¹ Monica Green toonde eind jaren tachtig echter aan dat er voor deze aannames bijzonder weinig historisch bewijs is en dat de situatie in ieder geval in de late middeleeuwen in realiteit veel complexer geweest moet zijn.⁶²

In de eerste plaats betoogde Green dat vroedvrouwen helemaal niet de enigen waren die zieke vrouwen behandelden, maar dat zij onderdeel uitmaakten van een veel grotere groep vrouwelijke medische beoefenaars. Slechts een klein deel van de grotere groep was vroedvrouw, maar ook de andere vrouwen, onder wie de 'ouwe vrouwtjes' (de 'vetulae'), behandelden gynaecologische en obstetrische problemen. Alle vrouwen waren echter uitgesloten van een universitaire opleiding en van de vroedvrouwen was het overgrote deel ongeletterd. Veel behandelingen werden dan ook uitgevoerd zonder terug te kunnen grijpen op een tekst of een tekstuele kennistraditie: medische en eventueel enige chirurgische kennis werd mondeling overgedragen en in de praktijk in een 'stageperiode' geleerd. Deze kennis was gebaseerd op ervaring: vrouwen hebben weliswaar geen inherente aangeboren kennis van de vrouwelijke fysiologie en pathologie, maar doordat zij zelf een vrouw zijn hebben ze wel persoonlijke ervaring met biologische processen als menstruatie, zwangerschap, bevalling en borstvoeding, met verschillende aandoeningen als gevolg van hun anatomie en fysiologie en met de sociale verwachtingen met betrekking tot het vrouwelijk lichaam. Hierdoor had elke vrouw in meer of mindere mate een bepaalde empirische kennis van

⁶⁰ B. Rowland, *Medieval woman's guide to health: the first English gynaecological handbook* (Kent (Ohio): Kent State University Press 1981) xv; Green, *Making women's medicine masculine* 18-9.

⁶¹ Lemay, 'Anthonius Guainerius', 317-9.

⁶² Green, 'Women's medical practice'.

de werking van het vrouwelijk lichaam in het algemeen. Samen met de collectieve kennis van de vele generaties vrouwen voor haar die haar in de 'stageperiode' werd bijgebracht, vormde haar eigen persoonlijke ervaring de 'opleiding' van de vroedvrouw.⁶³

Green liet niet alleen zien dat vroedvrouwen niet de enige vrouwen waren die de zorg voor hun zieke seksegenoten op zich namen, ze toonde ook aan dat de aangenomen 'sexual division of medical labor' niet van toepassing was op de situatie in de late middeleeuwen. Sterker nog, mannelijke artsen begonnen zich in deze periode meer en meer te interesseren in vrouwengeneeskunde en begonnen langzaam maar zeker het monopolie op het behandelen van gynaecologische aandoeningen naar zich toe te trekken.⁶⁴ Deze verandering in de praktijk ging gepaard met een verandering in de titels die aan werken over vrouwenziekten werden gegeven, nu mannen steeds duidelijker het beoogde publiek werden. Deze verandering zal hieronder kort uiteen worden gezet, om vervolgens de doelgroep van *Verhandeling over de baarmoeder* en zijn plaats binnen de gynaecologische literatuur te analyseren.

In de vroege middeleeuwen droegen Latijnse gynaecologische verhandelingen nog weinig welluidende titels als *De passionibus mulierum* (*Over de ziekten van vrouwen*), *Liber de muliebria causa* (*Boek over de vrouwelijke conditie*) of, in de meeste gevallen, kortweg *Genecia* ('Vrouwenzaken'). Maar de vlag dekte de lading: de teksten bespraken de oorzaken en behandelingen van ziekten eigen aan de vrouw, dus met betrekking tot de borsten, menstruatie, zwangerschap, de baarmoeder et cetera. Deze teksten expliciet of impliciet gericht aan vrouwen, maar de geletterde vroedvrouw begon in deze periode in Europa steeds meer van het toneel te verdwijnen.⁶⁵

De nieuwe en bijzonder invloedrijke teksten die in de twaalfde eeuw in Salerno werden geredigeerd en later bekend raakten als *Trotula* hadden aanvankelijk hetzelfde soort titels als in de vroege middeleeuwen. Deze verzameling van drie teksten, waaronder *Liber de sinthomatibus mulierum* (*Boek over de condities van vrouwen*) en *De curis mulierum* (*Over behandelingen voor vrouwen*), handelt over vrouwengeneeskunde en cosmetica en wordt van oudsher toegeschreven aan een zekere vroedvrouw genaamd Trota. Wetenschappelijk onderzoek heeft echter aangetoond dat alleen *De curis mulierum* daadwerkelijk door deze mysterieuze auteur werd geschreven; de

⁶³ Green, 'Women's medical practice' 434-5, 436, 439, 443; idem, *Making women's medicine masculine* 13, 19-20, 36; Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine* 27, 28, 49-50.

⁶⁴ Green, 'Women's medical practice'.

⁶⁵ Idem, *Making women's medicine masculine* 16, 34-6, 76; idem, 'From "Diseases of women" to "Secrets of women": the transformation of gynecological literature in the Later Middle Ages', *Journal of medieval and early modern studies* 30 (2000) 5-39, aldaar 5.

andere twee werden hoogstwaarschijnlijk geschreven door mannen. Hoe het ook zij, de teksten waren niet langer specifiek bedoeld voor vrouwen (of mannen), die immers veelal ongeletterd waren. Er zijn dan ook slechts zeer schaarse aanwijzingen dat handschriften van de *Trotula*-teksten in het bezit van vrouwen zijn geweest en dat zij in de praktijk gebruik maakten van deze teksten. De teksten kunnen wel in verband gebracht worden met verschillende hoogleraren en universiteitsbibliotheken, maar er zijn geen aanwijzingen dat vrouwengeneeskunde in deze periode een formeel thema was binnen de universitaire opleiding geneeskunde.⁶⁶

Na het verschijnen van de *Trotula* werden er meer dan honderd jaar geen nieuwe gespecialiseerde teksten over gynaecologie geschreven: pas vanaf de dertiende eeuw nam de interesse van mannelijke artsen in gynaecologie en obstetrie toe en groeide het aantal geleerde gynaecologische teksten dat expliciet aan mannen was gericht. De schrijvers van deze teksten waren niet geïnteresseerd in gynaecologie in de brede zin, maar besteedden hun aandacht vooral aan het behandelen van aandoeningen die de voortplanting in de weg stonden of die van negatieve invloed konden zijn op het baren van gezond mannelijk nageslacht. Deze nieuwe houding bracht een verandering teweeg in het gebruikte vocabulaire in deze teksten: hoewel in het academisch Latijn nooit toonaangevend, is er in de dertiende eeuw in gynaecologische literatuur een toename te ontdekken van het gebruik van woorden rondom geheimenis en verborgenheid. Vanuit het perspectief van de *man* zijn de meest intieme lichamelijke aangelegenheden van de vrouw immers geheim en verborgen, het is een afgebakend domein waar de man buiten staat, maar waar hij in kan worden ingewijd door zich in te lezen.⁶⁷

Aanvankelijk werden woorden als 'geheim' en 'verborgen' alleen gebruikt als beschrijving van de intieme delen van de vrouw (zoals 'loca secreta' voor de vagina), maar de terminologie werd al snel breder getrokken zodat het om 'geheime ziekten' van vrouwen, 'geheime medicijnen' van vrouwen of kortweg 'geheimen van vrouwen' ging. Vanaf het midden van de dertiende eeuw begonnen bovendien de titels van gespecialiseerde gynaecologische werken mee te bewegen met deze tendens en aan te sluiten bij dit nieuwe vocabulaire. *De secretis mulierum* (*Over geheimen van vrouwen*) van pseudo-Albertus Magnus is hier uiteraard het bekendste voorbeeld van. Deze trend zette in veertiende en vijftiende eeuw door en de titels begonnen steeds meer alleen gebruikt te worden voor teksten die niet over gynaecologie en obstetrie in de brede zin gingen,

⁶⁶ Green, 'From "Diseases of women" to "Secrets of women" 5; idem, *Making women's medicine masculine* 70, 76, 139-40.

⁶⁷ Idem, 'Women's medical practice,' 434-5, 436, 439-40, 443, 456-7, 459; idem, 'From "Diseases of women" to "Secrets of women"' 6, 11-2, 18.

maar slechts over die dingen die het meest direct met voortplanting te maken hadden. Bestaande werken werden zelfs ingekort tot alleen de passages over voortplanting en voorzien van een nieuwe titel die paste binnen het vocabulaire.⁶⁸

De groeiende interesse van mannelijke artsen in de vrouwengeneeskunde en hun sterkere positionering binnen en uiteindelijke monopolisering van het behandelen van gynaecologische aandoeningen ging dus gepaard met een medisch-literaire focus op voortplanting. Dit betekent echter niet dat mannelijke artsen in het geheel niet meer geïnteresseerd waren in vrouwenziekten in hun oorspronkelijke, bredere zin: bestaande gynaecologische teksten bleven ook zonder aangepaste titel onverkort circuleren en in de vijftiende en zeker in de zestiende eeuw kwamen er zelfs veel nieuwe gynaecologische werken met een brede focus bij. Geen van deze teksten kreeg een naam uit de terminologie rondom geheimen en verborgenheid, noch kunnen ze geassocieerd worden met teksten als *De secretis mulierum* van pseudo-Albertus Magnus.⁶⁹

Doelgroep van *Verhandeling over de baarmoeder*

Tot welke van deze twee tradities behoort nu *Verhandeling over de baarmoeder*? Guaineri richt zich heel duidelijk op de mannelijke lezers.⁷⁰ Green stelt dat het werk niet geschaard kan worden onder de groep teksten die het vocabulaire rondom geheimen en verborgenheid gebruikt, maar dat het werk een goed voorbeeld is van de groep nieuwe teksten uit de vijftiende en zestiende eeuw die gynaecologie en obstetrie in hun oorspronkelijke, bredere zin behandelt.⁷¹ Hoewel *Verhandeling over de baarmoeder* inderdaad niet met teksten als *De secretis mulierum* geassocieerd kan worden,⁷² doet de classificatie van Green echter geen recht aan de aard van de tekst. Guaineri richt zich in *Verhandeling over de baarmoeder* namelijk sterk op voortplanting en beschrijft alle aandoeningen tegen die achtergrond. Hij besteedt nauwelijks aandacht aan gynaecologische problemen die vrouwen van alle leeftijden kunnen hebben, zoals vaginale infecties of klachten die te maken hebben met de menopauze. Bovendien bespreekt Guaineri geheel in stijl met de *practica* geen harde medische theorie. Hij behandelt de gynaecologie en obstetrie kortom helemaal niet in hun oorspronkelijke, bredere zin. De subtitel van de *editio*

⁶⁸ Green, 'From "Diseases of women" to "Secrets of women"' 6, 11-2, 14-15.

⁶⁹ Ibid. 27.

⁷⁰ Cf. *De matricibus* f. c4va: 'Tu tamen vir scientificae incantationes istas trovantulis derelinque cum in medicaminibus naturalibus.'

⁷¹ Green, 'From "Diseases of women" to "Secrets of women"' 27.

⁷² Guaineri gebruikt in *Verhandeling over de baarmoeder* geen woorden die samenhangen met 'secernere'. Wel verwijst hij naar pseudo-Albertus Magnus' *De secretis mulierum* (*De matricibus* f. c5vb), maar hij doet dit alleen in relatie tot monsterlijke mensen.

princeps (de eerste gedrukte uitgave van een werk dat daarvóór alleen in handschriften bestond) luidt *De propriis mulierum aegritudinibus* (*Over aandoeningen eigen aan vrouwen*) en doet misschien anders vermoeden, maar de latere titels waaronder de verhandeling gedrukt wordt, *De matrice* (*Over de baarmoeder*) en *De egritudinibus matricis* (*Over aandoeningen aan de baarmoeder*), maken de focus van Guaineri overduidelijk: zoals uit de opening van de tekst al meteen naar voren komt, richt *Verhandeling over de baarmoeder* zich in de eerste plaats op met het identificeren, het vaststellen van de oorzaak en het voorschrijven van een behandelmethodede van aandoeningen die conceptie belemmeren.⁷³ In feite staat Guaineri's uiteenzetting tussen deze twee tradities in: de inhoud van de tekst komt meer overeen met de *secreta*-traditie, maar het gebruikte vocabulaire meer te vergelijken is met de teksttraditie die gynaecologie en obstetrie in de brede zin van het woord bespreekt.

Guaineri schreef *Verhandeling over baarmoeder* dus met in gedachten de mannelijke, universitair geschoolde arts die in de praktijk niet in de eerste plaats de pijn en moeite van de vrouw voor, tijdens en na de zwangerschap en de bevalling wilde verlichten, maar zieke en (schijnbaar) onvruchtbare vrouwen wilde genezen met als doel hen (weer) in staat te stellen het mannelijk verlangen naar nageslacht te verwezenlijken. Deze conclusie wordt bevestigd door de later toegevoegde opdracht aan de op dat moment kinderloze Filippo Maria Visconti, de hertog van Milaan. Hierin spreekt Guaineri zijn bezorgdheid over nageslacht voor de hertog uit en het noemt het zelfs de aanleiding voor het schrijven van een gynaecologische verhandeling.

Toenemende concurrentie

Door de toenemende interesse van mannelijke, universitair geschoolde artsen in gynaecologie en obstetrie en de daarmee gepaard gaande groei in expliciet aan mannen gerichte geleerde teksten, kregen vrouwelijke medische beoefenaars vanaf de dertiende eeuw ook in de praktijk van de vrouwengeneeskunde steeds meer concurrentie te verduren: de beoefening van de vrouwengeneeskunde door in de praktijk opgeleide vrouwen door geestelijke en wereldlijke overheden steeds meer bemoeilijkt en door academici steeds meer gelaakt. Aanvankelijk verzekerde het sterke sociale taboe op het visueel en manueel inspecteren van de vrouwelijke geslachtsdelen door mannelijke artsen hen nog van een rol binnen de medische zorg voor vrouwen, al was het maar als assistent van de arts zoals bij Guaineri, maar vanaf de vijftiende

⁷³ *De matricibus* f. a2ra: '[T]ractus huius intentio est tam ex parte viri quam ex parte mulieris conceptionem causas impediens curandi doctrinam dare verum mulierum proprie egritudines hoc efficiunt sepe.'

eeuw werden de fatsoensnormen afgetroefd door de overtuiging dat het theoretisch begrip van wat er in het vrouwelijk lichaam gebeurde belangrijker was dan praktische ervaring in het behandelen van het vrouwelijk lichaam of de kennis die vrouwen over het vrouwelijk lichaam hadden doordat zij zelf vrouw waren. Aan de boekenwijsheid van de man werd kortom zwaarder getild en vrouw-zijn werd niet langer gezien als geldige kwalificering voor het begrijpen van het vrouwelijk lichaam of het kunnen behandelen van vrouwenziekten.⁷⁴

In feite kregen de mannelijke arts en de geleerde geneeskunde de ruimte om dominant worden op het gebied van gynaecologie door de ongeletterdheid onder vrouwelijke behandelaars: de toenemende professionalisering van de geneeskunde was gegrond op de valorisatie van boekenwijsheid en deze kennis van gezaghebbende boeken kon hoofdzakelijk verkregen worden via universitair onderwijs. Vrouwen werden hier zoals gezegd echter niet toegelaten en werden daardoor ook uitgesloten uit het proces van het produceren van nieuwe kennis. Mannelijke artsen kregen zo steeds meer te zeggen kregen over het vrouwelijk lichaam, wat zich uitte in een duidelijke masculinisatie van de gynaecologie: de ongeletterde of nauwelijks geletterde beoefenaars waren weliswaar nog overal te vinden, maar terwijl dat soort mensen aan het begin van de twaalfde eeuw nog dezelfde kans had gehad op het verwerven van een lokale reputatie als een geletterde beoefenaar, werden dergelijke mogelijkheden voor gelijke concurrentie in de loop van de vijftiende eeuw steeds kleiner.⁷⁵

Samenwerking tussen Guaineri en vrouwelijke medische behandelaars

Toen Guaineri nog vóór 1436 *Verhandeling over de baarmoeder* schreef, was het sociale taboe op het visueel en manueel inspecteren van de vrouwelijke geslachtsdelen door mannelijke artsen nog niet (geheel) doorbroken en was het proces van uitsluiting en monopolisering door mannelijke artsen nog in volle gang. Zoals gezegd sluit Guaineri vrouwelijke behandelaars dan ook niet uit van de gynaecologische en obstetrische praktijk, maar betrok hij hen noodgedwongen bij de behandeling van zijn patiënten. Hij maakt hierin wel een duidelijk onderscheid tussen 'obstitrices' (vroedvrouwen)⁷⁶ en 'vetulae' ('ouwe vrouwtjes'),⁷⁷ twee termen die Lemay in haar

⁷⁴ Green, *Making women's medicine masculine* xiv, 20, 249-50; idem, 'Women's medical practice' 456, 459, 468; K. Park, *Secrets of women: gender, generation, and the origins of human dissection* (New York: Zone Books 2006) 134.

⁷⁵ Green, *Making women's medicine masculine* xiii, 8, 11-2, 21, 23.

⁷⁶ *De matricibus* f. b1vb, b2rb, b7ra, b7vb, b8ra, b8rb (2x), e7ra.

⁷⁷ *De matricibus* f. c3ra, c4ra, c4rb, c6rb, c8ra, c8rb (2x), e6rb, e7va (2x).

artikel volstrekt onterecht als volledig inwisselbaar gebruikt.⁷⁸ Guaineri betrok de eerste groep, de vroedvrouwen, actief als 'tussenpersoon' bij en in zijn eigen, wetenschappelijke behandeling van zijn patiënten, maar zoals zal blijken uit onderstaande voorbeelden deed hij dat niet met de 'vetulae': Guaineri stuurde zijn patiëntes daarentegen door naar de 'ouwe vrouwtjes' als er iets met hen aan de hand was waar de medische wetenschap machteloos tegenover stond.

Zoals gezegd blijkt uit *Verhandeling over de baarmoeder* dat Guaineri meestal een vroedvrouw te hulp riep wanneer de geslachtsdelen van de patiënte aangeraakt moesten worden voor een lichamelijk onderzoek of een behandeling. Wanneer de baarmoeder uit het lichaam was gezakt, moest de vroedvrouw deze bijvoorbeeld insmeren met kippenvet en vervolgens een medicinaal poeder in de baarmoeder blazen.⁷⁹ Guaineri werkte dus nauw samen met vroedvrouwen, waarbij hij wel in verschillende passages in *Verhandeling over de baarmoeder* de kanttekening plaats dat zij niet altijd even professioneel waren. Zo beschrijft hij onder meer hoe patiëntes verschillende iatrogene aandoeningen opliepen doordat de vroedvrouw niet wist hoe en wanneer ze de patiënte moest helpen en daardoor bijvoorbeeld onnodig ingreep of te agressief te werk ging.⁸⁰ Uiteraard kon ook een behandeling door een mannelijke arts een nadelig effect op de gezondheid van de patiënte hebben, maar hierover rept Guaineri met geen woord over, waarin de neerkijkende houding van de universitaire, theoretisch geschoolde arts op de praktische vorming van de vroedvrouw al doorschemert.

Ook over de 'vetulae' heeft Guaineri gemengde gevoelens. Vaak gaat hij mee in de door universitair opgeschoolde artsen en chirurgijnen bewust gecultiveerde stigmatisering van 'vetula'. Zij werden gezien als het toonbeeld van alles wat niet met de medische *doctrina* te verenigen viel: hoewel ook de vroedvrouw als een behandelaar met een lage status werd gezien, werd de 'vetula' in de late middeleeuwen in medische uiteenzettingen als stereotype en karikatuur gebruikt, als de belichaming van de vermeende vrouwelijke onwetendheid en de geneeskunde die zich baseerde op praktijkervaring. In de ogen van een universitair geschoolde arts stond het 'ouwe vrouwtje' op het laagst mogelijke niveau van de medische hiërarchie; ze was volgens Jole Agrimi

⁷⁸ Lemay, 'Anthonius Guainerius', m.n. 326-7; Green, 'Women's medical practice', 438 n. 8.

⁷⁹ *De matricibus* f. d7vb: 'Quod si ipsa frigidata fuerit sic introducenda non erit sed per prius ex decoctione foliorum lauri mentastri abrotani arthimesie et similium fomentatio calefiat deinde obstitrix ex adipe galline manus perungat. Matricem vero ex seminis citoniorum mucillagine qua statim ex pulvere infrascripto salipiset [...]'

⁸⁰ *De matricibus* f. b2ra-b: 'Apostema matricis est tumor in substantiam eius a quavis causa preter naturam proveniens. A primativa quidem quod contingit ipsum generari sepe ut casu percussione coitu superfluo partu innaturali difficultate pariendi aborsu et obstetricis defectu parienti succurrere nescientis.'; f. b7ra: 'Ex descriptione hac cause precipitationis matricis manifeste tibi fiunt nam quedam extrinsece ut [...] secundine ab obstitrice violenta extract[io].' Cf. Lemay, 'Anthonius Guainerius', 330.

en Chiara Crisciani "une figure qui, dans la réalité comme dans les textes, se trouve placée à l'intersection de la féminité, de la vieillesse et de la *simplicitas*, et qui porte ces trois données de la condition humaine à leur point d'incandescence, ou plutôt à l'incandescence de leur négativité."⁸¹ Guaineri waarschuwt in *Verhandeling over de baarmoeder* dan ook met regelmaat voor bezwerende en waarzeggende 'ouwe vrouwtjes' die hun heil zoeken in toverspreuken en geloven in demonische invloeden.⁸²

Zo geeft Guaineri aan dat zij beter niet bij een bevalling aanwezig kunnen zijn. Om hun afwezigheid te garanderen moet de legende van de heilige Margaretha van Antiochië worden voorgelezen en moeten relikwieën van heiligen op de buik van de zwangere vrouw worden gelegd.⁸³ Dit is overigens een opvallende passage, aangezien Guaineri zeer terughoudend is in betrekken van religieuze rituelen in de praktijk van de geneeskunde: hij benoemt weliswaar dat God hem helpt in zowel de praktijk als in het schrijven van zijn werken,⁸⁴ maar zijn advies in *De peste* om tot Christus en de pestheiligen Sint-Antonius van Padua, Sint-Sebastiaan en Sint-Christoffel te bidden is eerder de uitzondering dan de regel.⁸⁵

Hoewel Guaineri de arts als een wetenschapper ('vir scientificus') ziet en stelt dat hij zich verre moet houden van bezweringen en de voorkeur moet geven aan natuurlijke remedies,⁸⁶ lijkt hij zich in sommige gevallen toch af te zetten tegen de stigmatisering van de 'vetulae' als onwetende,

⁸¹ J. Agrimi en C. Crisciani, 'Savoir médical et anthropologie religieuse: les représentations et les fonctions de la *vetula* (XIIIe -XVe siècle)', *Annales: économies, sociétés, civilisations* 48 (1993) 1281-1308, aldaar 1282, 1285; Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine* 38; Green, *Making women's medicine masculine* 14; idem, 'Documenting medieval women's medical practice' in: L. García-Ballester et al. ed., *Practical medicine from Salerno to the Black Death* (Cambridge: Cambridge University Press 1994) 322-352, aldaar 336-7 (dit artikel is ook te vinden in idem, *Women's healthcare in the medieval West* essay II). Cf. idem, 'Women's medical practice', 451.

⁸² Guaineri noemt de 'vetulae' in *De matricibus* 'maledicta vetula' (f. c2vb-3ra); 'maledictis vetulis sortilegiis' (f. c6rb; m.b.t. toverspreuken); 'sortilegi' (f. c7ra; met betrekking tot bezweren); 'vetulas sortilegitas' (f. c8rb; m.b.t. toverspreuken); 'ille maledicte vetule' (f. c8rb; m.b.t. het geloof in demonische invloeden); 'vetulis sortilegis' (f. e7va; m.b.t. allerlei *maleficia*, demonen, toverspreuken en amuletten).

⁸³ *De matricibus* f. e7rb-va: '[...] in presentia bonum est ut legenda beate Margarete legatur sanctorum reliquias super se habeat et breviter quas sciveris cerimonias ut infirme tue ac vetulis applaudas facito tum quo si sortilegicam mulierem aliquam ibidem esse suspicio sit ea pellenda foris erit [...].' Waarom specifiek deze martelares moest worden aangeropen wordt toegelicht in deel II, p. 116 n. 3.

⁸⁴ In *De matricibus* schrijft Guaineri bijvoorbeeld 'bonam mulierem cum fetu suo dei dono ad salutis portum reduces' (f. e8rb) en 'deo adiutore describam' (f. c8ra, e4ra) en benoemt hij Gods bijstand meerdere malen ('deo adiuvente' (f. b7ra, c2va), 'adiutore deo' (f. d3rb), 'deo auxiliante' (f. d3vb), 'si deus te adiuvet' (f. e8va)).

⁸⁵ A. Guaineri, *De peste* in: idem, *Practica* (Venetië: Bonetus Locatellus 1498) f. 97ra-112vb, aldaar f. 105va-b: 'De quorum numero sunt brevia sive orationes super se portate: quod summe laude. Nam gloriosus ille Jesus de Nazareth sanctis suis in hoc casu mirabiles tribuit potestates, ut sanctis Antonio Sebastiano, Cristoforo et aliis plurimis sicut in hoc devote facientibus quotidie eperimur.'

⁸⁶ *De matricibus* f. c4vb: 'Tu tamen vir scientificè incantationes istas trovantulis derelinque cum in medicaminibus naturalibus.' Guaineri noemt de 'vetulae' in *De matricibus* 'maledicta vetula' (f. c2vb-3ra); 'maledictis vetulis sortilegiis' (f. c6rb; m.b.t. toverspreuken); 'sortilegi' (f. c7ra; met betrekking tot bezweren); 'vetulas sortilegitas' (f. c8rb; m.b.t. toverspreuken); 'ille maledicte vetule' (f. c8rb; m.b.t. het geloof in demonische invloeden); 'vetulis sortilegis' (f. e7va; m.b.t. allerlei *maleficia*, demonen, toverspreuken en amuletten).

onbekwame behandelaars. Als *practica*-auteur, geïnteresseerd in *tried-and-true methods*, besteedt hij namelijk met regelmaat ook positieve aandacht aan hun praktijken en roept hij zoals gezegd de lezer zelfs op coulant te zijn wanneer hij over hun methoden leest en moedigt hij hem aan deze niet meteen te verwerpen. Zo heeft het in sommige gevallen Guaineri's voorkeur dat alleen een 'oud vrouwtje' de patiënte behandelt, bijvoorbeeld bij onvruchtbaarheid die veroorzaakt wordt doordat de man een buitengewoon grote of kleine penis heeft. De 'ouwe vrouwtjes' waren volgens Guaineri experts in de behandeling hiervan en hij liet het daarom liever volledig aan hen over. De 'behandeling' is hier echter niet medisch van aard: de 'vetula' gaf de vrouw alleen instructies over hoe zich tijdens de geslachtsgemeenschap te positioneren zodat ze de penis in meerdere of mindere mate kon laten penetreren.⁸⁷

In andere gevallen weet Guaineri niet zo goed welke houding hij moet aannemen tegen tegenover de magische praktijken van de 'vetulae'. Zo vertelt hij over een man en een vrouw die allebei door een betovering onvruchtbaar waren geworden. De enige manier om hen te genezen was een 'oud vrouwtje' vragen een tegenspreuk uit te spreken. Hij sluit deze anekdote af met de opmerking dat hij niet gelooft in de validiteit van dergelijke methoden en verwijst naar Avicenna om zijn mening kracht bij te zetten. Daarna geeft hij echter aan dat hij toch twijfelt:⁸⁸ had Ptolemaeus immers niet gezegd dat sommige personen in staat waren kwade geesten te verplaatsen? Dan is het niet verwonderlijk dat 'ouwe vrouwtjes' die aan de demonen offeren tot onwaarschijnlijke dingen in staat zijn. Hij raadt personen die betoverd zijn daarom aan om, als ze dat willen, de toverspreuk op te laten heffen door een 'vetula'. Baat het niet, dan schaadt het niet.⁸⁹

⁸⁷ *De matricibus* f. c8va: 'Brevitatis autem virge seu longitudinis curam expertis vetulis derelinquas quia in actu coitus mulierem diversimode situando plus et minus de virga suscipiunt.'

⁸⁸ Ook tegenover alchemie neemt Guaineri een ambigue houding aan: enerzijds schrijft hij in *De peste* en *De venenis* over sublimatie, destillatie, fermentatie en enige alchemistische remedies, anderzijds vindt hij het idee van 'aurum potabile' (drinkgoud) absurd en belachelijk. Maar, voegt hij er meteen aan toe, hij heeft wel van twee betrouwbare alchemisten gehoord die het daadwerkelijk kunnen vervaardigen (Thorndike, *History of magic* 230-231; C. Crisciani, 'From the laboratory to the library: alchemy according to Guglielmo Fabri' in: A. Grafton en N. Siraisi ed., *Natural particulars. Nature and the disciplines in renaissance Europe* (Cambridge (VS): MIT Press 1999) 295-319, aldaar 309). In *Verhandeling over de baarmoeder* vinden we geen alchemistische sporen terug, met uitzondering van 'aqua sublimatio', een alchemistisch preparaat dat Guaineri driemaal voorschrijft (*De matricibus* f. b4va, b5vb, d1ra).

⁸⁹ *De matricibus* f. c8rb: 'Precantationes quoque fastinationes per contrarias precantationes curentur de quibus ad vetulas sortilegitas recursum habeas verum et si his fidem nullam adhibeam non credenda tamen quotidie istis in partibus audio ubi anno isto ob haec cremate sunt plurime. De his tamen Ptolomei sententia quarta parte *Quadripartiti* capitulo 3° me hesitantem interdum facit: inquit enim quod si in nativitate alicuius domini dispositionis operis fuerint in Sagittario vel Piscibus talis per mortuos divinabit et malignos etiam spiritus de loco ad locum moveri coget et si in Virgine fuerint aut Scorpione nigromanticus et astrologus iudicabit occulta et predicet futura. Ecce ergo secundum Ptolomei sententiam qualiter sub tali constellatione natis demones obediunt. Nimirum igitur si ille maledicte vetule demonibus tributa prebentes non credenda faciant. Avicenna tamen vehementi affectioni in

Dat Guaineri in sommige gevallen het occulte als oorzaak voor een aandoening aanmerkt, is opvallend: universitair geschoolde artsen geloofden wel in het bestaan van demonen, het occulte en zwart magie, maar deze bovennatuurlijke invloeden werden, behalve in het geval van impotentie, pas in de zestiende en zeventiende eeuw verantwoordelijk gehouden voor een slechte gezondheid.⁹⁰ Vaker spreekt Guaineri zich dan ook negatief uit over de magische rituelen van sommige 'ouwe vrouwtjes'. Dat heeft overigens niet alleen te maken met het feit zij als 'vertula' de belichaming vormden van de vermeende vrouwelijke onwetendheid en de op praktijkervaring gebaseerde geneeskunde: in *Verhandeling over de baarmoeder* krijgen ook de *trovantuli* (piskijkers)⁹¹ en de *ribaldi fratres* (rondgaande vagebonderende studenten en geestelijken)⁹² een veeg uit de pan en geeft Guaineri aan dat de Engelsen "onder de christenen de grootste waarzeggers zijn".⁹³ In *De aegritudinibus capitis* moeten bovendien de *pizocharii*, boetelingen van de Franciscaanse lekenorde, het ontgelden.⁹⁴ Steeds gaat het hierbij om groepen die toverspreuken spreken of geloven in demonische invloeden of bezetenheid.

Guaineri's *Verhandeling over de baarmoeder* laat zien dat de beoefening van gynaecologie en obstetrie aan het begin van de vijftiende eeuw niet zomaar een kwestie was van de geleerde arts tegenover de onwetende vroedvrouw, maar dat hun behandelmethode in zekere mate met elkaar vervlochten waren: Guaineri werkte en schreef in een periode dat de gynaecologie nog niet volledig gemonopoliseerd was door mannelijke artsen. Guaineri sluit vroedvrouwen dan ook (noodgedwongen) in in de gynaecologische en obstetrische praktijk, en werkt eventueel met hen samen. Deze specifieke sociale en culturele context dringt op een subtiele manier door tot in de meest technische aspecten van zijn werk:⁹⁵ hij kijkt dingen van de vroedvrouwen af en leert van hen. Guaineri stelt zich over het algemeen zelfs bijna onafhankelijk op ten opzichte van de *auctoritates* wanneer hij de rationele en wetenschappelijke behandeling vergelijkt met lokale

quarta *Sexti naturalium* hoc attribuit: et tu precantatus ad tales recursum habeas si libet.' Cf. Lemay, 'Anthonius Guainerius', 328.

⁹⁰ Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine* 149.

⁹¹ *De matricibus* f. c4va: 'Tu tamen vir scientificae incantationes istas trovantulis derelinque cum in medicaminibus naturalibus.' Zie ook f. c5rb (m.b.t. toverspreuken), e1va.

⁹² *De matricibus* f. e7va (m.b.t. allerlei *maleficia*, demonen, toverspreuken en amuletten).

⁹³ *De matricibus* f. d1rb: 'Anglici enim inter christianos sortilegi sunt maximi sed ipsis in Francia derelictis huic capitulo finem impono.'

⁹⁴ Jacquart, 'De la science à la magie', 144-5.

⁹⁵ H.R. Lemay, 'Women and the literature of obstetrics and gynaecology' in: J.T. Rosenthal, *Medieval women and the sources of medieval history* (Athens (VS): University of Georgia Press 1990) 188-209, aldaar 201; Green, 'Women's medical practice', 459.

(soms magische) volksgebruiken en – veelal onder vermelding van opvallende gebeurtenissen en markante personages – een afweging maakt van de effectiviteit van beide. Guaineri wil zijn mannelijke lezers namelijk kennis bijbrengen over *tried-and-true methods* die werken in de praktijk; de lezer moet weten wat te doen als de vrouw in barensnood hem aan het bed vraagt.⁹⁶ Guaineri beschrijft daartoe zowel algemeen bekende werkwijzen van de gevierde medische auteurs als behandelmethoden van contemporaine beoefenaars, of hij deze nu volledig onderschrijft doorgrondt of niet. Daardoor is Guaineri's werk een waardevolle bron voor onderzoek naar de werkwijze van vroedvrouwen, de samenwerking tussen de twee verschillende groepen behandelaars en de inherente uitwisseling van gynaecologische en obstetrische kennis in de vijftiende eeuw. In hoeverre de praktijk zoals deze beschreven wordt in de tekst overeenkomt met de daadwerkelijke praktijk blijft een lastig dilemma, maar Guaineri gunt ons hoe dan ook een interessant inkijkje in de wereld van de vroedvrouwen, die als grotendeels ongeletterde beroepsgroep zelf maar zeer weinig bronmateriaal hebben nagelaten.

⁹⁶ *De matricibus* f. e7va: ' Et in summa difficultatis partus cause iste sunt quamobrem mulieres et delicate maxime in suis partibus medicos ad se vocant sepe pro quo scito quod dolores si subito satis parituram invaserint que circa pectinem eam molestant graviter et incessanter partus ille brevis erit ac facilis et adhuc ubi masculus fuerit facilior.'

II Circulatie van kennis van fertiliteitstests en recepten

Historica Alisha Rankin beschrijft in het zeer recent verschenen boek *Panacea's daughters: noblewomen as healers in early modern Germany* waarom juist recepten goed bruikbaar zijn voor wetenschapshistorisch onderzoek naar de circulatie van kennis: de kleine *units of knowledge* zijn de best overdraagbare, flexibele en universele onderdelen van de geneeskunde, gemakkelijk uit te wisselen in brieven, bij elkaar te brengen in receptenverzamelingen, te kopiëren en te reorganiseren, zonder acht te slaan op het geslacht van de auteur, de samensteller of de ontvanger. Zo vormen recepten een verbinding tussen enerzijds artsen en natuurfilosofen en anderzijds beoefenaars die niet traditioneel worden beschouwd als onderdeel van het wetenschappelijk discours, zoals charlatans, kwakzalvers en, in het geval van de vrouwengeneeskunde, vroedvrouwen.⁹⁷ Deze analyse van Rankin kan zeker ook betrokken worden op fertiliteitstests, aangezien de meestal zeer beknopte beschrijvingen qua vorm sterk overeenkomen met recepten.

In *Verhandeling over de baarmoeder* zijn heel wat fertiliteitstests en recepten te vinden. Wat volgt is een verkenning van de overdrachtsgeschiedenis van een aantal van hen, als inspiratie en startpunt voor verder intertekstueel onderzoek naar geschreven en gedrukte teksten van voor en na Guaineri, in zowel het Latijn als in de volkstaal, om zo meer zicht te krijgen op de circulatie en transformatie van kennis onder mannelijke, universitair geschoolde artsen en in de praktijk opgeleide vroedvrouwen in de vijftiende eeuw. Hiertoe zal een aantal van Guaineri's recepten uit *Verhandeling over de baarmoeder* systematisch vergeleken worden met versies van diezelfde recepten uit werken van twee latere auteurs, terwijl de fertiliteitstests op minder systematische wijze vergeleken zullen worden met latere versies uit werken van meerdere auteurs.⁹⁸ Alle werken waarmee een vergelijking gemaakt is zijn geschreven door mannen, maar het doel en het beoogde publiek kunnen onderling verschillen: zo richtten Guaineri en Nicolas Rocheus (fl. 1516-1542) zich als universitair geschoolde artsen op hun vakgenoten en publiceerden daarom in het Latijn, terwijl apotheker Walther Ryff (1500-1548) zich op vroedvrouwen richtte en dus in de volkstaal publiceerde. Op zijn beurt schreef chirurgijn Jacob Rüff (1505-1558) zijn werk eerst in

⁹⁷ A. Rankin, *Panacea's daughters: noblewomen as healers in early modern Germany* (Chicago: University of Chicago Press 2013) 62-3.

⁹⁸ De besproken fertiliteitstests en recepten zijn slechts voorbeelden van de vele recepten die in alle vier de werken hun plaats gevonden hebben. Daarnaast zijn er veel recepten die in twee of drie van de genoemde werken terug te vinden zijn. Wat de precieze onderlinge relatie is tussen de verschillende werken, is nog een interessant onderzoeksthema.

het Duits voor vroedvrouwen en vertaalde het later in het Latijn voor artsen en geleerden. Juist uit de onderlinge verschillen tussen onder meer deze auteurs, met elk hun eigen doel en publiek voor ogen, zal blijken hoe fertiliteitstests en recepten een interessante rol kunnen spelen in het wetenschapshistorische onderzoek naar circulatie van kennis.

Fertiliteitstests

Guaineri beschrijft in *Verhandeling over de baarmoeder* regelmatig allerlei proeven die de lezer zelf kan uitvoeren om tot een juiste diagnose te komen. Zo moest bij fertiliteitstests (tests om vruchtbaarheid en niet om zwangerschap vast te stellen) om de diagnose gesteld worden met behulp van urine. Dit piskijken (of uroscopie) werd al eeuwenlang toegepast en verschillende vruchtbaarheidstests in *Verhandeling over de baarmoeder* komen dan ook sterk overeen met passages uit werken van middeleeuwse en Griekse auteurs en zelfs met medische papyri uit het oude Egypte. Hoewel egyptologen graag willen doen geloven dat dit komt door een directe beïnvloeding van het Egyptische medisch denken op het Griekse, zijn veel vooraanstaande classici hierin veel meer terughoudend. Zij stellen dat de overkomsten niet noodzakelijkerwijs op Grieks leengedrag duiden en dat de mogelijkheid dat de tradities zich onafhankelijk van elkaar hebben ontwikkeld niet zonder meer geëlimineerd mag worden.⁹⁹ Hoe het ook zij, de overeenkomsten zijn opvallend groot, zoals blijkt uit de volgende drie voorbeelden.

De eerste proef is gebaseerd op de overtuiging dat urine sommige planten laat verdrogen en dat de vrouw of man van de wie de urine afkomstig is, onvruchtbaar is als dit inderdaad gebeurt. Deze test is al te vinden op een demotisch papyrus uit de derde eeuw na Christus, gevonden in Thebe (het huidige Luxor): "Je moet zorgen dat de vrouw 's avonds haar urine uitscheidt op dit kruid, dat ook hierboven vermeld is [i.e. een onbekend kruid genaamd 'grote Nijl']. Wanneer de morgen aanbreekt en je het kruid verdord aantreft, dan zal ze niet zwanger worden. Als je het groen aantreft, dan zal ze zwanger worden."¹⁰⁰ Hoewel Erik Iversen ondanks zijn grondige onderzoek niet in staat was deze test bij een Griekse auteur te vinden,¹⁰¹ ontdekte hij hem wel bij Avicenna in diens *Canon medicinae* (*Canon van de geneeskunde*): "En zij hebben gezegd: laten beide urines [i.e. van de man en van de vrouw] bovenop een slaplant gegoten worden en van deze

⁹⁹ L. Totelin, *Hippocratic recipes: oral and written transmission of pharmacological knowledge in fifth- and fourth century Greece* (Leiden: Brill 2009) 179-84.

¹⁰⁰ W. Westendorf, *Handbuch der altägyptischen Medizin I* (Leiden: Brill 1999) 438 (LL Rs5,4-8).

¹⁰¹ E. Iversen, *Papyrus Carlsberg No. VIII with some remarks on the Egyptian origin of some popular birth prognoses* (Kopenhagen: Munksgaard 1939) 29.

is hij krachteloos wiens urine haar [i.e. de slaplant] uitgedroogd zal hebben."¹⁰² Hoogstwaarschijnlijk is Avicenna een van de 'anderen' waar Guaineri op doelt wanneer hij in *Verhandeling over de baarmoeder* schrijft: "Anderen zeggen dat de vrouw dikwijls bovenop kaasjeskruid of sla urineert, [dat] de man net zo over deze [urineert]; en van wie de kaasjeskruidplant of slaplant uitgedroogd zal worden, laat jij hem of haar als onvruchtbaar beschouwen."¹⁰³

De overdrachtsgeschiedenis van deze fertiliteitstest houdt niet op bij Guaineri: de test blijft in onderling weinig verschillende vormen een plek vinden in gynaecologische en obstetrische werken als *De morbis mulierum curandis liber* (Boek over het behandelen van ziekten van vrouwen) van Nicolas Rocheus (1542), *Frawen Rosengarten* van Walther Ryff (1545), *Ein schön lustig Trostbüchle von den empfangknussen und geburten der menschen* (Een zeer vrolijk troostboekje betreffende de conceptie en geboorte van de mens) van "die algemene plagiator van de zestiende eeuw" Jacob Rüff¹⁰⁴ (1554), *Heilsame Dreckapotheke* van Christian Franz Paullini (1574), *De morbis muliebribus* (Over ziekten eigen aan vrouwen) van Hieronymus Mercurialis (Girolamo Mercuriale) (1587),¹⁰⁵ *Medulla destillatoria et medica* (Geneeskundige en destilleerkundige kwintessens) van Conrad Khunrath (1594),¹⁰⁶ *Medicus microcosmus* ('Microkosmos-medicus') van Daniël Beckher (1633)¹⁰⁷ en *The practice of physick* van Nicholas

¹⁰² Avicenna, *Canon medicinae liber III* (Venetië: Dionysius Bertochus 1490) fen XXI, tract. I, cap. IX (f. t1vb): 'Et dixerunt fundantur due urine super lactucam et ex illo est defectus cuius urina exiccaverit eam.' 'Lactuca' kan duiden op verschillende planten uit het geslacht sla.

¹⁰³ *De matricibus* f. c7vb: 'Alii dicunt quod mulier super malvam aut lactucam sepe mingat: vir quoque super aliam et cuius malva seu lactuca siccabitur sterilem eum sentias.' 'Malva' kan duiden op verschillende planten uit het geslacht kaasjeskruid.

¹⁰⁴ E. Reiner, 'Babylonian birth prognoses', *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 72 (1982) 124–138, aldaar 125.

¹⁰⁵ H. Mercurialis, *De morbis muliebribus* in: I. Spach ed., *Gynaeciorum sive de mulierum tum communibus, tum gravidarum, parientium et puerperarum affectibus et morbis libri Graecorum, Arabum, Latinorum veterum et recentium quotquot extant, partim nunc primum editi, partim vero denuo recogniti, emendati* (Straatsburg: Lazarus Zetzner 1597) 209-303, aldaar 215 A: 'Alii vero, voluerunt accipi urinam, viri similiter et mulieris, et inspergi super varias Lactucae partes: cuius urica Lactuca arescit, dicunt corpus illu sterile esse: cuius non arescit, dicunt foecundum esse.'

¹⁰⁶ C. Khunrath, *Medulla destillatoria et medica* (Hamburg: Bibliopolium Frobenianum 1605) 103: 'Es wird auch sonst für gewiss gehalten dass dadurch erfahren wird ob eine Frau möge Kinder zeugen oder nicht, wenn man ihren Harn auf wilde Pappeln giesst, verdorren die Pappeln am dritten tage so ist sie unfruchtbar.'

¹⁰⁷ D. Beckher, *Medicus microcosmus, seu Spagyria microcosmi: exhibens medicinam corpore hominis tum vivo, tum extincto docte eruendam, scite preparandam et dextre propinandam* (Londen: Joannes Martin 1660) 61: 'si explorare volveris, utrum mulier ad concipiendum sit idonea, tunc super malvam sylvestrem urinam ejus funde; si illa tertio die arida fuerit, omnio minus idoneam illam habeto.'

Culpeper (1655).¹⁰⁸

In 1690 wordt de test tot slot vermeld in *Aristotle's last legacy*, een anoniem werk dat veelal wordt toegeschreven aan de Engelse charlatan William Salmon.¹⁰⁹ Dit pseudowetenschappelijk compendium heeft echter nooit autoriteit gehad als medisch werk, aangezien de inhoud ervan de grote vooruitgang in de gynaecologie die tijdens de zeventiende eeuw was geboekt geenszins reflecteerde. Het staat bol van folkloristische ideeën, achterhaalde medische concepten, denigrerende beschrijvingen van de vrouwelijke geslachtsdelen en sensatieverhalen over monsterlijke mensen, kortom: een objectieve beschrijving van adolescentie, coïtus, conceptie en de ontwikkeling en geboorte van de foetus is het werk volledig vreemd. Onder het gewone volk was *Aristotle's last legacy* echter razend populair: in het Amerika van de achttiende en vroege negentiende eeuw was het het enige werk op het gebied van gynaecologie en seksuele omgang dat op grote schaal beschikbaar was en het was dan ook een van de meest frequent herdrukte 'medische' werken van deze periode. Bij elkaar opgeteld werd het werk in Amerika en Europa vanaf de eerste druk tot in de vroege twintigste eeuw in totaal zelfs meer dan honderd keer uitgegeven (!) en juist vanwege deze populariteit werd er ongeacht de uitgever of drukker in al die tijd aan de inhoud maar zeer weinig veranderd, enkele ingelaste, vaak erotische getinte rijmelarijen daargelaten.¹¹⁰

Niet alleen de arts en de medische geleerde, onder wie Guaineri, maar ook het gewone volk heeft dus lange tijd waarde gehecht aan de overtuiging dat urine van een onvruchtbaar persoon schade toebrengt aan bepaalde planten. De strekking van het voorschrift bleef in al die tijd dezelfde, ook in de versies van in de praktijk opgeleide apothekers als Ryff en kwakzalvers als 'pseudo-Aristoteles' William Salmon. De wachttijd voor het juiste resultaat, zoals op de papyrus aangegeven, is echter al bij Avicenna verdwenen. De tijdsaanduiding keert echter terug bij Paullini, Khunrath en Beckher, die, mogelijk op basis van een proces van trial-and-error, aangeven dat, om tot een juiste diagnose te komen, in plaats van één nacht drie dagen gewacht moet worden nadat de urine op de voorgeschreven planten uitgegoten is. Zo'n zestig jaar later is

¹⁰⁸ Iversen, *Papyrus Carlsberg No. VIII* 28-9; T.R. Forbes, 'Early pregnancy and fertility tests', *Yale journal of biology and medicine* 30 (1957) 16-29, aldaar 19-20. De lezer zij gewaarschuwd: het artikel van Forbes bevat veel onjuiste data en is bijzonder slecht en onvolledig geannoteerd.

¹⁰⁹ Pseudo-Aristoteles (W. Salmon), *Aristotle's last legacy* in: idem, *The works of Aristotle, in four parts* (Londen: 'printed for and sold by all the booksellers' 1777) 321-365, aldaar 345: 'If you would know whether the fault lies in the man or woman, sprinkle the man's urine upon one lettuce leaf and the woman's upon another and that which dries away first is unfruitful.'

¹¹⁰ O.T. Beall jr., 'Aristotle's master piece in America: a landmark in the folklore of medicine', *The William and Mary quarterly* 20 (1963) 207-222, aldaar 208-9, 211, 212-3, 217; V.L. Bullough, 'An early American sex manual, or, Aristotle who?', *Early American literature* 7 (1973) 236-246, aldaar 240.

de wachttijd juist weer minder concreet: volgens *Aristolte's last legacy* zullen beide planten uiteindelijk verdrogen, maar moet de arts degene die als eerste uitdroogt als uitgangspunt nemen.

Een groter verschil tussen de genoemde versies van deze fertiliteitstest is de voorgeschreven plant waarover de urine uitgegoten moet worden: Avicenna, Guaineri, Rocheus, Mercurialis en *Aristolte's last legacy* noemen slaplanten, maar ook planten uit het geslacht kaasjeskruid (Guaineri, Rocheus, Beckher), de (wilde) populier (Ryff, Rüff, Paullini, Khunrath), brandnetels (Ryff, Rüff), zemelen en fenegriek (beide Culpeper) worden voorgeschreven.¹¹¹ Dit is een opvallend gegeven. Het was weliswaar niet ongebruikelijk om een lokaal equivalent te zoeken wanneer een voorgeschreven plant niet inheems was (het zogenoemde 'quid pro quo'-principe),¹¹² maar voor deze fertiliteitstest is dat nooit nodig geweest: *Lactuca*- en *Malva*-soorten, die al in de vroegste versies van de test worden voorgeschreven, komen in het grootste deel van Europa voor. Bovendien werd bij het selecteren van een equivalent altijd rekening gehouden met de humorale kwaliteiten van de te vervangen plant. In de verschillende versies van deze vruchtbaarheidstest gaat het echter om planten met heel verschillende kwaliteiten: slaplanten en planten uit het geslacht kaasjeskruid werden beiden als koud en nat beschouwd, terwijl bijvoorbeeld brandnetels en fenegriek als heet en droog werden aangemerkt.

Een mogelijke verklaring voor het voorkomen van zulke uitlopende plantensoorten is dat latere auteurs zich niet hebben gebaseerd op geschreven werken, maar op volksoverleveringen. Rüff, die zelf populier en brandnetels aanraadt als planten, schrijft in *Ein schön lustig Trostbüchle von den empfangknussen und geburten der menschen* bijvoorbeeld over deze specifieke test dat hij hem heeft overgenomen van 'oude vrouwen', die immers zo hun eigen manieren hebben om tot diagnoses te komen.¹¹³ Dit is een opvallende opmerking, omdat hieruit blijkt dat de test niet alleen behoorde tot de gecodificeerde, geschreven kennis (universitair geschoolde artsen als Guaineri en Rocheus schreven de test immers ook voor), maar ook tot de dynamische, mondelinge kennis. Wellicht is dit de reden dat de test in de loop van de tijd in een bepaalde mate vervormd raakte en hij bij Rüff niet overeenkomt met de geleerde traditie.

De tweede fertiliteitstest heeft nog een langere overdrachtsgeschiedenis dan de eerste en is al te vinden op Papyrus Carlsberg VIII (1300-1100 v. Chr.):

¹¹¹ Ryff noemt bovendien nog bonen en gerst, maar hij heeft in zijn beschrijving duidelijk (maar onbewust?) twee verschillende tests gecombineerd (Iversen, *Papyrus Carlsberg No. VIII* 28).

¹¹² Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine* 143.

¹¹³ J. Rüff, *Ein schön lustig Trostbüchle von den empfangknussen und geburten der menschen, unnd iren vilfaltigen zufaellen und verhindernussen* (Zürich: Christoffel Froschouer 1554) f. 101r: 'Unsere alte wyber habend ouch ir sonderliche erfarnuß, by denen sälten söliche künst mangelbar sind.'

[Jij moet haar feces (?)], een brok (?), in een zakje van stof [doen, samen met] zand van de oever in de vorm van [...]. [De vrouw moet] elke dag [haar urine] hier over doen, nadat deze gevuld zijn [...] met] dadels. Als ze wormen voortbrengen [...], dan zal zij niet bevallen. [Als ze geen] wormen [voortbrengen], dan zal dat, wat ze zal dragen, leven.¹¹⁴

Hoewel een aantal specifieke details helaas verloren zijn gegaan, zijn er toch duidelijke overeenkomsten te ontdekken met vruchtbaarheidstests in latere werken als *De secretis mulierum* van pseudo-Albertus Magnus (late 13de eeuw), Guaineri's *Verhandeling over de baarmoeder* en de al eerder genoemde werken van Rocheus,¹¹⁵ Rüff¹¹⁶ en Paullini:

Late 13de eeuw: *De secretis mulierum*

Laat twee potten genomen worden en laat in elk ervan urine gegoten worden, van de man in de ene pot en van de vrouw in de andere, en laat zemelen van tarwe in elk ervan gedaan worden, en laat een zo voortreffelijke onderzoeker de potten zorgvuldig afsluiten gedurende negen dagen, of iets langer, en als de schuld van de zwakheid aan de man toekomt, zal hij enige wormen in de pot van de man vinden, en een kookpot moet bovenop [de pot urine] geplaatst worden, een stinkende kikker zal gevonden worden, of stinkende zemelen. Maar als de schuld aan de vrouw toekomt, wordt menstruatiebloed in haar pot gevonden. Als de schuld aan beiden toekomt, wordt iets van het voorgenoemde in beide potten gevonden.¹¹⁷

1474: *De matricibus*

laat niet alleen de man, maar ook de vrouw gedurende negen dagen en langer waar het nodig moge zijn, urineren in potten gevuld met zemelen, en een ieder in zijn eigen (pot vol zemelen). Deze in wiens week geworden zemelen wormen geboren worden, wordt onvruchtbaar geoordeeld.¹¹⁸

¹¹⁴ Westendorf, *Handbuch* I 437 (C1b II (1,3-5)).

¹¹⁵ N. Rocheus, *De morbis mulierum curandis liber* in: I. SPACH ed., *Gynaeciorum sive de mulierum tum communibus, tum gravidarum, parientium et puerperarum affectibus et morbis libri Graecorum, Arabum, Latinorum veterum et recentium quotquot extant, partim nunc primum editi, partim vero denuo recogniti, emendati* (Straatsburg: Lazarus Zetzner 1597) 61-108, aldaar 92: 'Vel: uterque habeat vas furfure plenum, in quo novem diebus ipsum furfur utriusque lotio dilvatur, et in cuius vase vermes assuerint similiter putato.'

¹¹⁶ Rüff, *Ein schön lustig Trostbüchle* f. 100v: 'Andere aber nehmend kligen oder grüsch, giessend sölichen Harn darüber, wo dann würm darin wachsend, sol der mensch unfruchtbar syn.'

¹¹⁷ Pseudo-Albertus Magnus, *Libellus qui inscribitur de formatione hominis in utero materno, vel ut notiori titula Secreta mulierum* (Antwerpen: ex officina viduae M. Caesaris 1538) f. g1v-2r: 'Accipiantur duae ollae, et in utranque urina mittatur, viri in unam ollam et mulieris in aliam, et ponatur in utraque furfur tritici: et talis experimentator diligenter obstruat ollas per novem dies, vel parum amplius, et si contingit ex vitio viri defectus, inveniet quosdam vermes in olla viri, et cacabus debet supraponi, invenitur rana fetida, vel cantabra foetida. Si vero ex vitio mulieris, invenitur in olla sua menstruum. Si ex utriusque vitio, in utraque olla aliquid praedictorum invenitur.'

¹¹⁸ *De matricibus* f. c7vb: '[...] tam vir quam mulier in repletis ex furfure vasis per dies novem et ultra ubi opus sit mingant et in suo quilibet etiam ille in cuius macerato furfure vermes nascuntur sterilis iudicatur'

1697: Neu-vermerhte heilsame Dreckapotheke

Of: neem twee potten vol zemelen, laat man en vrouw in elk afzonderlijk zijn urine (gieten), zet hen (i.e. de potten) negen of tien dagen neer, zodat ze goed stil staan. In welk vaatwerk de zemelen nu onwelriekend zijn, en (waarin) wormen gevonden worden, aan diegene is de schuld. Bevindt zich echter iets dat daarop lijkt in geen pot, is ook niemand de schuld toe te dragen, en kan men door ordentelijke middelen hulp bieden.¹¹⁹

Wanneer we deze beschrijvingen nauwkeurig bekijken, wordt duidelijk dat Iversen onterecht stelde dat de vruchtbaarheidstest door de eeuwen heen is overgeleverd "with all the characteristics of its Egyptian original preserved".¹²⁰ In de eerste plaats spreekt het voorschrift op de papyrus alleen over urine van de vrouw, terwijl de andere drie auteurs nadrukkelijk stellen dat ook de urine van de man door middel van deze proef getest kan en moet worden. Een tweede verschil is de te gebruiken container en wat erin gedaan moet worden: de papyrus spreekt over stoffen zakjes gevuld met in ieder geval de feces van de vrouw, dadels en zand van de oever, pseudo-Albertus Magnus, Guaineri, Paullini en ook Rocheus en Ruff schrijven echter potten voor gevuld met (tarwe)zemelen.¹²¹ Ten slotte verschilt ook de werkwijze enigszins: volgens de papyrus moet een niet nader gespecificeerd aantal dagen na elkaar urine over de gevulde stoffen zakjes gegoten worden, waarschijnlijk om het materiaal in het zakje (langzaam) met de urine te kunnen doordrenken, zonder het zakje te hoeven openen. Pseudo-Albertus Magnus en Paullini schrijven net als Rocheus echter voor dat er slechts eenmaal urine op het materiaal gegoten hoeft te worden, waarna er negen dagen of langer gewacht moet worden tot de uitslag vastgesteld kan worden. Guaineri zit hier op zijn beurt tussenin: hij laat de urine net als pseudo-Albertus Magnus, Rocheus en Paullini in een pot met zemelen gieten, maar hij laat dit niet eenmaal, maar negen

¹¹⁹ C.F. Paullini, *Neu-vermehrte Heilsame Dreck-Apotheke: wie nemlich mit Koth und Urin fast alle, ja auch die schwerste, giftige Kranckheiten, und bezauberte Schaden, vom Haupt biß zum Füßen inn- und äusserlich glücklich curirt worden* (Frankfurt am Main : F. Knoche 1697) 245: 'Oder: nimm zweij Töpffen voll Kleijen, lasse Mann und Weib in jedes absonderlich seinen Harn, setze sie neun oder zehn Tage hin, dass sie fein stille stehen. In wessen Geschirr die Kleijen nu stinkend ist, und Würme gefunden werden, an dem ist die Schuld. Findet sich aber dergleichen in keinem Topff, ist auch niemand die Schuld beizumessen, und kann man durch ordentliche Mittel Hülffe schaffen.'

¹²⁰ Iversen, *Papyrus Carlsberg No. VIII* 11.

¹²¹ Deze verschuiving in de voorgeschreven container is ook te herkennen in de overdrachtsgeschiedenis van een andere test die afkomstig is van Papyrus Carlsberg VIII en in verschillende vormen bij o.a. Galenus, Muscio, Guaineri, Rocheus, Rösslin de Oudere, Petrus Bayrus, Ruff, Paullini en Salmon is terug te vinden. Deze test zou met behulp van urine en verschillende graansoorten de sekse van de foetus vaststellen (Westendorf, *Handbuch* I 436-7 (Bln 199 (Rs.2,2-5) en (Cib III 1,6-x+3)); Iversen, *Papyrus Carlsberg No. VIII* 13-20; Forbes, 'Early pregnancy and fertility tests', 17-9. Een onderzoek naar de waarde van deze test binnen de moderne wetenschap is te vinden in P. Ghalioungui, S. Khalil en A.R. Ammar, 'On an ancient Egyptian method of diagnosing pregnancy and determining foetal sex, *Medical history* 7 (1963) 241-6).

dagen achter elkaar gebeuren (of langer indien nodig). Er hoeft daarna niet meer gewacht te worden tot de diagnose gesteld kan worden.

Ondanks deze verschillen is het resultaat van de test bij alle auteurs in feite hetzelfde: wanneer iemand onvruchtbaar is, zullen er in diens container door spontane generatie wormen gevonden kunnen worden. Het voorschrift in *De secretis mulierum* is echter in bepaalde mate een uitzondering: waar latere versies van de fertiliteitstest beschrijven dat er in de pot van een onvruchtbare man of vrouw wormen gevonden zullen worden, schrijft pseudo-Albertus Magnus dat dit alleen zal gebeuren in de pot van een onvruchtbare man. De papyrus beschrijft echter juist dat er in de container van een onvruchtbare vrouw wormen ontstaan! Volgens *De secretis mulierum* wordt in de pot van een onvruchtbare vrouw echter menstratiebloed aangetroffen.

Het voorschrift in *De secretis mulierum* beschrijft bovendien twee verschillende manieren om tot een diagnose te komen nadat de potten gevuld zijn, waaruit geconcludeerd kan worden dat pseudo-Albertus Magnus ook leunt op een andere, tweede traditie. De eerste manier, waarbij de potten zorgvuldig afgesloten moeten worden, geeft het hierboven genoemde resultaat, maar de tweede, waarbij een kookpot op de gevulde potten geplaatst moet worden, geeft ofwel stinkende zemelen ofwel een spontaan gegenereerde stinkende kikker als resultaat. Hoewel ook Paullini opmerkt dat de inhoud van de potten na tien dagen wachten wellicht niet meer zo fris ruikt, zien we deze tweede manier bij geen van de andere auteurs terugkomen.

In vergelijking met het eerste voorbeeld lijken de latere versies van deze tweede vruchtbaarheidstest verder af te staan van het voorschrift zoals het op de papyrus te vinden is, maar hierbij moet niet uit het oog verloren worden dat een aantal specifieke details op Papyrus Carlsberg VIII helaas verloren is gegaan. Ondanks de volgens Iversen "insignificant deviations" blijft de strekking van de test sinds het ontstaan van de papyrus tot aan de laatste herziene herdruk van Paullini's *Heilsame Dreckapotheke* in 1748 echter hetzelfde: wanneer men urine van een onvruchtbaar mens gedurende langere tijd laat inwerken op bepaalde plantaardige grondstoffen, zullen er na die tijd in het mengsel wormen te vinden zijn.¹²²

De derde en laatste hier behandelde fertiliteitstest, waarbij onvruchtbaarheid wordt aangetoond met behulp van een knoflookteen die een nacht lang in de vagina gehouden moet worden, heeft tot slot de langste overdrachtsgeschiedenis: de test is al te vinden op de *Kahun medical papyrus*

¹²² Voor een gelijksoortige vruchtbaarheidstest, maar met een tegengestelde uitkomst zie Pseudo-Aristoteles (Salmon), *His complete masterpiece* in: idem, *The works of Aristotle, in four parts* (Londen: 'printed for and sold by all the booksellers' 1777) 3-95, aldaar 39: 'And if a woman be suspected to be unfruitful, cast natural brimstone [...] into her urine, and if worms breed therein she is fruitful.'

(ca. 1800 v. Chr.), de oudst bekende medische tekst ter wereld.¹²³ Eeuwen daarna werd hij als volgt opgetekend op Papyrus Carlsberg VIII (1300-1100 v. Chr.): "Je zult zorgen dat een bol van knoflook, ondergedompeld (?) [...], 's nachts [...] haar vulva ligt tot de dageraad. Als de geur voortkomt uit haar mond, zal zij bevallen. Als [er geen geur voorkomt, dan zal] zij nooit [bevallen]."¹²⁴

Hoewel ook in deze test bepaalde details verloren zijn gegaan, is er onmiskenbaar een verband met het voorschrift in *Peri aphoron* (*Over ziekten van vrouwen*) van pseudo-Hippocrates:

Maak een teentje knoflook grondig schoon, verwijder de schil en plaats het in de baarmoeder; en kijk de volgende dag of ze uit haar mond naar knoflook ruikt; als ze er naar ruikt, zal ze zwanger worden; zo niet, dan niet.¹²⁵

Het is echter niet waarschijnlijk dat Guaineri deze tekst parafraseerde toen hij schreef: "Anderen schrijven voor dat in de avond de bult (i.e. de bol) van knoflook van onderen ingebracht wordt en als zij in de ochtend de geur of smaak (ervan) in de mond intens waar zal kunnen nemen, zal zij vruchtbaar zijn."¹²⁶ In de loop van de tijd hebben namelijk drie verschillende Hippocratische gynaecologische werken de titel *Peri aphoron* meekregen. De test hierboven is afkomstig uit *Peri aphoron* III, een tekst die tegenwoordig in wetenschappelijke literatuur veelal wordt aangeduid als *Onvruchtbaarheid* of *Over onvruchtbare vrouwen*. Deze tekst was in de middeleeuwen in tegenstelling tot bijvoorbeeld Hippocrates' *Aphorismi* (*Aforismen*) niet vanuit het Grieks naar het Latijn overgezet.¹²⁷ Bovendien staat de versie van Guaineri veel dichter bij de papyri dan het voorschrift van Hippocrates. Zeer waarschijnlijk heeft Guaineri dan ook niet via de Grieks-Latijnse, maar via de Arabische traditie kennis genomen van de test; daar is hij onder andere te

¹²³ Westendorf, *Handbuch* I 434 (Kah 28 (3,17–19)).

¹²⁴ Westendorf, *Handbuch* 437 (Clb IV (1,x+4-x+6)).

¹²⁵ Hippocrates, *Oeuvres complètes d'Hippocrate, Traduction nouvelle avec le texte Grec en regard, collationné sur les manuscrits et toutes les éditions; accompagnée d'une introduction, de commentaires médicaux, de variantes et de notes philologiques* VIII. E. Littré ed. (Parijs: J.B. Ballière 1853) 417; J. Longrigg, *Greek medicine: from the heroic to the Hellenistic age. A source book* (Londen: Duckworth 1998) 197.

¹²⁶ *De matricibus* f. c7vb: 'Alii in sero dorsum allei supponi iubent et si in mane odorem seu saporem in ore persenserit fecunda erit.' Forbes, 'Early pregnancy and fertility tests', 23 stelt onterecht dat Guaineri voor zou schrijven dat de vrouw liggend op een knoflookteen moet gaan slapen.

¹²⁷ H. King, *Midwifery, obstetrics and the rise of gynaecology: the uses of a sixteenth-century compendium* (Aldershot: Ashgate Publishing 2007) 61; Hippocrates, *Hippocrates IX*. P. Potter ed. en vert. (Londen: Harvard University Press 2010) 315; L. Totelin, 'Old recipes, new practice? The Latin adaptations of the Hippocratic *Gynaecological treatises*', *Social history of medicine* 2011 (24) 74–91, aldaar 75 n. 4.

vinden in Avicenna's *Canon medicinae*¹²⁸ en in *Hayat al-hayawan (Het leven van dieren)* van de veertiende-eeuwse Egyptische geleerde al-Damiri.¹²⁹

Na Guaineri lijkt deze vruchtbaarheidstest naar de achtergrond te zijn verdwenen: hij komt bijvoorbeeld niet meer voor in de genoemde werken van Rocheus en Mercurialis, *Enneas muliebris (Genitaliën van de vrouw)* van Ludovico Bonaccioli (1502) of *La generation de l'homme* van Ambroise Paré (1573). Eucharius Rösslin de Oudere trok de test in *Der schwangeren Frauen und Hebammen Rosegarten (De rozengard voor zwangere vrouwen en vroedvrouwen)* (1513)¹³⁰ zelfs in twijfel en in 1554 stelde Rüff over de test dat 'dises ein ungwüß und betruglich zeichen' is.¹³¹ Rüff legde daarbij ook uit waarom deze vruchtbaarheidstest onbetrouwbaar is: zoals de Egyptenaren, Grieken en Arabieren al hadden geschreven, bestond er in het vrouwelijk lichaam een 'buis' die – indien de vrouw vruchtbaar was – een vrije doorgang vormde tussen het hoofd en de vagina. Aan elk uiteinde van deze buis zat een opening (namelijk de openingen van het hoofd en de vagina zelf), die kon worden gebruikt om de staat waarin de buis verkeerde vast te stellen. Het kunnen waarnemen van de geur van knoflook uit de mond wanneer in de vagina een knoflookteen was ingebracht, toonde bijvoorbeeld aan dat de doorgang niet verstopt was en dat de vrouw dus vruchtbaar was.¹³² Rüff legde echter uit dat de buis ook verstopt is wanneer de vrouw al zwanger is. Deze vruchtbaarheidstest is daarmee bijzonder onbetrouwbaar!

Het is niet verbazend dat bijna tweehonderd jaar nadat Rösslin de Oudere hem had afgeraden, de test toch nog in een sterk overeenkomende vorm is terug te vinden in het pseudowetenschappelijke *Aristolte's last legacy*: 'Some also take garlic and beat it let the woman lie on her back upon it and if she feels the scent thereof ascend to her nose it is a sign of fruitfulness.'¹³³ Het is zowel onduidelijk waarom deze afwijkende methode wordt voorgeschreven als op welke traditie of theorie zij gebaseerd is, aangezien er in *Aristotle's last legacy*, net als in

¹²⁸ Avicenna, *Canon medicinae liber III* fen XXI, tract. I, cap. XI (f. t1vb): 'Et dixerunt supponatur alleum et consideretur et consideret an inueniat oderem et saporem ipsius desuper.'

¹²⁹ Kamal ed-Din Mohammad Ibn Moussa El-Demiry, *Hayat al-hayawan al kubra* (Caïro: Mustafa al-Baby al-Halaby 1956) 53; P. Ghalioungui, *The House of Life. Per Ankh. Magic and Medical Science in Ancient Egypt* (Amsterdam: Israël 1973) 111-112.

¹³⁰ T. Raynalde, *The birth of mankind: otherwise named, The woman's book: newly set forth, corrected, and augmented: whose contents ye may read in the table of the book, and most plainly in the prologue*. E. Hobby ed. (Farnham: Ashgate Publishing 2009) xxxvii, 192.

¹³¹ Rüff, *Ein schön lustig Trostbüchle* f. 89v.

¹³² P.J. Frandsen, 'The menstrual "taboo" in ancient Egypt', *Journal of Near Eastern studies* 66 (2007) 81-106, aldaar 85 n. 17; H. King, *Hippocrates' woman: reading the female body in ancient Greece* (London / New York: 1998) 28, 79-80. Cf. Avicenna, *Canon medicinae liber III* fen XXI, tract. I, cap. XI (f. t1vb).

¹³³ Pseudo-Aristoteles (Salmon), *Aristotle's last legacy* 345.

de andere werken waarin de test wordt voorgeschreven, wordt uitgegaan van het bestaan van een buis tussen mond en vagina.¹³⁴ Mogelijk komt de methode voort uit een eufemistische herformulering of een verkeerde adaptatie of vertaling van de oorspronkelijke test. Hoe het ook zij, de vermelding van deze test in *Aristotle's last legacy* maakt duidelijk dat in ieder geval gewone mensen door de vele herdrukken die het werk beleefde nog eeuwenlang werd voorgehouden dat knoflook kon dienen als middel om de vruchtbaarheid van de vrouw te testen.

Hoewel het hierboven geschetste anatomische beeld van het vrouwelijk lichaam tegenwoordig uiteraard niet meer wordt onderschreven, hebben Rösslin de Oudere en Rüff de test namelijk terecht als onbetrouwbaar bestempeld. Wanneer een knoflookteen wordt schoongemaakt, komt namelijk de organozwavelverbinding allicine vrij. Dit is de actieve geurstof die aan knoflook zijn typische geur geeft en die zodra het in contact komt met het lichaam, de bloedsomloop binnendringt. Of de knoflook nu in de vagina wordt ingebracht of dat de vrouw er met de rug bovenop gaat liggen, zoals *Aristotle's last legacy* voorschrijft, maakt in theorie dus geen verschil: door de opname in de bloedsomloop zal de knoflookgeur uiteindelijk in de adem van de vrouw waar te nemen zijn, of zij nu vruchtbaar is of niet.¹³⁵

De beschrijving in *Aristotle's last legacy* buiten beschouwing gelaten, komen de verschillende versies van deze vruchtbaarheidstest sterk overeen. Toch is er een aantal kleine verschillen aan te wijzen. In de eerste plaats lijkt het erop alsof de hoeveelheid knoflook die in de vagina moet worden ingebracht wisselt, aangezien de papyri en vermoedelijk ook Guaineri spreken van een knoflookbol en Hippocrates van slechts een teentje (Avicenna laat in het midden welk deel van de knoflook gebruikt moet worden). Dioscorides legt in *De materia medica (Over medische materialen)* echter uit dat knoflook in Egypte in paarsachtige bollen groeit die uit één stuk bestaan, terwijl er op andere plekken juist knoflookplanten voorkomen waarvan de bol uit verschillende teentjes bestaat.¹³⁶ Hoewel het waarschijnlijk is dat de 'Egyptische knoflook' in werkelijkheid eerder een uiensoort betrof, werden de twee vormen dus als verschijningen van dezelfde plant gezien. De hierboven genoemde versies van de vruchtbaarheidstest verschillen in

¹³⁴ Pseudo-Aristoteles (Salmon), *Aristotle's last legacy* 39: 'If barrenness be caused through an evil quality of the womb, it may be known by making a suffumigation of red storax, myrrh, cassia-wood, nutmeg, cinnamon, and letting her receive the fume of it into her womb. If the odour passeth through the body up into the mouth and nostrils, she is fruitful. But if she feel not the fume in her mouth and nose, it denotes barrenness one of these ways, viz.'

¹³⁵ E. Block, *Garlic and other Alliums: the lore and the science* (Cambridge (VK): Royal Society of Chemistry 2010) 86.

¹³⁶ P. Dioscorides, *De medicinali materia libri sex* (Franc.: Egenolphus 1549) 165 (lib. II, cap. CXLV): 'Allium quoddam sativum atque hortensium habetur: quod in Aegypto, singulari, ut porrum, capite constat, dulce, in purpureum vergens, paruum reliqua vero magna et candida, ex pluribus coagmentatur nucleis, quos aglitas, id est, spicas.'

dit aspect in feite dus alleen in onze ogen, niet in de ogen van de arts die in navolging van Dioscorides geen onderscheid maakt tussen de twee soorten knoflook.

De voorgeschreven wachttijd lijkt in de loop van de tijd wel te zijn veranderd: de papyri geven aan dat de knoflookbol 's avonds in de vagina moet worden ingebracht om 's ochtends eventueel uit de mond de geur ervan waar te kunnen nemen, Hippocrates schrijft alleen voor dat de vrouw 'de volgende dag' al dan niet naar knoflook ruikt. Het is hierbij echter niet duidelijk of het knoflookteentje een etmaal of slechts een nacht in de vagina gehouden moet worden. Bij Avicenna is de tijdsaanduiding vervolgens helemaal verdwenen, terwijl Guaineri's versie van de test ook in dit opzicht juist weer opvallend dicht bij de medische papyri staat.

Tot slot is er een verschil op te merken in de behandeling van de knoflook voordat deze in de vagina wordt ingebracht: op de *Kahun medical papyrus* is de beschrijving hiervan helaas volledig weggefallen, maar mogelijk kwam deze overeen met die op papyrus Carlsberg VIII. Deze geeft vermoedelijk aan dat de knoflook ondergedompeld moest worden, maar ook hier zijn de details weggefallen en is er bijvoorbeeld niet bekend waarin dit dan precies moest gebeuren. Hippocrates schreef vervolgens eeuwen later voor dat het teentje eerst grondig schoongemaakt moest worden, terwijl Avicenna en Guaineri in het geheel geen aanwijzingen geven. Het is echter mogelijk dat het na verloop van tijd als bekend verondersteld werd dat knoflookteentjes voor gebruik van hun behuizing ontdaan moesten worden en dat het daarom niet meer vermeld wordt in medische teksten als die van Avicenna en Guaineri.

Recepten

Guaineri geeft in *Verhandeling over de baarmoeder* bij het beschrijven van de fertiliteitstests in relatief heel weinig gevallen zijn bronnen prijs. Hetzelfde geldt voor de geneesmiddelen die hij recepteert: soms noemt hij dat 'sommigen' ('nonnulli') of 'anderen' ('alii') het daarna volgende recept voorschrijven, maar slechts zelden noemt hij de auteur(s) in kwestie met naam en toenaam. Het is echter zeer waarschijnlijk dat Guaineri recepten waarbij hij geen bron vermeldt net zo goed heeft overgenomen uit een receptenboek of een werk van een andere auteur. Dit geldt misschien zelfs wel voor (sommige van) de recepten waarbij Guaineri het laat voorkomen alsof hij ze zelf heeft ontwikkeld.¹³⁷ Het was namelijk niet ongebruikelijk dat auteurs recepten van elkaar

¹³⁷ *De matricibus* f. b1vb: 'Ego in casu isto expertissimum hoc inveni quod ℞ castorei galbani in aceto resoluti ana ʒ ½ sulfuris ʒ 1 misce et naribus fumum applica.'; f. b5va: 'Ego autem in isto casu ex lacrimis vitis factum pessarium optimum inveni ac etiam tale quod.'; f. e6rb: 'Alias ego ʒ 1 usque ad 2 pillulis infrascriptatum cum ʒ 2 vini calidi

overnamen. Een verzamelwerk van blijvende invloed was bijvoorbeeld *Antidotarium* van Nicolaus Salernitanus waarin remedies werden vermeld voor bepaalde klachten zonder al te veel aandacht voor farmaceutische theorie. Onder de nieuwe medische werken die vanaf de late elfde eeuw beschikbaar begonnen te komen bevonden zich bovendien een alfabetische en uitgebreide versie van een oudere Latijnse vertaling van *De materia medica* van Dioscorides, een lange verhandeling van Galenus over individuele geneeskrachtige stoffen en lange hoofdstukken over enkelvoudige en samengestelde geneesmiddelen uit de Arabische encyclopedische werken. Artsen bestudeerden deze of andere, hierop gebaseerde werken in langere of korte, complexere of vereenvoudigde versies, afhankelijk van wetenschappelijke of meer praktische doeleinden.¹³⁸

De recepten die Guaineri voorschrijft staan dus niet op zichzelf, maar vormen een schakel in een lange overdrachtstraditie die geografische, taalkundige en sociale grenzen overschrijdt. Deze veronderstelling wordt hieronder toegelicht door drie recepten uit *Verhandeling over de baarmoeder* te vergelijken met versies van dezelfde recepten uit latere werken: de al eerder genoemde *De morbis mulierum curandis liber* van Nicolas Rocheus (1542) en *Ein schön lustig Trostbüchle von den empfangknussen und geburten der menschen* van Jacob Rüff (1554) en *'t Boeck van de vroet-wijfs* (1705), een Nederlandse vertaling van dit laatste werk. De recepten zijn hierbij zonder hun originele opmaak weergegeven, om de overeenkomsten duidelijker naar voor te laten komen.

Het eerste voorbeeld is een recept voor een pessarium voor vrouwen met een overvloedig cholerische baarmoeder. Het is in een sterk overeenkomende versie ook te vinden in het anonieme middeleeuwse handschrift *De conceptus impedimento (Over verhinderung van de conceptie)*,¹³⁹ in pseudo-Bernard de Gordons *Tractatus de sterilitate mulierum (Verhandeling over steriliteit van de vrouw)*¹⁴⁰ en in Ryffs *Frawen Rosengarten* (1545).¹⁴¹ Het recept luidt in de

decoctionis seminis iuniperi potu tribue que ℞ diptani mirre seminis rute agrestis boracis castorei asse armoniaci rubeae tinctorum croci cassie lignee cinamomi ana ꝓ 1 cum succi roris marini aut saturegie pillule fiant vel facias sic accipe fructus savine ꝓ 2½ ruthe sicce seminis rute silvestris ana ꝓ 3 asse fetide rubeae tinctorum armoniaci ana ꝓ 1 cum succo rute pillulas confice.'

¹³⁸ Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine* 120, 141-2.

¹³⁹ H. Grensemann, *Natura sit nobis semper magistra: über den Umgang mit Patienten, die Diät bei akuten Erkrankungen, Sterilität von Mann und Frau, Augenleiden: vier mittelalterliche Schriften* (Münster: LIT Verlag 2001) 125: '℞ cerebri cervi vitulini et medulle utriusque butiri vaccini, adypis caprarum, ysopis recentis, storacis liquidi, seminis mercurialis ana uncia 1. Conficiantur cum melle en fiat pessarium cum lana.'

¹⁴⁰ Pseudo-Bernard de Gordon, *Tractatus de conceptu. Tractatus de sterilitate mulierum*. P.P. Conde Parrado, E. Montero Cartelle, M. Cruz Herrero Ingelmo ed. en vert. (Valladolid: Universidad de Valladolid 1999) 139, 154. *Tractatus de sterilitate mulierum* wordt ook wel *Libellus de impregnatione* en *Tractatus de sterilitate et eius cura* genoemd.

hier vergeleken werken als volgt:

1474: *De matricibus*

Neem van merg uit kalfspoten, van hersenen van een hert, van koeienboter, van vet van een geit, van zaad van tuinbingelkruid van elk ½ ons; van sleedoorn, van gele hypocist, van rood sandelhout, van vloeibare storax, van gebrande hertshoorn van elk 2 drachma. Laten zij met rozenolie op dezelfde manier samengevoegd worden en maak dan met wol een aan een draadje gehangen maagdenpessarium.¹⁴²

1554: *Ein schön lustig Trostbüchle*

Neem van merg uit kalfspoten, van hersenen van een hert, van koeienboter, van vet van een geit, van zaad van tuinbingelkruid van elk ½ ons; van sleedoorn, van gele hypocist, van rood sandelhout, van vloeibare storax, van gebrande hertshoorn van elk ½ drachma. Laten zij samengevoegd worden met rozenolie en zuivere wol en laten zij gemaakt worden tot pessaria.¹⁴³

1597: *De morbis mulierum curandis liber*

Neem van merg uit kalfspoten, van hersenen van een hert, van koeienboter, van vet van een geit, van zaad van tuinbingelkruid van elk ½ ons; van sleedoorn, van gele hypocist, van rood sandelhout, van storax, van gebrande hertshoorn van elk 2 drachma; en verkrijg met rozenolie en een wolvlok een pessarium.¹⁴⁴

1705: 't Boeck van de vroet-wijfs

Neem merg uit een kalfsbeen, hersenen van een hert, koeienboter, geitenvet, zaad van tuinbingelkruid van elk een lood; acacia, hypocist, rood sandelhout, vloeibare storax, gebrande hertshoorn van elk een achtste deel van een lood. Laat die samenvoegen met rozenolie en zuivere wol en (laat) daarvan zetpillen maken.¹⁴⁵

¹⁴¹ W.H. Ryff, *Frawen Rosengarten. Von vilfaltigen sorglichen züfällen und gebrechen der Mütter und Kinder, so inen vor, inn, unnd nach der Geburt begegnet mögnenn* (Frankfurt am Main: Christian Egenolff 1545) f. 8r.

¹⁴² *De matricibus* f. d5rb-va: '[...] ℞ medulle cruris vituli cerebri cervi butiri vaccini adipis caprarum seminis mercurialis ana ʒ ½ acatie ypoquistidos sandalorum rubeorum storacis liquide cornu cervi usti ana ʒ 2 cum oleo rosato similiter incorporantur et cum lana nasalia appensa filo conficias [...]'

¹⁴³ Rüff, *Ein schön lustig Trostbüchle* f. 110r: '℞ medullae cruris vituli, cerebri cervi, butyri vaccini, adipis caprinae, seminis mercurialis ana ʒ ½, acaciae, hypoquistidos, santali rubei, styracis liquidiae, cornu cervi usti ana ʒ ½. Incorporantur cum oleo rosarum et lana pura, fiantque pessaria.'

¹⁴⁴ Rocheus, *De morbis mulierum curandis* 96: '℞ medullae cruris vituli, cerebri cervi, butyri vaccini, adipis caprarum, seminis mercurialis ana ʒ ½, acaciae, hypocisthidis, sandalorum, rubeorum, stactes, cornu cervi usti ana ʒ 2, oleo rosaceo et lanae floccis in pessos excipe.'

¹⁴⁵ J. Rüff, *'t Boeck van de vroet-wijfs. In 't welcke men mach leeren alle heymelijckheden van de vrouwen, en in wat gestalte de mensche in sijn moeders lichaem ontfangen, groeyet, en geboren wort* (Amsterdam: Weduwe van Gysbert de Groot 1705) f. 54rb: 'Neemt mergh uyt een kalfs-been, hersenen van een hert, koeie-boter, geiten-smeer, zaet van

De overeenkomsten tussen de verschillende versies van dit recept zijn treffend. Allereerst zijn de voorgeschreven geneesmiddelcomponenten identiek, want hoewel *'t Boeck van de vroet-wijfs* niet aangeeft of een roze of gele hypocist wordt bedoeld, werd alleen aan de tweede een geneeskrachtige werking toegeschreven. Het is dus onwaarschijnlijk dat Ruff hier de roze hypocist bedoelde. Ook de onderlinge verhoudingen tussen de geneesmiddelcomponenten komen bijna volledig overeen, aangezien de in *'t Boeck van de vroet-wijfs* gebruikte gewichtseenheid 'lood' gelijk is aan vier drachma en een achtste deel van een lood dus gelijk is aan een halve drachma.¹⁴⁶ Alleen Rocheus' versie van het recept wijkt op dit punt af: de Franse arts schrijft in verhouding vier keer zoveel sleedoorn, gele hypocist, rood sandelhout, storax en gebrande hertshoorn voor als Guaineri en Ruff. Mogelijk heeft Rocheus of zijn bron zich hier bij het overnemen van het recept verleden en het semi-teken aangezien voor een (Arabische) twee, mogelijk vond hij de werking van het geneesmiddel niet sterk of snel genoeg en heeft hij het recept op basis van een trial-and-errormethode aangepast. Het is uiteraard ook mogelijk dat Rocheus zich op een bron gebaseerd heeft die teruggaat op een ander, zeer sterk gelijkend recept.

De toedieningsvorm van het geneesmiddel verschilt wel enigszins in de vier versies van het recept: Ruff en Rocheus schrijven een pessarium voor, maar Guaineri geeft aan dat er een maagdenpessarium moet worden bereid. Hierbij wordt het geneesmiddel net als bij een gewoon pessarium op een stuk stof aangebracht, maar de stof wordt niet ingebracht maar als een kompres voor de opening van de vagina geplaatst. Zo blijft het hymen in tact. Ruff en Rocheus zien duidelijk een bredere toepassing voor dit geneesmiddel dan alleen voor maagden en laten de lezer een gewoon pessarium maken. De Nederlandse vertaling van *Ein schön lustig Trostbüchle* geeft opvallend genoeg aan dat er een (vermoedelijk vaginale) zetpil bereid moest worden, maar geeft net als de andere versies van dit recept de beschrijving van de bereiding van een pessarium. Het gaat hier dan ook duidelijk om een vertaalfout, temeer omdat zetpillen nooit werden toegediend met behulp van stof.

Het tweede voorbeeld is een recept voor een confect, ofwel meerdere met suiker ingelegde planten of plantendelen. In dit geval gaat het om een onderdeel van een therapie om de baarmoeder van de patiënte droger van kwaliteit te laten worden en het wordt voorgeschreven voor vrouwen die moeite hebben zwanger te raken doordat hun baarmoeder te vochtig is. Het

bingelkruid, van elcks een loot. Acacie, hipoquinstidos [sic], root sandelhout, styrax loquido [sic], gebrande hertshoorn, van elcks een achtendeel loots. Laet die samen verenighen met olie van roosen ende suyver wolle, ende daer af suppositorien maecken.'

¹⁴⁶ Zie ook het schema op p. 88.

recept luidt in de hier vergeleken werken als volgt:

1474: De matricibus

Neem van species trifera magna zonder opium, van species pleris met muskus, van diambra en van diasatirion van elk 1 drachma; van schaafsel van ivoren hoorn, van zaad van tuinbingelkruid van elk 2 scrupel; van stremsel van een haas en van de baarmoeder van dezelfde van elk ½ drachma; van wilde komijn ½ scrupel; van witte suiker ½ pond; dat wordt met water van citroenmelisse opgelost en voeg, wanneer het voldoende ingekookt is, van het conserf van de bast van de citroenboom 1 ons, van het conserf van rozemarijn ½ ons toe en laat jij in een mortier van voldoende grootte een confect maken.¹⁴⁷

1554: Ein schön lustig Trostbüchle

Neem van species trifera magna zonder opium, van diapliris, van diamuskus, van diambra, van diasatirion van elk ½ drachma; van schraafsel van ivoren hoorn, van zaad van tuinbingelkruid van elk 2 scrupel; van stremsel van een haas en van de baarmoeder van deze van elk ½ drachma; van wilde komijn ½ scrupel; van witte suiker ½ pond. Deze worden met water van citroenmelisse opgelost en laten, terwijl deze dingen op gebruikelijke wijze gekookt worden, van het conserf van de bast van de citroenboom 1 ons, van het conserf van rozemarijn ½ ons toegevoegd worden; laat een redelijk dik confect gemaakt worden in een mortier.¹⁴⁸

1597: De morbis mulierum curandis liber

Neem van trifera magna zonder opium, van pliris met muskus, van diambra, van diasatirion van elk ½ drachma; van splinters van ivoor, van zaad van tuinbingelkruid van elk 2 scrupel; van stremsel van een haas en van de baarmoeder van dezelfde van elk ½ drachma; van wilde komijn ½ scrupel; van witte suiker ½ pond; los de suiker op met gedestilleerde vloeistof van citroenmelisse en voeg, zodra de suiker voldoende gekookt zal zijn, van het conserf van de bast van de citroenboom 1 ons, van het conserf van de bloemen van rozemarijn ½ ons toe, en verdeel het in stukken met een massa van 2½ ons, dien meteen na een bad een toe.¹⁴⁹

¹⁴⁷ *De matricibus* f. d1ra: '℞ specierum triferre magne sine opio specierum pleris cum musco dyambre et dyasatirionis ana ʒ 1 rasure eboris seminis mercurialis ana ʒ 2 coaguli leporis matricis eiusdem ana ʒ ½ siseleos ʒ ½ zucri albi ℥ ½ quod cum aqua melisse dissolvatur et cum debite coctum sit adde conserve corticum citri ʒ 1 conserve anthos ʒ ½ et in morsellis grossis satis confectionem facias.'

¹⁴⁸ Ruff, *Ein schön lustig Trostbüchle* f. 104v: '℞ specierum, trypherae magnae sine opio, diapliris, diambrae, diamusci, diasatirii, ana ʒ ½, rasurae eboris, seminis mercurialis ana ʒ 2, coaguli leporis, et matricis eius, ana ʒ ½, siseleos ʒ ½, sacchari albi ℥ ½. Dissolvantur cum aqua melissae, et his rite coctis addantur, conservae corticum citri ʒ 1, et conservae anthos ʒ ½, fiat confectio crassiuscula in morsellis.'

¹⁴⁹ Rocheus, *De morbis mulierum curandis* 95: '℞ trypherae magnae sine opio, pliris cum moscho, diambaris, diasatirii ana ʒ ½, ramenti eboris, seminis mercurialis ana ʒ 2, coaguli leporini et matricis eiusdem ana ʒ ½, seseleos ʒ ½, sacchari albi ℥ ½, saccharum solve liquore stillatitio apiastri, quumque saccharum probe coctum fuerit, adde

1705: 't Boeck van de vroet-wijfs

Neem van species trifera magna zonder opium, van diapliris, van diambra, van diamuskus, van diasatirion van elk een achtste deel van een lood; zaagsel van ivoor, zaad van tuinbingelkruid van elk 2 scrupel; stremsel van een haas en van zijn baarmoeder elk een achtste deel van een lood; wilde komijn ½ scrupel; witte suiker ½ pond. Laat deze dingen langzaamaan oplossen met water van citroenmellisse en wanneer alles samen goed gekookt heeft, zal men daar van het conserf van citroenboombast 1 ons en van het conserf van rozemarijnbloemen ½ ons bij doen, en laat daarvan een dikachtige confect maken in stukjes of platen.¹⁵⁰

Net als bij het eerste voorbeeld zijn ook hier de overeenkomsten tussen de verschillende versies groot: de genoemde geneesmiddelcomponenten komen grotendeels overeen, maar er zijn subtiele verschillen te ontdekken. Bij Rocheus ontbreekt bij het noemen van 'trifera magna' weliswaar de precisering 'species' (een kruidenmengsel van alleen plantaardige grondstoffen), maar omdat dit preparaat werd gemaakt zonder hulpstoffen, dus van alleen geneeskrachtige componenten als gemberwortel, kaneel, anijs en alruin, is het onwaarschijnlijk dat Rocheus daadwerkelijk iets anders bedoelde dan Guaineri en Rüff. Dit geldt echter niet voor het verschil tussen Guaineri's 'species pleris cum musco' en Rocheus' 'pliris cum moscho': de narcotische likkepot 'pliris (arcoticon Nicolai)' met of zonder muskus zoals Rocheus deze voorschrijft werd bereid met een hulpstof als honing of siroop, maar Guaineri geeft specifiek aan dat alleen het 'species', de plantaardige componenten voor het preparaat waar een medicinale werking aan werd toegekend (in dit geval onder meer basilicum, muskaatnoot en zoethout), moesten worden toegevoegd. Waarschijnlijk bedoelde Rocheus daarentegen dat het volledig bereide preparaat, inclusief hulpstof(fen), als ingrediënt moest dienen voor het confect. Het wel of niet toevoegen van de hulpstoffen is vanuit het perspectief van de humoraaltheorie echter een verwaarloosbaar verschil, aangezien er geen geneeskrachtige werking werd toegekend aan die hulpstoffen. Het verschil was daardoor alleen merkbaar in de consistentie van het uiteindelijke geneesmiddel.

Rüff schrijft op zijn beurt in plaats van één twee preparaten voor, namelijk 'diapliris' en 'diamuscus', waarbij 'dia-' aangeeft dat het component dat volgt het belangrijkste is in dat

conservae corticum mali citrii ̄ 1, conservae florum rorismarini ̄ ½, et id in quadras digere pondum ̄ 2½ dato a balneo unam.'

¹⁵⁰ Rüff, 't Boeck van de vroet-wijfs f. 52va: 'Neemt specierum, tryphere Magne sonder opium, diapliris, diambre, diamusci, diasatirii, van elcx een achtendeel loots, sagemeel van yvoor, zaedt van bingel-kruydt, van elcks twee scrupelen, haserinsel en van sijn baer-moeder, elcx een achtendeel loots. Seseli een half scrupel. Wit suycker een half pondt. Laet dese dingen breken met water van consilie de greyne, ende al t'samen wel gesoden hebbende, men sal daer by doen conserve van citroen-schellen een once, ende conserve van roosemarijn-bloemen, een half once, ende laet daer af een dickachtige confectie maken in stucxkens of platen.'

specifieke preparaat. Beide zijn likkepotten en ook Rüff lijkt aan te geven dat het volledige preparaat, inclusief hulpstof(fen), gebruikt moet worden bij het bereiden van het confect. Dit was, ten opzichte van een confect bereid volgens Guaineri's of Rocheus' recept, wel degelijk van invloed op de werking van het uiteindelijke geneesmiddel, aangezien in het muskumengsel ook geneesmiddelcomponenten werden gebruikt die niet door Guaineri of Rocheus werden voorgeschreven. Het verschil was daardoor mogelijk niet alleen te bemerken in de consistentie.

De onderlinge verhoudingen tussen de geneesmiddelcomponenten komen bijna volledig overeen in de verschillende versies van dit recept, want zoals gezegd is een achtste deel van een lood gelijk aan een halve drachma. Guaineri schijft in vergelijking met de andere twee auteurs in *De matricibus* wel twee keer zoveel species trifera magna zonder opium, species pleris met muskus, diambra en diasatirion voor, maar mogelijk is dit een zetfout. In de gedrukte uitgave van 1481 is de hoeveelheid in ieder geval teruggebracht naar een halve drachma, de hoeveelheid die ook Rüff en Rocheus opgeven voor deze geneesmiddelcomponenten, maar het is niet bekend of *emendator* Lazarus Datarus dit deed nadat hij op basis van een vergelijking tussen de originele kopij of een ander handschrift van *Verhandeling over de baarmoeder* en de *editio princeps* uit 1474 de gewichtseenheid als zetfout bestempeld had of dat hij op basis zijn eigen kennis of een externe bron de tekst voor de tweede gedrukte uitgave zelf verbeterde. Hoe het ook zij, het recept, dat later ook te vinden is in Ryffs *Frawen Rosengarten*,¹⁵¹ blijft in de aangepaste vorm terugkomen in de latere gedrukte uitgaven.

De voorgeschreven bereiding van het confect is in de verschillende versies van het recept tot slot misschien niet woordelijk hetzelfde, de strekking is wel gelijk: er moet een confect bereid worden door alle genoemde geneesmiddelcomponenten door middel van verhitting op te laten lossen in citroenmellisewater (bij Rocheus verkregen door middel van destillatie in plaats van uitkoken) en wanneer het geheel voldoende gekookt heeft, moeten de laatste twee ingrediënten worden toegevoegd. Het gaat dan om twee verschillende conserven, met suiker ingelegde planten of plantdelen zoals bloemen: een van de bast van de citroenboom en een van rozemarijn (Guaineri, Rüff 1554) of rozemarijnbloemen (Rocheus, Rüff 1705). In wat er vervolgens moet gebeuren verschillen de versies het meest: Guaineri schrijft voor dat de lezer een confect moet maken in een mortier die ruim genoeg is om dit goed in te kunnen doen, Rüff schrijft voor dat de lezer in een mortier een confect moet maken dat vooral de juiste consistentie heeft. Rocheus geeft daarentegen aan dat het mengsel in stukken van tweeënhalve ons verdeeld moet worden,

¹⁵¹ Ryff, *Frawen Rosengarten* f. 5v.

hoogstwaarschijnlijk nadat het geheel is afgekoeld, om vervolgens meteen na een bad toegediend te worden. Dit betekent dat de consistentie van het confect breken of snijden moest toelaten. Vermoedelijk werd deze dikkere consistentie verkregen doordat Rocheus 'pliris cum moscho' als volledig bereid preparaat, inclusief de hulpstof(fen), liet toevoegen en niet alleen het 'species', de kruiden. Opvallend genoeg schrijft ook het '*t Boeck van de vroet-wijfs*' in tegenstelling tot het origineel voor dat het confect in 'stucxkens of platen' verdeeld moet worden.

Het derde en laatste voorbeeld is eveneens een recept voor een confect bedoeld voor bepaalde vrouwen die moeite hebben zwanger te worden. Het recept luidt in de hier vergeleken werken als volgt:

1474: *De matricibus*

Neem van species diarhodon abbatis twee drachma; van zaad van tuinbingelkruid, van schraapsel van ivoor van elk twee scrupel; van baarmoeder van een haas twee drachma; van zaad van de katoenboom, van tragacant, van Arabische gom van elk ½ drachma; van suiker, opgelost in water van gewone ossentong ½ pond, en bloemen van gewone ossentong en van het conserf (van gewone ossentong) van elk een ons; laat door het toevoegen door middel van kostbare stenen een confect gemaakt worden, uit deze neemt zij in de loop van het uur voor de maaltijd – laat zij nog niet een ander medicijn genomen hebben – steeds één kostbare steen.¹⁵²

1554: *Ein schön lustig Trostbüchle*

Neem van species diarhodon abbatis twee drachma; van zaad van tuinbingelkruid, van schraapsel van ivoor van elk twee scrupel; van baarmoeder van een haas twee drachma; van zaad van de katoenboom, van tragacant, van Arabische gom van elk ½ drachma; van witte suiker ½ pond, opgelost in water van gewone ossentong; van de conserven van gewone ossentong en van bernagie van elk een ons. Meng en laat een verguld confect gemaakt worden.¹⁵³

1597: *De morbis mulierum curandis liber*

Neem van species diarhodon abbatis twee drachma; van zaad van tuinbingelkruid, van schraapsel van ivoor van elk twee scrupel; van baarmoeder van een haas twee drachma; van zaad van de katoenboom, van tragacant, van Arabische gom van elk ½ drachma; van suiker, in een gedestilleerde

¹⁵² *De matricibus* f. d6va: '[...] R specierum dyarodon abbatis ʒ 2 seminis mercurialis rasure eboris ana ʒ 2 matricis leporis ʒ 2 seminis bombacis draganti gummi Arabici ana ʒ ½ zucri in buglosse aque dissoluti ℥ ½ et florum buglosse et conserve ana ʒ 1 addendes [i.e. addendo] per bolos confectio fiat de qua per horam ante cibum aliud medicinale dum non recipit esse [i.e. recepisset] bolum unum semper accipiat.'

¹⁵³ Rüff, *Ein schön lustig Trostbüchle* f. 115r: 'R specierum diarhodon abbatis ʒ 2, seminis mercurialis, rasurae eboris ana ʒ 2, matricis leporis ʒ 2, seminis bombacis, tragacanthae, gumi Arabici ana ʒ ½, sachari albi ℥ ½ in aqua buglossi dissoluti, conservarum buglossi, borraginis, ana ʒ 1. Misce et fiat deaurata confectio.'

vloeistof van gewone ossentong opgelost, ½ pond; van de conserven van de bloemen van beide *buglossen* van elk twee drachma. Verdeel met bekwaamheid en vuur in stukken met een massa van 3 ons.¹⁵⁴

1705: 't Boeck van de vroet-wijfs

Neem van species diarhodon abbatis een half lood; zaad van tuinbingelkruid, zaagsel van ivoor van elk twee scrupel; baarmoeder van een haas een half lood; katoenzaad, tragacantgom, gom van Arabië van elk een achtste deel van een lood; witte suiker een half pond, gesmolten in water van gewone ossentong; conserven van gewone ossentong en bernagie van elk een ons. Meng deze dingen zamen en maak er een verguld confect van.¹⁵⁵

De verschillende versies van dit recept, dat ook te vinden is in Ryffs *Frawen Rosengarten*,¹⁵⁶ komen net als bij de eerste twee voorbeelden sterk overeen. Zo zijn de genoemde geneesmiddelcomponenten op slechts één na identiek: waar Guaineri bloemen van gewone ossentong en van het conserf van dezelfde plant voorschrijft, noemt Rüff het conserf van gewone ossentong en het conserf van bernagie. Rocheus bedoelt met 'de beide buglossen' diezelfde twee planten, maar noemt in tegenstelling tot de andere twee auteurs specifiek dat het conserf gemaakt moet zijn van alleen de bloemen. Hij recepteert bovendien in vergelijking met Guaineri en Rüff slechts een kwart van deze twee geneesmiddelcomponenten, terwijl de andere verhoudingen in de vier versies van dit recept volledig overeenkomen. Dit betekent dat het confect volgens het recept van Rocheus een veel dikkere consistentie gehad moet hebben, vandaar dat hij aangeeft dat de massa met behulp van vuur met de nodige handigheid in gelijke stukken verdeeld moet worden. Guaineri en Rüff, bij wie de massa gemakkelijker te verdelen geweest zal zijn, geven dit niet aan.

Guaineri is het meest specifiek in de beschrijving van de bereiding en de toediening van dit geneesmiddel: er moet een confect gemaakt worden door alle genoemde componenten met elkaar te vermengen, onder toevoeging van niet nader gespecificeerde kostbare stenen. Vervolgens moet de patiënte in de loop van het uur voor de maaltijd steeds één kostbare steen innemen, terwijl ze

¹⁵⁴ Rocheus, *De morbis mulierum curandis* 95: '℞ specierum diarhodon abbatis ℥ 2, seminis mercurialis, rasurae eboris ana ℥ 2, matricis leporis ℥ 2, seminis coti, tragacanthos, gummi ana ℥ ½, sachari in liquore stillatio, buglossi soluti ℔ ½, conservae florum utriusque buglossi ana ℥ 2, digere arte et igne in quadras pondum ℥ 3.'

¹⁵⁵ Rüff, *'t Boeck van de vroet-wijfs* f. 56ra: 'Neemt specierum diarhodon abbatis, een half loot, zaet van bingelkruydt, sagemeel van yvoor, van elcks twee scrupelen, Baer-moeder van een hase, een half loot, cattoen-zaedt, gomme draganti, gomme van Arabien, van elcks een achtendeel loots, wit suycker, een half pondt, gesmolten in water van buglosse. Conserven van buglosse en bernage, van elcks een once. Menget dese dingen t'samen, en maecker af een vergulde confectie.'

¹⁵⁶ Ryff, *Frawen Rosengarten* f. 10r.

niet tegelijkertijd een ander geneesmiddel mag gebruiken. Het gebruik van edelstenen was in de artsnijmengkunde weliswaar zeker niet ongebruikelijk – Guaineri spreekt bijvoorbeeld ook van de beroemde edelstenenlikkepot (f. d6rb), waarvoor verschillende (half)edelstenen zeer fijn gemalen moest worden – maar het is wel zeer opvallend dat hij voorschrijft dat de patiënte de volledige stenen moet innemen.

Het wordt uit het recept niet duidelijk of Guaineri de stenen voorschrijft vanwege hun eigen geneeskrachtige werking of slechts als manier om het confect gemakkelijk toe te dienen, zoals tegenwoordig een paracetamoltablet ingenomen kan worden met water of de inhoud van capsules bij patiënten met slikproblemen uitgestrooid kan worden op een lepel vla of jam. Het is echter zeer waarschijnlijk dat het Guaineri om het tweede gaat: aangezien hij stellig gelooft in de geneeskrachtige werking van bepaalde (half)edelstenen, zou hij de term nader gespecificeerd hebben als het hem hierom ging in dit recept. Dat hij specifiek kostbare en niet bijvoorbeeld gewone stenen voorschrijft om het confect mee in te nemen is een bewuste keuze: Guaineri gebruikt iets wat voor het oog neutraal is, namelijk *materia medica*, om een sociale distinctie te construeren tussen zichzelf en een 'lagere' klasse van medische beoefenaars, die in realiteit echter een niet zo heel verschillende vorm van geneeskunde beoefende.¹⁵⁷ Dezelfde houding valt te bespeuren wanneer Guaineri beschrijft hoe in de volksgeneeskunde in bepaalde gevallen verbrande haren en veren in de neus aangebracht worden en hij benadrukt dat de geleerde arts in plaats daarvan andere welriekende substanties moest gebruiken zoals *asafoetida*, castoreum, galbanum of sagapenum:¹⁵⁸ haren en veren hebben geen waarde en zijn algemeen verkrijgbaar, terwijl ingrediënten als *asafoetida* en castoreum alleen tegen een aanzienlijke prijs verkregen konden worden. Het onderscheid tussen de twee soorten geneesmiddelcomponenten is echter puur economisch en hetzelfde geldt voor het gebruik van kostbare in plaats van gewone stenen om het confect in te nemen: het benadrukte de maatschappelijke status van de patiënte. Het is nodeloos cynisch te veronderstellen dat universitair geschoolde artsen als Guaineri geloofden dat geneesmiddelen voor de rijken beduidend meer effect hadden dan die voor de armen, of vice versa.¹⁵⁹

We zien deze houding ook terug in de bereiding van het confect zoals Rüff die voorschrijft: hij

¹⁵⁷ Green, 'Women's medical practice', 458. Cf. Lemay, 'Anthonius Guainerius', 327.

¹⁵⁸ *De matricibus* f. b1vb: 'Et sic mulieres in his docte omnes quacumque fetida naribus applicant statim: ut omnium animalium incensas plumas et perdisis maxime hominis capillos canis quoque pilos ac hirci filtrum etiam ac corium quodlibet unguilas periter ac cornu quodcumque. Sed ut inter te et vulgares differentiam: ponas aliquam utere assa fetida castoreo galbano serapino armoniaco et similibus.'

¹⁵⁹ Green, 'Women's medical practice', 468; Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine* 147.

geeft aan dat er een verguld confect gemaakt moet worden, waarvoor er bladgoud moest worden toegevoegd aan het mengsel. De handelingen komen weliswaar weinig overeen met de bereidingen die Guaineri en Rocheus beschrijven, maar de motivatie voor het vergulden is hetzelfde als bij Guaineri: edelmetalen werden net als edelstenen niet alleen gebruikt vanwege hun geneeskrachtige werking, maar ook om het statusverschil tussen patiënten aan te geven.¹⁶⁰ Zo werden in de apotheek nog tot in de twintigste eeuw pillen voor de adel verguld en voor de gegoede burgerij verzilverd, terwijl pillen voor de gewone man slechts gecoat werden in stuifpoeder (de sporen van *Lycopodium clavatum* L., grote wolfsklauw).

Samengevat komen de vier versies van dit recept qua geneesmiddelcomponenten en verhoudingen hiertussen grotendeels overeen, maar de bereiding van het confect verschilt onderling danig: Rocheus schrijft (net als Ryff) een 'gewoon' confect voor, terwijl Guaineri en Ruff componenten laten toevoegen die het geneesmiddel tot een remedie voor slechts de rijke patiënte maken. Dit komt mogelijk doordat de verschillende versies van dit recept teruggaan op verschillende bronnen, maar het is waarschijnlijker dat Rocheus en zeker Ryff, die in het Duits schreef, zich op een breder publiek willen richten, een publiek dat niet alleen de adel behandelde.

Uit deze eerste verkenning van de overdrachtsgeschiedenis van slechts een paar van de in *Verhandeling over de baarmoeder* genoemde fertiliteitstests en recepten blijkt dat in ieder geval een aantal van hen niet alleen een stevig verankerde plek in de geleerde geneeskunde had veroverd, maar ook was terug te vinden in teksten in de volkstaal, geschreven door in de praktijk opgeleide apothekers als Ryff en Rösslin de Oudere en kwakzalvers als 'pseudo-Aristoteles' William Salmon. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor een zwangerschapstest die gebaseerd is op het al of niet krijgen van hevige buikpijn na het drinken van regenwater gemengd met honing en een test om het geslacht van de foetus vast te stellen door korrels van verschillende graansoorten te overgieten met urine: beide werden eeuwen voordat Guaineri *Verhandeling over de baarmoeder* schreef al toegepast en zouden nog lang na zijn dood terug te vinden zijn in gynaecologische en obstetrische werken van andere auteurs, zowel in teksten bedoeld voor universitair geschoolde artsen als voor vroedvrouwen, zowel in de volkstaal als in het Latijn.

Uit deze eerste verkenning van de overdrachtsgeschiedenis blijkt ook dat fertiliteitstests en recepten in veel gevallen door de eeuwen heen een zekere transformatie ondergingen in een zekere afhankelijkheid van het doel en het beoogde publiek van de auteur: sommige casusses

¹⁶⁰ Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine* 147.

bleven nagenoeg ongewijzigd, terwijl anderen alleen qua strekking hetzelfde bleven, maar na verloop van met andere geneesmiddelcomponenten of instrumenten bereid of uitgevoerd moesten worden. Zo transformeerden sommige recepten afhankelijk van de status van de patiënte die de lezer vermoedelijk behandelde.

Verhandeling over de baarmoeder geeft kortom prachtige aanwijzingen voor verder onderzoek naar de wederzijdse kennisuitwisseling tussen geleerde en 'leek' en vormt zo een goed beginpunt voor verdere synchrone en diachrone vergelijking met geleerde medische teksten in het Latijn en 'ongeleerde' teksten in de volkstaal uit de periode voor, van en na Guaineri. De precieze rol van Guaineri zelf in deze circulatie en transformatie van gynaecologische en obstetrische kennis in de vijftiende eeuw vraagt echter nog meer diepgaander en tegelijkertijd breder onderzoek op basis van meer werken en meer voorbeelden van recepten en fertiliteitstests. Moeilijkheden zijn er binnen dit soort onderzoek echter wel: niet alleen heeft de onderzoeker te maken met een ogenschijnlijk onuitputtelijke hoeveelheid naamvarianten voor hetzelfde geneesmiddelcomponent in zowel de volkstaal als het Latijn, maar zoals al uit de vergelijking van de verschillende versies van recepten voor hetzelfde geneesmiddel is gebleken, kan de schrijver ook bepaalde geneesmiddelcomponenten toevoegen of vervangen vanwege de kostbaarheid of beschikbaarheid ervan of met het oog op de status van de patiënte.

Door gebruik te maken van de huidige digitale mogelijkheden kunnen dergelijke problemen steeds gemakkelijker het hoofd geboden worden. Zo werkt mediëvist Helmut Klug aan het 'Portal der Pflanzen des Mittelalters'¹⁶¹ en een online 'Dictionary of Old English Plant Names',¹⁶² waardoor plantnamen in de volkstaal sneller geïdentificeerd kunnen worden. Voor Nederland beoogt project *Time Capsule* hetzelfde te doen voor de vroegmoderne tijd.¹⁶³ Wat betreft de verschillende versies van recepten bieden onderzoeksprojecten als dat van de Duitse historica Dorothée Leidig uitkomst: haar online verzameling van recepten met betrekking tot gynaecologie en obstetrie vormt een database waarin individuele geneesmiddelcomponenten en recepten uit arts-enij- en kruidenboeken in de volkstaal van de twaalfde tot veertiende eeuw kunnen worden nagezocht.¹⁶⁴ Door dergelijke innovatieve initiatieven wordt het in kaart brengen van de circulatie van gynaecologische en obstetrische kennis in de vijftiende eeuw behoorlijk breed gefaciliteerd en de haalbaarheid van dergelijk onderzoek sterk vergroot.

¹⁶¹ <http://medieval-plants.org/>

¹⁶² <http://oldenglish-plantnames.org/>

¹⁶³ <http://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/programmas/creatieve+industrie/toekenningen>

¹⁶⁴ <http://www.frauenheilkunde-im-mittelalter.de>.

III De slapende Venus

Uit de analyse van de doelgroep van het werk is duidelijk naar voren gekomen dat Guaineri in *Verhandeling over de baarmoeder* gynaecologische aandoeningen niet in de brede zin bespreekt, maar alleen aandacht besteedt aan de diagnostiek, prognostiek en therapie van die aandoeningen die een directe belemmering vormen voor de voortplanting. Daarnaast geeft de Italiaanse arts in een passage die hij zelf als een toevoeging op de tekst beschouwt, namelijk hoofdstuk 24 en 25, uitvoerig voorlichting over middelen, handelingen en rituelen die seksueel genot bij de vrouw kunnen opwekken of verhogen. Guaineri gebruikt hiervoor de poëtische formulering 'de slapende Venus wakker maken'.¹⁶⁵ De opvallende gelijkenis tussen deze uitdrukking en het kunsthistorisch motief van de slapende Venus doet vermoeden dat er een zekere relatie bestaat tussen de twee. Deze relatie zal in dit hoofdstuk nader worden bestudeerd, als voorbeeld van een bredere uitwisseling van kennis dan in het geval van de fertiliteitstests en recepten.

De voortplanting van de mens kreeg gedurende de middeleeuwen en de renaissance veel aandacht van natuurfilosofen en medische auteurs. De oorsprong van zaad was een kwestie waarover veel werd gediscussieerd, net als het daarmee samenhangende vraagstuk van de rol van de man en de rol van de vrouw in de conceptie.¹⁶⁶ Aristoteles had hierover gezegd dat alleen de man echt zaad uit zijn bloed produceert en dat dit zaad het enige is dat nodig is voor conceptie. Het zaad van de vrouw is daarentegen geen echt zaad, maar een stof die gevormd wordt uit menstratiebloed. De rol van de vrouw in de geslachtsgemeenschap is daarmee volledig passief: ze is slechts de ontvanger van het zaad van de man en hoeft niet actief deel te nemen om conceptie te laten plaatsvinden.¹⁶⁷

De – hier sterk vereenvoudigde – galenische opvatting was echter dat de vrouw net als de man een actieve rol speelde in de conceptie en dat het embryo ontstond uit het samenkomen van zowel mannelijk als vrouwelijk zaad. Voor beide partners gold dat zij een hoogtepunt moesten beleven om hun zaad uit te kunnen storten en om conceptie te laten plaatsvinden moest deze climax gelijktijdig zijn. Hoe dit bewerkstelligd kon worden, werd in laat-antieke medische teksten niet

¹⁶⁵ *De matricibus* f. d2rb-va: 'Ea de re no [sic] nulla coitum delectantia et aliqua a proprietate sopitam Venerem exitantia que ab extra approximanda sunt in presenti capitulo describam.'; f. d3ra-b: 'Miranda plurima que coitum delectant queque a proprietate Venerem sopitam vivificant in hoc capitulo [sic] descripta [sic] sunt.'

¹⁶⁶ Voor een uitgebreide behandeling van deze discussie zie J. Cadden, *Meanings of sexual difference in the Middle Ages: medicine, science and culture* (Cambridge (VS): Cambridge University Press 1993) 11-166.

¹⁶⁷ Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine* 110; Lemay, 'William of Saliceto', 166.

besproken, maar in de twaalfde tot veertiende eeuw kreeg (het opwekken van) seksueel genot ('delectatio') van zowel man als vrouw wel nadrukkelijk aandacht binnen de geleerde literatuur. Vanuit theologisch perspectief werd 'delectatio' gezien als noodzakelijk kwaad: het was door God aan de mens gegeven om hem zo ver te krijgen zich over zijn natuurlijke walging van seks heen te zetten en zich toch voort te planten. Slechts een enkele theoloog of geestelijke, onder wie Peter Abélard (1079-1142), Albertus Magnus (ca. 1200-1280) en Richard van Middleton (ca. 1249-1302), beschreef 'delectatio' van de vrouw in positieve zin. Sommige niet-geestelijke schrijvers twijfelden of seksueel genot voor de vrouw noodzakelijk was om haar zaad uit te storten, terwijl anderen, zoals scholastisch filosoof Willem van Conches (ca. 1090 - na 1154), zo ver gingen als te zeggen dat vrouwen die verkracht waren en daardoor zwanger raakten er blijkbaar toch plezier van ervaren hadden, ook al deden de omstandigheden waaronder de conceptie had plaatsgevonden anders vermoeden. Auteurs uit alle disciplines waren het er echter over eens dat seksueel genot voor vrouwen hoe dan ook geen doel op zich was, maar slechts het middel tot het enige binnen het christelijk geloof toegestane doel van geslachtsgemeenschap: voortplanting.¹⁶⁸

Dit tweede fysiologische model, waarin zowel de man als de vrouw in de conceptie een actieve rol speelde, werd in de vijftiende eeuw veel breder geaccepteerd dan het eerste, aristotelische model en vormt de achtergrond waartegen de aanwijzingen in voornamelijk hoofdstuk 24 en 25 van *Verhandeling over de baarmoeder* gezien moeten worden.¹⁶⁹ Het doel van de aanwijzingen, die uitgebreider zijn dan alleen conventionele medische aanwijzingen, is de lezer te informeren over middelen, handelingen en rituelen die de 'slapende Venus wakker maken', ofwel seksueel genot bij de vrouw kunnen opwekken of verhogen.¹⁷⁰ Guaineri legt hierbij duidelijk het initiatief bij de man: de volledige twee hoofdstukken zijn erop gericht de man te helpen wanneer hij niet in staat is zijn vrouw op seksueel gebied (voldoende) te bevredigen. Guaineri wil de man zó bekwaam maken in de kunst van de liefde, dat de vrouw na de gemeenschap zo niet verzadigd, dan toch in ieder geval uitgeput is.¹⁷¹ De man krijgt daartoe bijvoorbeeld de opdracht zich te neder te leggen in de armen van de vrouw, haar veel te kussen en tedere woorden te spreken die

¹⁶⁸ Lemay, 'William of Saliceto', 166; Siraisi, *Medieval and early renaissance medicine* 110, 113; J. Cadden, 'Western medicine and natural philosophy' in: V.L. Bullough en J.A. Brundage ed., *Handbook of medieval sexuality* (New York en Londen: Garland 1996) 51-80, aldaar 54-5, 56; J.A. Brundage, *Law, sex and Christian society in medieval Europe* (Chicago: University of Chicago Press 1987) 203-4, 429, 448-9.

¹⁶⁹ *De matricibus* f. d2rb: 'Delectatio in actu coitus quam vir similiter et mulier capiunt magnum immo maximum ad conceptionem iuvamentum prestat.'

¹⁷⁰ Lemay, 'Anthonius Guainerius', 331.

¹⁷¹ *De matricibus* f. d4va: 'Hoc enim calorem naturalem restaurat: seminis materiam adauget ac ad venereum actum hominem adeo potentem efficit ut ab eo mulier et si non saciata tamen lassata recedit.'

haar hartstocht doen oplaaien. Vervolgens moet hij haar tepels met zijn vingers gevoelvol aanraken en moet hij – 'omdat het tijdens een dergelijke daad toegestaan is alle dingen te doen' – niet schromen lichtjes over de plaats tussen anus en vagina (de perineum) te wrijven, aangezien dat volgens veel auteurs het grootste genot zou veroorzaken bij een vrouw. Wanneer de man ziet dat de ogen van de vrouw beginnen te glinsteren en ze haar woorden afbreekt omdat ze te uitgeput raakt om ze af te maken, moet hij op een peperkorrel (of beter: een staartpeper) kauwen en zijn penis insmeren met het speeksel dat hij op die manier produceert. De vrouw moet vervolgens met haar hoofd omlaag en haar heupen omhooggeheven gaan liggen, haar linkervoet onder haar heup plaatsen en haar rechterbeen uitgestrekt houden. Wanneer de twee dan de liefde bedrijven, zal dat voor de vrouw een ongelofelijk genot met zich meebrengen.¹⁷²

Kunsthistorica Rona Goffen heeft in haar artikel 'Renaissance dreams' (1987) de relatie willen leggen tussen enerzijds deze beschrijving van het strelen van de geslachtsdelen en Guaineri's gebruik van de uitdrukking 'Venerem sopitam excitant' en anderzijds een specifiek schildergenre dat ontstond in de renaissance: de liggende of slapende Venus. Hoewel Goffens benadering zeer interessant is en zij overtuigend aantoont dat de overeenkomst tussen beeld en uitdrukking meer dan alleen toeval is, is een aantal kanttekeningen te plaatsen bij haar bevindingen: er lijkt inderdaad een zekere relatie te bestaan tussen het schildergenre en de specifieke gynaecologische inzichten zoals bijvoorbeeld Guaineri die geeft, maar het bewijs lijkt toch minder sterk dan Goffen betoogt.

Op basis van eerder onderzoek van collega Jaynie Anderson betoogde Goffen dat Guaineri met de uitdrukking 'de slapende Venus wakker maken' (of 'opwinden') mogelijk zinspeelt op een oud epithalamium, een van oorsprong oud-Grieks type bruiloftslied dat de pasgetrouwden door een groepje jongens en meisjes werd toegezongen bij de deur van de kamer waar zij de nacht zouden doorbrengen. Het epithalamium ontwikkelde zich in latere Latijnse literatuur vervolgens tot een soort retorische panegyriek, een formele publieke toespraak tot meerdere eer en glorie van in dit

¹⁷² *De matricibus* f. d2va: 'Antequam igitur ad coitum vir accedat in mulieris amplexibus familiariter se ponat et cum suavi labiorum succione oscula det plurima verba dulcia et amorem induentia proferat mammillarum papillas digitis leviter pertrectet [sic]: et quia in actu tali omnia facere fas est locum inter anum et vulvam leviter confricet. Ea enim fricatio ut auctores ferunt plurimi in muliere delectationem affert maximam. Sepe ut venereum actum perficiat operam det donec tamen mulieris oculos scintillare percipiat eum interrumpet semper. Cumque mulieris scintillant oculi ac verba truncata loquitur sic quod in medio suorum verborum lassata sistit: et in motibus suis modum habet nullum tunc vir statim piper aut cubebas masticet et cum saliva ex tali masticatione causata virgam illiniat [...] In actu enim coitus ex his mulieri incredibilis delectatio sequitur: que tunc taliter situanda est cum demisso capite scilicet et anchis elevatis sinistrum pedem sub ancha reponat dextrum autem extensum teneat' (De aanwijzing over het kauwen op een peper en het insmeren van het penis met het aldus geproduceerde speeksel is ook te vinden in Guglielmo da Saliceto's *Summa conservationis et curationis* (1285) (Lemay, 'William of Saliceto', 170).

geval de liefde, gepersonifieerd door Venus en Cupido. Deze vorm van het epithalamium vond zijn weg naar de middeleeuwen en de renaissance.¹⁷³

In één van deze retorische epithalamia, in 399 n. Chr. geschreven door de Romeinse dichter Claudius Claudianus, wordt voor het eerst het beeld van de slapende Venus geïntroduceerd: de godin ligt te slapen of te rusten in haar tuin, een plaats waarvan gezegd wordt dat het er altijd lente is. Ze wordt op een zeker moment wakker gemaakt door Cupido, die zijn pijl en boog bij zich draagt. Hij spoort zijn moeder aan te vertrekken naar een bruiloft, waar zij zal optreden als de beschermvrouwe van het huwelijk. Dit beeld van de slapende Venus werd vervolgens overgenomen door latere auteurs. Tijdens de renaissance groeide het literaire genre van het epithalamium in Italië bovendien uit tot een populair gelijknamig genre binnen de schilderkunst, waarbij de schilderijen van een vrouwelijk naakt waren bedoeld als huwelijksgeschenk om de pasgetrouwden geluk en vruchtbaarheid toe te wensen.¹⁷⁴

¹⁷³ R. Goffen, 'Renaissance dreams', *Renaissance quarterly* 40 (1987) 682-706, aldaar 699; J. Anderson, 'Giorgione, Titian and the sleeping Venus' in: F. Benvenuti en N. Pozza ed., *Tiziano e Venezia: convegno internazionale di studi, Venezia, 1976* (Vicenza: Neri Pozza 1980) 337-342, aldaar 338.

¹⁷⁴ *Ibid.*

Giorgione en Titiaan, *Venere addormentata* (1508/1510) (Staatliche Kunstsammlungen, Dresden)¹⁷⁵

Een van de bekendste voorbeelden van een dergelijk geschilderd epithalamium is *Venere addormentata* (*Slapende Venus*) (1508/1510), dat Giorgione (ca. 1477-1510) volgens Anderson vermoedelijk vervaardigde ter gelegenheid van het huwelijk van zijn beschermheer Girolamo Marcello en dat werd afgemaakt door Titiaan. Hoewel geen letterlijke illustratie van het literaire epithalamium, ligt Venus in dit schilderij te slapen, terwijl het strelende gebaar van haar linkerhand over haar schaamstreek volgens Goffen duidelijk maakt dat zij een seksueel getinte droom heeft. Venus betast zichzelf daarbij op de manier waarop Guaineri dit beschrijft in bovengenoemde passage uit *Verhandeling over de baarmoeder*.¹⁷⁶

Oorspronkelijk werd ook Cupido door Titiaan op het schilderij afgebeeld. In 1837 werd hij echter samen met de tweede voet van Venus door een onbekend persoon overgeschilderd. Het liefdesgodje is daardoor alleen nog te zien op infrarood- of röntgenfoto's, in 1931 voor het eerst gemaakt in opdracht van Hans Posse. Hij maakte op basis van de foto's een reconstructie waarop Cupido weer zichtbaar werd: hij hield volgens Posse in zijn ene hand een symbolisch vogeltje vast dat worstelde om te ontsnappen en in zijn andere hand een van zijn pijlen, nogal dreigend ondersteboven gehouden met de punt tussen zijn benen gericht. Deze op het oog baldadige houding zou volgens Jaynie Anderson een diepere betekenis hebben omdat ze overeenkomt met het traditionele einde van het literaire epithalamium: een bemoediging voor het bruidspaar dat zij zodra de vogel is losgelaten in het huwelijk een kind zullen verwekken.¹⁷⁷

Goffen trekt Andersons interpretatie in haar betoog verder door en stelt dat het, vanuit de galenische gedachte dat een gelijktijdig hoogtepunt noodzakelijk is voor conceptie, mogelijk is dat Cupido zijn worstelende vogeltje nog niet heeft losgelaten omdat hij wil wachten tot Venus 'zo ver is'. Anderson ging in haar onderzoek echter voorbij aan het feit dat Posse's reconstructie van voornamelijk het vogeltje al in 1944 in twijfel werd getrokken (vgl. de afbeeldingen hieronder).¹⁷⁸ In 1992 stelde Marlies Giebe zelfs onverholpen dat "Hinweise auf ein Vögelchen [...] sich aus der Röntgenaufnahme nicht einleiten [lassen]."¹⁷⁹ Dat betekent ook dat Goffens interpretatie van het schilderij als twee geliefden die zich inzetten om gelijktijdig een hoogtepunt

¹⁷⁵ Afbeelding afkomstig uit de online collectie van Staatliche Kunstsammlungen Dresden (SKD) (<http://skd-online-collection.skd.museum/de/contents/showSearch?id=294844>)

¹⁷⁶ Goffen, 'Renaissance dreams', 699.

¹⁷⁷ Anderson, 'Giorgione', 338-341; M. Giebe, 'Die schlummernde Venus von Giorgione und Tizian', *Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden* 23 (1992) 93-110, aldaar 93.

¹⁷⁸ K. Oettinger, 'Die wahre Giorgione Venus', *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 13 (1944) 113-139.

¹⁷⁹ Giebe, 'Die schlummernde Venus', 108.

te beleven, aan het wankelen wordt gebracht. Bovendien gaat het schilderij volledig in tegen de toon van *Verhandeling over de baarmoeder*: Goffens observatie dat Guaineri "advised his (male)

Infraroodfoto waarop de contouren van Cupido zichtbaar zijn¹⁸⁰

Door Hans Posse voorgestelde reconstructie van Cupido¹⁸¹

readers precisely how to achieve [...] fruitful consummation"¹⁸² is weliswaar juist aangezien Guaineri inderdaad aanwijzingen geeft over hoe man en vrouw tegelijkertijd tot een hoogtepunt konden komen en dus hoe man en vrouw vruchtbare geslachtsgemeenschap konden hebben, maar hij legt de verantwoordelijkheid voor het wakker maken van de slapende Venus heel duidelijk bij de man. Een schilderij van de masturberende godin van liefde is daarentegen het toppunt van een vrouw die voor haar eigen plezier moet zorgen!

Hoewel Goffen overtuigend aantoont dat er via de traditie van het epithalamium een zekere relatie lijkt te bestaan tussen enerzijds het beeld van de slapende Venus zoals door Giorgione en Titiaan geschilderd en anderzijds de uitdrukking zoals die wordt gebruikt in *Verhandeling over de baarmoeder*, is de relatie of in ieder geval het bewijs minder sterk dan zij betoogt. Mogelijk bieden andere afbeeldingen met het motief van de slapende Venus meer (verborgen) aanwijzingen voor de aard van de relatie. Goede voorbeelden zijn *Slapende Venus in een landschap met twee duiven op de voorgrond* van een leering van Giovanni Antonio Pellegrini (1675-1741) en *Venus van Urbino* van Titiaan (1538), door Mark Twain omschreven als "the

¹⁸⁰ Afbeelding afkomstig uit Giebe, 'Die schlummernde Venus', 97 (afb. 5).

¹⁸¹ Afbeelding afkomstig uit Anderson, 'Giorgione' (afb. 205).

¹⁸² Goffen, 'Renaissance dreams', 699.

foulest, the vilest, the obscenest picture the world possesses".¹⁸³ Andere auteurs die de uitdrukking 'sopitam Venerem excitare' gebruiken zijn onder meer Jan Jonston (1603-1675) in *Historiae naturalis (Natuurhistorie)*¹⁸⁴ (hij verwijst hierbij naar Rhazes, die mogelijk ook de bron was van Guaineri) en Willem Piso (1611-1678) in zijn commentaar op het postuum gepubliceerde *Historiae naturalis et medicae Indiae orientalis libri VI (Historie van de natuur en de medicijnen van Oost-Indië, in zes boeken)* van Jacob de Bondt (1591-1631).¹⁸⁵ Verder vergelijkend kunsthistorisch en intertekstueel onderzoek, gecontextualiseerd door middel van tekstedities van gynaecologische teksten als *Verhandeling over de baarmoeder*, kan de relatie tussen de visuele en taalkundige uitdrukking meer inzichtelijk maken of, wanneer bovenstaande tegenwerpingen op basis van nieuw bronmateriaal niet overtuigend weerlegd kunnen worden, toch afdoen als een historische toevalligheid.

¹⁸³ M. Twain, *A tramp abroad II* (Leipzig: Bernard Tauchnitz 1880) 224.

¹⁸⁴ J. Jonston, *Historiae naturalis de quadrupedibus libri* (Frankfurt am Main: Merian 1652) 134 (vermelding van de werking van de feces van een wolf): 'Rhasis cum oleo rosaceo mixto virgam inungit, atque hoc modo Venerem sopitam excitat.'; idem, *Historiae naturalis de exanguibus aquaticis libri IV* (Amsterdam: J.J. Schipper 1657) 56.

¹⁸⁵ J. de Bondt, *Historiae naturalis et medicae Indiae orientalis libri VI* (Amsterdam: Elzevier 1658) 135.

IV Tekstkritiek

De versie van *Verhandeling over de baarmoeder* die gekozen werd als basis voor deze teksteditie, is *De matricibus, sive De propriis mulierum aegritudinibus* uit 1474.¹⁸⁶ Dit is de *editio princeps* van Guaineri's werk dat in latere gedrukte uitgaven veelal onder de titel *De aegritudinibus matricis* terug te vinden is. Er is gekozen voor de gedrukte uitgave uit 1474 omdat deze het minst beïnvloed is door derden: de latere uitgaven zijn door verschillende personen uitgebreid verbeterd en aangevuld. *De matricibus* is daardoor de versie die het dichtst bij de door de Guaineri gewilde versie staat. Omdat *Verhandeling over de baarmoeder* in 1474 op zichzelf werd uitgegeven en niet, zoals de latere uitgaven, als onderdeel van een summa, leent *De matricibus* zich bovendien voor een integrale teksteditie. Dat maakt deze gedrukte uitgave tot de beste keuze voor de basistekst (de tekstversie die gekozen wordt voor de editie). Deze teksteditie is echter slechts een aanzet tot een historisch-kritische editie: andere versies van *Verhandeling over de baarmoeder* – gedrukt of geschreven – zullen niet in de editie betrokken worden, noch in een variantenapparaat noch door volledige weergave.

Datering van *Verhandeling over de baarmoeder*

Wanneer Guaineri *Verhandeling over de baarmoeder* schreef, is onzeker aangezien er geen (mogelijke) autograaf bekend is om eventueel een datum aan te ontlenen. Ook tussen de autografische geschriften die Theodoro Guaineri van zijn vader erfde, bevindt zich helaas geen exemplaar van *Verhandeling over de baarmoeder*. Het moment waarop Guaineri het werk schreef kan daarom alleen worden vastgesteld op basis van extern bewijsmateriaal. Zo stelde Lynn Thorndike bijna honderd jaar geleden op basis van aanwijzingen in het voorwoord bij de vooruitgave van *De matricibus* voor hertog Filippo Maria Visconti dat Guaineri *Verhandeling over de baarmoeder* vóór 1440 geschreven moet hebben.¹⁸⁷

Deze aanname kan verder worden genuanceerd door een schatting te maken van het moment waarop Guaineri de uiteenzetting aan de hertog aanbood. Ook al geeft hij in het voorwoord aan dat zijn bezorgdheid over nageslacht voor de hertog de beweegreden was voor het schrijven van

¹⁸⁶ ISTC nr: ig00525000.

¹⁸⁷ Thorndike, *History of magic* 221. Green, *Making women's medicine masculine* 253 stelt dat Guaineri *De matricibus* in 1440 schreef, maar geeft geen tekst en uitleg bij deze aanname. G.G. Bonino, *Biografia medica Piemontese I* (Turijn: Tipografia bianco 1834) 53 geeft ten onrechte aan dat Guaineri het werk in 1445 in Turijn schreef tijdens zijn aanstelling als lijfarts van hertog Lodewijk van Savoye.

een gynaecologische uiteenzetting, weten we dat Guaineri *Verhandeling over de baarmoeder* schreef als onderdeel van een beoogd groter encyclopedisch werk en dat hij de verhandeling al af had vóórdat hij de het voorwoord schreef. Toch is het aannemelijk dat de hertog getrouwd was op het moment dat Guaineri de tekst aanbood. Dat betekent dat Visconti het werk op z'n vroegst eind jaren twintig van de vijftiende eeuw kreeg aangeboden. De hertog was tussen 1418 en 1428 namelijk ongehuwd, nadat hij zijn eerste vrouw Beatrice Lascaris di Tenda had laten onthoofden wegens overspel. In 1428 trouwde Visconti vervolgens met Maria van Savoye, de dochter van Maria van Bourgondië en Amadeus VIII, hertog van Savoye, van wie Guaineri op dat moment lijfarts was. Het huwelijk gold als een bevestiging van het bondgenootschap tussen Milaan en Savoye tegen Venetië en Florence, dat op 2 december 1427 werd gesloten; een politiek huwelijk, dat volgens Gigliola Rondinini misschien niet eens geconsumeerd werd.¹⁸⁸

Verdere aanwijzingen voor een schatting van het moment waarop Guaineri de uiteenzetting aan de hertog aanbood liggen in de vier namen die in het voorwoord worden genoemd. Twee ervan waren Guaineri's leermeester destijds in Pavia: Luchino Bellocchi en Giovanni Francesco Balbi. Beiden waren op het moment dat Guaineri het voorwoord schreef Visconti's lijfarts en hoewel over Balbi bijzonder weinig bekend is, weten we dat Bellocchi in 1431 in dienst werd genomen en dat hij Visconti's lijfarts bleef tot hij zelf in januari 1440 overleed. Guaineri noemt bovendien de namen van Francesco Sforza (1401-1466) en Niccolò Piccinino (1386-1444), twee beroemde *condottieri* (aanvoerders van huurlingenlegers) die door Guaineri vergeleken worden met Achilles en Scipio. Beiden kwamen in 1425 in dienst van Visconti.

Na wisselend succes in verschillende veldslagen stuurde Visconti Sforza in 1430, tegen het aflopen van zijn contract, naar Lucca om strijd te leveren tegen de Florentijnen. Zij boden hem een nieuw contract aan, waarop Visconti Sforza in een poging hem aan zich te binden zijn toen vijfjarige bastaarddochter Bianca Maria ten huwelijk aanbood. Sforza stemde in en het verlovingscontract werd op 23 februari 1432 bekrachtigd op het huidige Castello Sforzesco, destijds de residentie van Visconti.

In de jaren die volgden bleef Sforza aanvankelijk vechten aan de zijde van Visconti, maar hij wisselde later toch van kant en was zo tussen 1436 en 1439 in dienst van Florence en Venetië. Pas in 1440 verzoende hij zich weer met Visconti, nadat deze was verraden door Niccolò Piccinino, de andere beroemde *condottiere* die wordt genoemd in het voorwoord van

¹⁸⁸ G.S. Rondinini, 'Filippo Maria Visconti, duca di Milano', *Dizionario biografico degli Italiani* 47 (1997) 772-782, aldaar 775.

Verhandeling over de baarmoeder. Een jaar later, op 25 oktober 1441 werd in Cremona het huwelijk tussen Bianca Maria Visconti en Sforza voltrokken.

Samengevat is er dus maar een relatief korte periode geweest waarin het voor Guaineri verstandig was alle vier de genoemde personen bij de hertog in gedachten te brengen: Sforza en Bellocchio waren beide in dienst van Visconti van 1431 tot aan 1436, toen Sforza de zijde van Venetië en Florence koos. Bellocchio bleef wel in dienst van Visconti, maar toen Sforza zich in de loop van 1440 met Visconti verzoende, was Bellocchio al overleden. Dat brengt het moment waarop Guaineri het voorwoord schreef en *Verhandeling over de baarmoeder* aan Visconti aanbod terug tot 1431-1436 en het moment dat Guaineri de tekst schreef tot vóór of in diezelfde periode.

Deze aanname sluit goed aan bij de andere gebeurtenissen in Guaineri's leven: hij reisde als lijfarts van Amadeus VIII vanaf 1432 een periode rond door Savoye, de Dauphiné, Avignon en de Provence en daarna in Casale bij de zwager van de hertog, Johan Jacob Paleologus, de markgraaf van Monferrato. Mogelijk was hij het reizende bestaan moe en besloot hij daarom te proberen een andere positie als lijfarts veilig te stellen. Hij schreef *Verhandeling over de baarmoeder* daarop vanuit een perspectief dat zeker weerklank zou vinden bij het patriciaat van vijftiende-eeuws Italië: niet de bezorgdheid om de pijn en moeite van de vrouw voor, tijdens en na de zwangerschap en de bevalling was het uitgangspunt, maar het genezen van zieke en (schijnbaar) onvruchtbare vrouwen met als doel hen (weer) in staat te stellen het mannelijk verlangen naar nageslacht te verwezenlijken. Guaineri liet zijn oog vervolgens vallen op de hertog van Milaan, die op dat moment nog geen mannelijke erfgenaam had, en droeg *Verhandeling over de baarmoeder* aan hem op. In dezelfde periode bood hij hem bovendien zowel de volledige als een beknopte versie van de zijn pestverhandeling aan, waarin onder meer zijn effectieve behandeling van deze ziekte in Savoye beschreven werd.¹⁸⁹ De hertog bleek echter weinig onder de indruk van Guaineri's schrijven: na het overlijden van Bellocchio in 1440 werd hij niet als zijn vervanger aangesteld. Guaineri keerde in 1442 daarop terug naar Johan Jacob Paleologus, de markgraaf van Monferrato in Casale.

Handschriftelijke traditie

Tot op heden is er geen handschriftkundig onderzoek gedaan naar de tekstoverlevering van *Verhandeling over de baarmoeder*. Daardoor is zowel over de onderlinge relatie tussen de in

¹⁸⁹ Green, 'Women's medical practice', 458-459; Carmichael, 'Contagion theory', 226.

ieder geval 21 overgeleverde handschriften van *Verhandeling over de baarmoeder* als over de relatie tussen de handschriftelijke traditie en de *editio princeps* nog niets bekend. Op de onderlinge relatie tussen de handschriften zal echter ook hier vanwege de focus op de gedrukte traditie van *Verhandeling over de baarmoeder* niet nader worden ingegaan.¹⁹⁰

Wat betreft de relatie tussen de handschriftelijke traditie en de *editio princeps* kan gezegd worden dat de uitgave uit 1474 geen verwijzingen bevat naar het handschrift dat als kopij heeft gediend. Het aantal handschriften dat *mogelijk* als kopij heeft gediend kan echter wel worden teruggebracht op basis van de aan- of afwezigheid van het voorwoord dat Guaineri schreef voor de vooruitgave voor hertog Visconti. Hoewel de afwezigheid van het voorwoord natuurlijk kan komen doordat het handschrift in de loop van de tijd incompleet is geraakt,¹⁹¹ is het ook mogelijk dat het in een dergelijk geval gaat om een kopie (van een kopie) van vóór het moment dat hertog Visconti het werk kreeg aangeboden. Hoe het ook zij: in vervolgonderzoek naar de relatie tussen de handschriftelijke traditie en de *editio princeps* kunnen exemplaren die geen voorwoord bevatten hoogstwaarschijnlijk op basis van verdere collatie snel en relatief eenvoudig worden geëlimineerd als het handschrift dat als kopij heeft gediend voor de uitgave van *Verhandeling over de baarmoeder* in 1474. Dat zou betekenen dat in ieder geval het exemplaar in de bibliotheek van de Jagiellonische Universiteit in Krakau afvalt als kopij, net als het enige bewaard gebleven handschrift dat zich in de Lage Landen bevindt: MS. 3204-18, f. 105ra-139va in de Bibliothèque Royale Albert I te Brussel.

Deze kopie, getiteld *Tractatus de passionibus matricis (Verhandeling over aandoeningen aan de baarmoeder)*, werd in de zomer van 1469 gemaakt door de Zeeuw Nicholas de Nissa. Over deze De Nissa is niets bekend, maar Hubert Silvestre vermoedt dat hij een geneeskundestudent

¹⁹⁰ Monica Green geeft in *Women's health care in the medieval West* in appendix 'Medieval gynecological texts: a handlist', 5 een overzicht van de 21 bij haar bekende handschriften van *De matricibus*, maar noemt hierbij onterecht ook Brussel, Bibliothèque Royale Albert I, MS 3162-64, anno 1469-70 (Ferrara) (cf. R. Calcoen, *Inventaire des manuscrits scientifiques de la Bibliothèque royale de Belgique I* (Brussel: Bibliothèque Royale 1965) 63-66). In dit overzicht ontbreekt bovendien in ieder geval Krakau, Biblioteka Jagiellonska 827 1449-1465, f. 299v-323v (M. Kowalczyk et al., *Catalogus codicum manusccriptorum medii aevi Latinorum, qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur VI Numeros continens inde ab 772 usque ad 1190* (Bratislava: Institutum Ossolinianum 1996) 301). Als aanknopingspunt voor nader onderzoek naar deze onderlinge relatie tussen de handschriften kan in ieder geval genoemd worden dat het vroegst gedateerde handschrift zich bevindt te München in de Bayerische Staatsbibliothek (Clm 205, f. 61r-95r) en werd vervaardigd in 1442. Dit verzamelhandschrift, dat ooit in bezit was van de beroemde boekenverzamelaar Hartmann Schedel, werd gekopieerd door een zekere Bernardus Grommghen. Uit het colofon is echter niet op te maken of het hier om een apograaf gaat (K. Halm, G. von Laubmann en W. Meyer, *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis I.1 Codices num. 1-2329* (München: Palm 1892) 42-43).

¹⁹¹ Dit is onder andere het geval bij Londen, Wellcome Institute for the History of Medicine, MS 557, midden 15de eeuw (Zuid-Duitsland?), f. 46ra-84vb (S.A.J. Moorat, *Catalogue of Western manuscripts on medicine and science in the Wellcome Historical Medical Library I* (Londen: Wellcome Institute for the History of Medicine 1962) 427).

was of misschien zelfs een leergierige arts die zich graag verder wilde ontwikkelen. Het handschrift dat De Nissa gebruikte voor zijn kopie, was hoogstwaarschijnlijk in het bezit van Francesco Benzi, in wiens huis te Ferrara hij de kopie maakte.¹⁹² Deze Francesco Benzi was de zoon van de beroemde Italiaanse scholasticus, filosoof, theoloog en leraar in de geneeskunde Ugo Benzi en net als Guaineri arts en leraar in de geneeskunde. De kopie van De Nissa werd later opgenomen in een convoluut in folioformaat en is in de Bibliothèque Royale Albert I te Brussel terechtgekomen via het Jezuïetenhuis in Mechelen, dat het op zijn beurt op basis van het testament van een zekere D. Barentius in zijn bezit had gekregen. Ook over deze Barentius is verder niets bekend. Of hij degene is die het verzamelhandschrift in 1572 kocht voor veertien Luikse sprenger (ongeveer zeventig duiten) is onzeker.¹⁹³

MS. 3204-18, f. 105ra-139va bevat dus geen voorwoord en dat is wellicht ook de reden dat het incipit sterk afwijkt van dat van de inhoudelijke tekst in de uitgave uit 1474:

1469: Brussel, MS. 3204-18 f. 105ra

Tractatus magistri Antonii Gauynerii artium ac medicine doctoris Papiensis de passionibus matricis feliciter incipit etc. Tractatus huius intentio est tam ex parte viri quam mulieris conceptionem causas impediens curandi doctrinam dare.

1474: *De matricibus* f. a2ra

Incipit tractatus de matricibus editus per magistrum Anthonium Guaynerium artium ac medicine doctorem egregium Papiensem. Tractatus huius intentio est tam ex parte viri quam ex parte mulieris conceptionem causas impediens curandi doctrinam dare:

Ook in andere passage verschilt het Brusselse handschrift met de gedrukte uitgave uit 1474, blijkt uit onderstaande voorbeelden:

1469: Brussel, MS. 3204-18 f. 105vb

Hiis cum natura se gravatam sentit per venarum ora ad extra pellere eas conatur: quod in naturaliter

¹⁹² 'Expletus per Nicholaum de Nyssa Teutonicorum ex Zeelandia anno 1469 mensis augusti die tertia in domo prestantissimi artium et medicine doctoris magistri Francisci Bencii de Senis Ferrarie.' (f. 139va). Voor een technische beschrijving van het convoluut waar *Tractatus de passionibus matricis* deel van uitmaakt: Calcoen, *Inventaire des manuscrits scientifiques* 63-66; M. Wittek, *Inventaire des manuscrits de papier du XVe siècle conservés à la Bibliothèque Royale de Belgique et de leurs filigranes*, III *Manuscrits datés (1461-1480)* (Brussel: Bibliothèque Royale de Belgique 2005) 15, 105-6; H. Silvestre, 'Notice sur le manuscrit de médecine Bruxelles, Bibliothèque Royale 3204-18', *Latomus. Revue d'études Latines* 14 (1955) 548-560.

¹⁹³ *Ibid.* 549.

se habentibus sit mense omni diversis quamvis temporibus: et hoc diversitate aspectus lune contingit seu provenit: cui secundum thelo sententiam quarta parte sui *Quadripartiti*

1474: De matricibus f. a2va-b

His cum natura gravatam se sentit per venarum ora ad extra pellere eas conatur quod in naturaliter se habentibus fit mense omni diversis quamvis in poribus et hoc diversitate lune aspectus provenit cui secundum Ptolomei sententiam quarta parte sui *Quadripartiti*

1469: Brussel, MS. 3204-18 f. 110rb:

Et per hec de causis et signis tam pronosticis quam demonstrativis menstruorum hic finis.

1474: De matricibus f. a4vb

Et per hec de causis et signis tam pronosticis quam demonstrativis menstruorum hic finis sit laus Deo.

Op basis van het ontbrekende voorwoord en overige ook hier niet genoemde verschillen is het onwaarschijnlijk dat MS. 3204-18 als kopij heeft gediend voor de gedrukte uitgave uit 1474. Bovendien is het aannemelijk dat deze kopie nooit lang in Italië is gebleven: Nicholaus de Nissa, de kopiist, was een Zeeuw en het handschrift is via verschillende Zuid-Nederlandse eigenaren uiteindelijk in de Bibliothèque Royale Albert I te Brussel terechtgekomen. Welk handschrift wel als kopij heeft gediend voor *De matricibus* en wat de relatie is tussen de handschriften en de *editio princeps* is daarmee nog onderwerp voor vervolgonderzoek.

Technische beschrijving van de basistekst

De basistekst opent met een voorwoord dat Guaineri speciaal schreef voor de vooruitgave van het werk voor Filippo Maria Visconti, hertog van Milaan. Aan het einde van het voorwoord is de rest van het folium aan die zijde opengelaten tot aan het volgende folium, waardoor het voorwoord in deze uitgave in feite los staat van het vervolg van de tekst. Vervolgens begint de tekst met een kort openingswoord en een inhoudsopgave zonder foliumaanduiding. Daarna volgen 37 afzonderlijk getitelde hoofdstukken. Er zijn geen trefwoorden of commentaren in de marge gedrukt. De tekst sluit na een korte lofprijzing van de gekruisigde Jezus sober af met slechts de vermelding van het jaar van uitgave.

De uitgave uit 1474 is gedrukt in folio op 42 folia van 294 bij 200 mm. De eerste en laatste zijn aan weerszijden onbedrukt. De folia zijn opgemaakt in twee kolommen van elk 44 regels. De

foliëring loopt op het recto (met grote onderbrekingen) van a1 tot en met d8 en e10. De nummers ver buiten de bladspiegel aangebracht en in sommige gevallen weggesneden.

Drukker en plaats van uitgave

Over de drukker en plaats van uitgave van *De matricibus* is weinig met volledige zekerheid te zeggen: het colofon aan het slot van de tekst noemt wel het jaar van uitgave, maar niet waar en door wie de uitgave werd gedrukt. De drukker en plaats van uitgave moeten daarom op basis van externe aanwijzingen worden vastgesteld. Een vergelijking met andere teksten in exact hetzelfde halfgotische rotundatype biedt hiervoor goede mogelijkheden. Het lettertype, dat door Konrad Haebler als type 1:81G werd geënclassificeerd,¹⁹⁴ werd echter met minieme afwijkingen gedurende een korte periode door verschillende drukkers gebruikt. Dit heeft in het verleden geleid tot bibliografische vergissingen en dientengevolge tot verkeerde verwijzingen in wetenschappelijke literatuur en bibliotheekcatalogi.¹⁹⁵ Hieronder zal kort worden geschetst hoe deze vergissingen zijn ontstaan en wat de huidige prevalerende opvatting is over de drukker en plaats van uitgave van *De matricibus*.

Jan Holtrop betoogde in 1868 dat vijf uitgaven van medische werken van Guaineri in hetzelfde lettertype zijn verschenen: *Antidotarium* (11 mei 1473), *De pleuresi* (9 juni 1473), *De matricibus* (1474), *De febribus* en *De fluxibus* (beide zonder datum). In alleen de eerste twee wordt echter ook de naam van de drukker genoemd. Op basis van het volgens hem overeenkomende lettertype stelde Holtrop daarop dat alle vijf de uitgaven door deze Conradus de Paderborn (ofwel Conradus de Westphalia) gedrukt zouden moeten zijn. Ook onderzocht hij de aard van het papier, het watermerk en de manier waarop de uitgaven bijeengebonden waren en concludeerde dat de uitgave van Italiaanse afkomst was. Hij toonde bovendien aan dat dit type papier niet in de Nederlanden werd gebruikt, waarmee hij Leuven, waar Conradus de Paderborn vanaf in ieder geval 1 december 1476 werkzaam was, definitief uitsloot als plaats van uitgave.¹⁹⁶

¹⁹⁴ K. Haebler, *Typenrepertorium der Wiegendrucke II Italien, die Niederlande, Frankreich, Spanien und Portugal, England: Übersichten* (Halle an der Saale: Haupt 1908) 68.

¹⁹⁵ In de onder noot 203 genoemde bibliografische werken verschillen de opgegeven drukker en plaats van uitgave onderling, waarbij sommige werken eerdere verbeteringen (M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle* (Den Haag: Nijhoff 1874) ingang 863 geeft bv. Conrad de Paderborn, dit is in M.E. Kronenberg, *Campbell's Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle: contributions to a new edition* (Den Haag: Nijhoff 1956) ingang 863 (p. 85) verbeterd in 'printed at Venice by Albrecht de Stendhal').

¹⁹⁶ J.W. Holtrop, *Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle: collection de fac-simile d'après les originaux conservés à la Bibliothèque Royale de La Haye et ailleurs* (Den Haag: Nijhoff 1868) 51-52. In G. van Thienen en J. Goldfinch ed., *Incunabula printed in the Low Countries. A census*, *Biblioteca bibliographica Neerlandica* 36 (Nieuwkoop: 1999) is *De matricibus* als ingang B59 te vinden onder 'Appendix B: books recorded as

Robert Proctor deed nader onderzoek naar de exacte plaats in Italië waar *De matricibus* gedrukt zou kunnen zijn. Geen van de colofons van de vijf uitgaven die Holtrop vergeleek gaven hiervoor enige aanwijzingen. Proctor legde deze vijf daarom naast uitgaven van andere auteurs. Hij constateerde dat de uitgave van het eerste deel van Thomas van Aquino's *Summa theologiae* (*Hoofdzaak van de theologie*) door Albertus de Stendal (ofwel Albrecht von Stendal) op 5 oktober 1473 in hetzelfde halfgotische rotundatype gedrukt was. Deze overeenkomst in lettertype en het feit dat het moment van drukken past tussen de data die Holtrop noemde voor de uitgave van Guaineri's werken, duidde volgens Proctor op een nauwe (samenwerkings)relatie tussen de twee drukkers. Hij stelde daarom voor dat Albertus de Stendal en Conradus de Paderborn in dezelfde plaats werkzaam geweest moeten zijn.¹⁹⁷

In De Stendals uitgaven in het bewuste lettertype wordt echter geen plaats van uitgave genoemd. Zijn andere uitgaven uit deze jaren geven ook weinig houvast. Er is slechts een colofon uit zijn uitgave van *Grammatica Latina* (*Latijnse grammatica*) van Omnibonus Leonicensis uit 1474 die luidt: 'Per Albertum de Stendal impressus anno Domini 1474 die 14 mensis mai Nicolao Marcello duce Venetiarum.' Maar het feit dat de doge van Venetië in dit slotschrift wordt genoemd, bewijst volgens Proctor niet dat De Stendal in deze periode ook daadwerkelijk in de stad Venetië werkzaam was. Het colofon van De Stendals uitgave van Perottus' *Rudimenta* (*Eerste lessen*) van 17 juni 1475 geeft namelijk Padua als plaats van uitgave, dat in deze periode onder het bestuur van (de doge van) Venetië viel. En aangezien er voor de periode vóór 1475 volgens Proctor geen bewijs van het tegendeel is, stelt hij dat Albertus de Stendal en daarmee ook Conradus de Paderborn al in de jaren 1473-1474 werkzaam waren in Padua.¹⁹⁸

'Ein bloßer Möglichkeitsschluß', zo noemde Rudolf Juchhoff deze conclusie in 1928.¹⁹⁹ Hij vergeleek het colofon uit de uitgave van Perottus' *Rudimenta* uit 1475 met slotschriften uit gelijktijdige uitgaven uit Padua en toonde aan dat de doge in geen enkel ander geval wordt gebruikt als referentie. Dit zou De Stendals uitgave tot een opvallende uitzondering maken. Juchhoff noemde bovendien nog een tweede argument om aan te tonen dat De Stendal en

Low Countries printing but in fact printed elsewhere'. De auteurs geven echter alsnog foutief 'Padua: Conrad de Paderborn' op als juiste gegevens. Voor De Paderborns werkzaamheden in Leuven zie W. Hellinga en L. Hellinga, *The fifteenth-century printing types of the Low Countries* I (Amsterdam: Hertzberger & Co. 1966) 33-34 en II, 438.

¹⁹⁷ R. Proctor, *Bibliographical essays* (Londen: Chiswick Press 1905) 148-50.

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ R. Juchhoff, 'Johann und Konrad von Paderborn. Die anfänge ihrer Druckertätigkeit in Venedig und Strassburg' in: A. Bömer, *Westfälische Studien. Beiträge zur Geschichte der Wissenschaft, Kunst und Literatur in Westfalen. Alois Bömer zum 60. Geburtstag gewidmet* (Leipzig: Hiersemann 1928) 211-27, aldaar 214; heruitgegeven onder dezelfde titel in R. Juchhoff, *Kleine Schriften zur Frühdruckforschung*, Bonner Beiträge zur Bibliotheks- und Bücherkunde 24 (Bonn: Bouvier Verlag Herbert Grundmann 1973) 165-85.

daarmee ook De Paderborn in deze jaren wel degelijk in Venetië werkzaam waren. Het lettertype dat beide drukkers gebruikten, komt namelijk voor het grootste deel overeen met het lettertype dat Bartholomaeus Cremonensis in 1473 gebruikte voor zijn uitgave van *Supplementum summae Pisanellae* (*Supplement op de Summa Pisanellae*) van Nicolaus de Ausmo: de meeste minuskels en een deel van de majuskels zijn volledig identiek. Bovendien is de folio-indeling die de drie drukkers hanteerden nagenoeg hetzelfde: alle drie drukten in twee kolommen, waarbij De Paderborn de kopij in 44 regels, Cremonensis in 45 en De Stendal in 48 regels zette. Bij Cremonensis en De Stendal is ook de bladspiegel bijna gelijk, namelijk ongeveer 120 mm. Tot slot komt de formulering van de slotschriften van Cremonensis in tegenstelling tot uitgaven uit Padua wel overeen met het colofon uit De Stendals uitgave van Perottus' *Rudimenta* uit 1475 en noemt ook hij de doge. Op basis van het feit dat de drie drukkers in dezelfde periode gebruik maakten van bijna hetzelfde rotundatype en dit slechts gedurende een periode van één jaar gebruikten, concludeert Juchhoff dat ze zeer waarschijnlijk in dezelfde stad werkten en een nauwe relatie onderhielden. Cremonensis was in de jaren 1472-1474 ononderbroken in Venetië werkzaam, dus De Stendal en De Paderborn volgens Juchhoff ook.²⁰⁰

Juchhoff betoogde niet alleen dat de plaats van uitgave van *De matricibus* niet Padua, maar Venetië moest zijn, hij stelde ook vast dat deze versie van *Verhandeling over de baarmoeder* niet door De Paderborn maar door De Stendal gedrukt werd. Dit deed hij op basis van een nauwgezette vergelijking van de tot dan toe als volledig identiek beschouwde lettertypen die door de twee drukkers werden gebruikt. In tegenstelling tot de conclusie van Proctor twintig jaar eerder, stelde Juchhoff vast dat de twee wel degelijk verschillen. Dit is onder meer te zien bij de minuskel 'v' en de afkortingen voor 'us' (De Paderborn plaats het oogje op de regel, De Stendal gebruikt een kleiner, zwevend oogje) en 'et' (bij De Paderborn rechtsstaand, bij De Stendal licht naar rechts hellend).²⁰¹

Op basis van deze kenmerken concludeerde Juchhoff dat *De matricibus* gedrukt werd door Albertus de Stendal, ook al komt het aantal van 44 regels per kolom overeen met het aantal van De Paderborn en niet met dat van De Stendal (48). Juchhoffs bewering wordt bovendien bevestigd door de opbouw van de verschillende colofons: de uitgaven van De Paderborn hebben een uitvoeriger slotschrift en eindigen met 'Finis' of 'Amen', waarbij voor de laatste 's' of 'n' een majuskel is gebruikt. In de slotschriften van De Stendal ontbreekt deze eigenaardigheid, net als in

²⁰⁰ Juchhoff, 'Johann und Konrad von Paderborn', 214-15, 217.

²⁰¹ Ibid. 217. Afbeeldingen afkomstig van pagina 219.

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V
 a a ā b B c c̄ d d' o ō e ē f f f l g ḡ b B i i l l m m n n̄
 o ō p p p̄ p̄ p̄ q q q̄ q̄ q̄ r r r z z f f f l s s t t u
 ũ v x r y z 9 n z' 9 -
 B B

Albertus de Stendal (op basis van Thomas van Aquino, *Summa theologiae*, 5 oktober 1473)

A B C D E F G H I L M N O P Q R
 S T V a ā b c d d' o e ē f f f l g
 h i i l m m n n̄ o ō p p p̄ p̄ p̄ q q̄ q̄ q̄
 r r z z f f f l s s t t u ũ v r y z 9 n z' 9
 B B X

Conradus de Paderborn (op basis van Bartolus, *Processus Sathanae*, 14 april 1473)

**le faciūt. vel cū succo plātāginis mu
 cillagine pzagagātī ⁊ gumī arabici
 addita. aliq nāscalia ex eisdē faciunt
 cū quib' empla faciebāt ut B. cornu**

Albertus de Stendal, *De matricibus, sive De propriis mulierum aegritudinibus* (1474, f. c4va)

de uitgave van *De matricibus*.²⁰² In tegenstelling tot de informatie die in verschillende bibliografische werken en bibliotheekcatalogi gegeven wordt, is de huidige prevalerende opvatting dus dat *De matricibus* in 1474 in Venetië door Albertus de Stendal werd gedrukt.

²⁰² Juchhoff, 'Johann und Konrad von Paderborn', 218.

Bewaard gebleven exemplaren van de basistekst

Van de basistekst zijn nog in ieder geval 21 exemplaren bewaard gebleven, te vinden in de volgende bibliotheken.²⁰³

- Aarau (Zwitserland), Aargauische Kantonsbibliothek
- Bergamo (Italië), Biblioteca civica (2 exemplaren)
- Bethesda (VS), National library of medicine
- Birmingham (VS), University of Alabama, Reynolds historical library
- Göttingen (Duitsland), Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek
- Graz (Oostenrijk), Universitätsbibliothek
- Jena (Duitsland), Universitäts- und Landesbibliothek
- Leipzig (Duitsland), Universitätsbibliothek
- Montpellier (Frankrijk), Bibliothèque interuniversitaire, section médecine

²⁰³ M.B. Stillwell, *Incunabula in American Libraries: a second census of fifteenth-century books owned in the United States, Mexico, and Canada* (New York: Bibliographical society of America 1940) nr. G 481; F.R. Goff, *Incunabula in American libraries. A third census of fifteenth-century books recorded in North-American collections* (New York: Bibliographical society of America 1964) nr. G-525; A.C. Klebs, 'Incunabula scientifica et medica. Short title list', *Osiris* 4 (1938) iv+1-11+13-359, aldaar nr. 480.1e; Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise* nr. 863; Kronenberg, *Campbell's Annales* nr. 863 (p. 85); M. Lefèvre, *Catalogues régionaux des incunables des Bibliothèques publiques de France II, Bibliothèques de la région Languedoc-Roussillon* (Bordeaux: Société des bibliophiles de Guyenne 1981) nr. 223; O. Günther, *Die Wiegendrucke der Leipziger Sammlungen und der herzoglichen Bibliothek in Altenburg: ein Verzeichnis*, Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekswesen 35 (Leipzig: Harrassowitz 1909) nr. 2197; D. Reichling, *Appendices ad Hainii-Copingeri repertorium bibliographicum: additiones et emendationes II* (München: Rosenthal 1906) nr. 8104 (p. 182); L. Chiodi, *Indice degli incunabuli della Biblioteca Civica di Bergamo* (Bergamo: Tipografia Vescovile G. Secomandi 1966) nr. 581; T.M. Guarnaschelli en E.Valenziani, *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia III* (Rome: La libreria dello Stato 1954) nr. 4514; M. Bohonos, E. Sandorowska en A. Kawecka-Gryczowa, *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur II* (Wrocław: Officina instituti ossoliniani 1970) nr. 2567; *Gesamtkatalog der Wiegendrucke X*, nr. 11584; L. Polain, *Catalogue général des incunables des bibliothèques de France IV* (Nendeln: Kraus-Thomson 1970) nr. 5472; G. Elliott-Loose, *Les incunables des anciens Pays-Bas conservés à la réserve du département des imprimés de la Bibliothèque Nationale* (Bordeaux: Société des bibliophiles de Guyenne 1976) nr. 275g; W. Osler, *Incunabula medica: a study of the earliest printed medical books 1467-1480* Illustrated monographs issued by the Bibliographical Society 19 (Oxford: Oxford University Press 1923) nr. 64. D.M. Schullian en F.E. Sommer, *A catalogue of incunabula and manuscripts in the Army medical library* (New York: Schuman 1950) nr. 225 is het exemplaar dat zich na de overgang van de Army medical library in de National library of medicine nu in Bethesda (VS) bevindt.

Gesamtkatalog der Wiegendrucke X, nr. 11584 stelt dat er zich in de voormalige bibliotheek van slot Mikulov (Mikulov, Tsjechië) ook een exemplaar van deze incunabel bevonden moet hebben. Dit exemplaar werd op 22 november 1933 door antiquariaat H. Gilhofer & H. Ranschburg namens slot Mikulov in Luzerne in Aktion nr. XI als lot 510 verkocht aan het (toen nog) Belgische antiquariaat Moorthamers (persoonlijke correspondentie met Gilhofer & Ranschburg GmbH d.d. 18-01-2012). De gegevens van deze firma geven echter aan dat het niet om een incunabel maar om een handschrift zou gaan. Dit komt overeen met de catalogus van het Wellcome Institute in Londen, dat precies dit handschrift vervolgens aankocht (Moorat, *Catalogue of Western manuscripts* 427). Vermoedelijk gaat het dus om een handschrift en niet om een incunabel, hoewel de catalogi van de voormalige bibliotheek van slot Mikulov aangeven dat het om een incunabel gaat (cf. R. Pindter, *Die Incunabeln in der Fideicommiss-Bibliothek des Fürsten Dietrichstein auf Schloss Nikolsburg* (Brünn: Winiker 1884) 46; B. Dudík, 'Handschriften der fürstlich Dietrichstein'schen Bibliothek zu Nikolsburg in Mähren', *Archiv für österreichische geschichte* 39 (1868)).

- Napels (Italië), Biblioteca nazionale Vittorio Emanuele III
- New York (VS), New York University, Elmer Holmes Bobst library (*olim* University Heights library)
- Parijs (Frankrijk), Bibliothèque nationale
- Parma (Italië), Reale biblioteca Palatina
- Piacenza (Italië), Biblioteca comunale Passerini-Landi
- Pisa (Italië), Biblioteca universitaria
- Rome (Italië), Biblioteca Corsiniana dell'Accademia d'Italia
- Stuttgart (Duitsland), Landesbibliothek
- Venetië (Italië), Biblioteca nazionale Marciana (f. 32 ontbreekt)
- Vicenza (Italië), Biblioteca comunale Bertoliana
- Wrocław (Polen), Biblioteka Główna Uniwersytetu Wrocławskiego

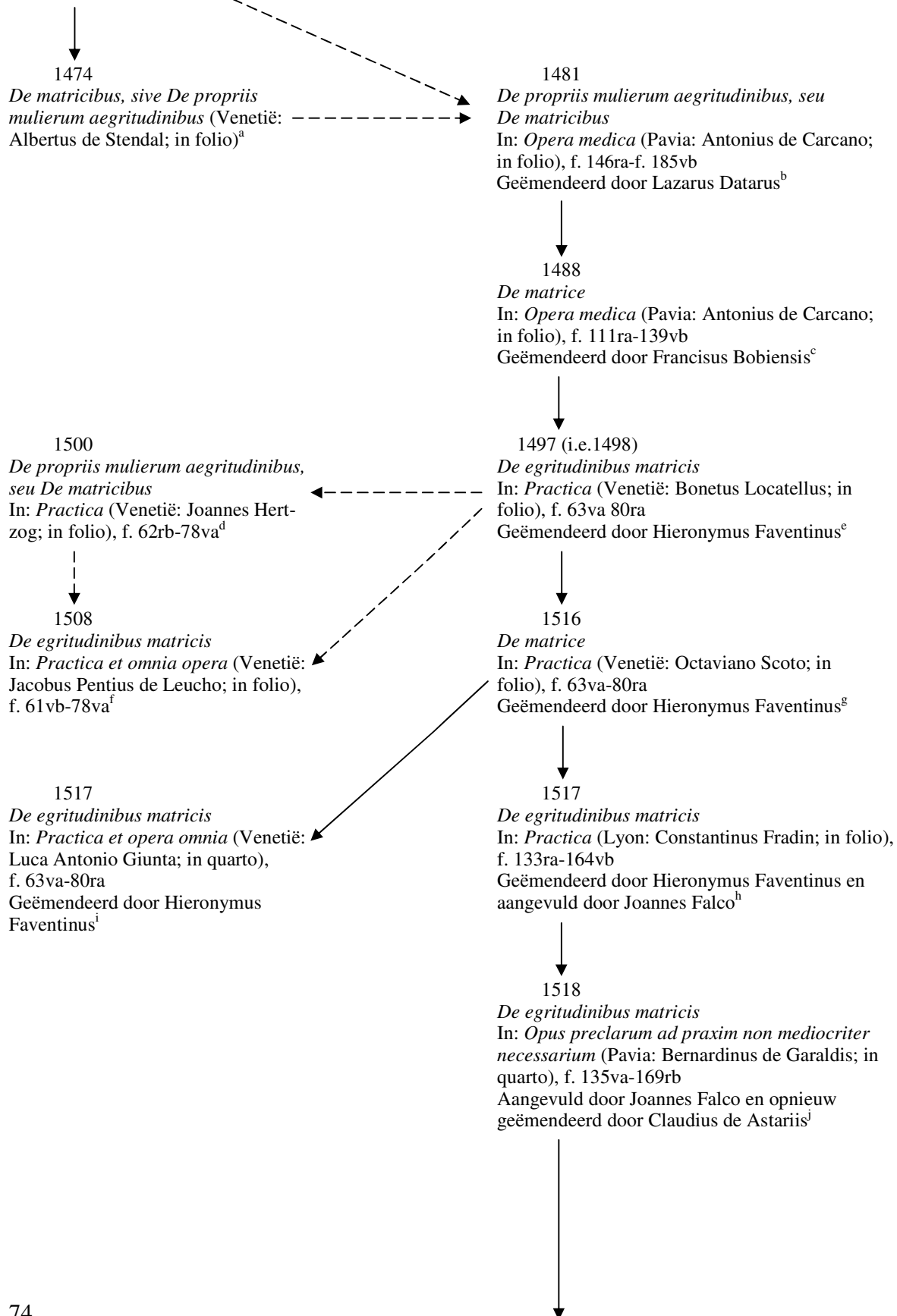
In de editiewetenschap is het gebruikelijk om bij het maken van een moderne editie van een uitgave uit de handpersperiode met behulp van interne collatie, dat wil zeggen via de vergelijking van exemplaren van één druk, het exemplaar dat de minste corrupties bevat te vinden of te reconstrueren. Deze 'ideal copy' wordt vervolgens gebruikt als basistekst. Voor mijn teksteditie van *De matricibus* heeft wegens de beperkte onderzoeksduur en -middelen echter *geen* interne collatie plaatsgevonden en is er *niet* (per definitie) een 'ideal copy' gebruikt of geconstrueerd. Aangezien er zich in de Lage Landen geen gedrukt exemplaar van de uitgave uit 1474 bevindt, is voor de teksteditie gebruik gemaakt van de gedigitaliseerde microfilm, online beschikbaar gesteld door de Bibliothèque Nationale de France.²⁰⁴

Latere gedrukte uitgaven

Net zomin als er handschriftkundig onderzoek gedaan is naar de tekstoverdracht van *Verhandeling over de baarmoeder*, is er tot nu toe bibliografisch onderzoek gedaan naar de onderlinge relatie tussen de twaalf gedrukte uitgaven van *Verhandeling over de baarmoeder*. Hoewel deze editie slechts een aanzet is tot een historisch-kritische teksteditie en andere gedrukte versies van *Verhandeling over de baarmoeder* niet in de editie betrokken worden, is de relatie tussen de gedrukte uitgaven hieronder weergegeven in een filiatie, inclusief de colofons uit de verschillende gedrukte uitgaven:

²⁰⁴ *Incunabula: the printing revolution in Europe, 1455-1500. Units 11, 12, 13, 14, 15 & 21: Medical incunabula* (Woodbridge / London: Primary Source Microfilm 1995) unit 13 part III, MI 60.

handschriftelijke traditie

1525

De egritudinibus matricis

In: *Opus preclarum ad praxim non mediocriter necessarium* (Lyon: Constantinus Fradin; in quarto), f. 132vb-165va

Aangevuld door Joannes Falco en opnieuw geëmendeerd door Claudius de Astariis^k

1534

De egritudinibus matricis

In: *Opus preclarum ad praxim non mediocriter necessarium* (Lyon: Scipio de Sabanio; in octavo), f. 137va-171va

Aangevuld door Joannes Falco en opnieuw geëmendeerd door Claudius de Astariis^l

^a ISTC nr. ig00525000. Colofon: 'Explicit tractatis de propriis mulierum egritudinibus Antonii Guernerii [sic] Papiensis doctoris. 1474'

^b ISTC nr. ig00519000. Colofon: 'In hoc volumine agregati sunt omnes tractatus quos clarissimus et verissimus medicine interpres Antonius Guainerius Papiensis ad diversas corporis humani egritudiens [sic] edidit et diligentissime emendati per prestantissimum artium et medicine doctorem magistrum Lazarum Datarum placentinum theoreticam medicine de mane legentem in felici studio Papiensi et Antonii de Carcano opera Papie impressa anno a natali Domini 1481. Aureum est volumen et iuvenibus ad opus praticum [sic] noviter accedentibus maxime utile. Finis.'

^c ISTC nr. ig00520000. Colofon: 'In hoc volumine aggregati sunt omnes tractatus quos clarissimus et verissimus medicine interpres Antonius Guainerius Papiensis ad diversas corporis humani egritudines edidit et diligentissime emendati per prestantissimum artium et medicine doctorem magistrum Franciscum Bobiensem theoreticam medicine de mane legentem in felici studio Papiensi. Et aureum est volumen et iuvenibus ad opus praticum [sic] noviter accedentibus maxime utile. Per magister Antonium de Carcano ipsius gymnasii generalem iuristarum bidellum diligentissime Papie impressi. 1488 die x^a Januarii.'

^d ISTC nr. ig00522000. Colofon: 'Impressum Venetiis mandato et expensis domini Antonii Moretti per Joannem Hertzog .1500. die 27 Maii.'

^e ISTC nr. ig00521000. Colofon: 'In hoc volumine aggregati sunt omnes tractatus quos clarissimus et verissimus medicine interpres Antonius Guainerius Papiensis ad diversas corporis humani egritudines edidit. Et aureum est volumen et iuvenibus ad opus praticum noviter accedentibus maxime utile. Et diligentissime emendati per prestantissimum artium et medicine doctorem magistrum Hieronymum Faventinum. Impressum opus mandato et expensis nobilis viri domini Octaviani Scoti civis Modoetiensis. 1497 16° kalendas martias. Per Bonetum Locatellum Bergomensem.' Voor deze uitgave wordt een enkele keer ook onterecht Monza als drukker of plaats van uitgave gegeven (cf. S.J. Williams, *The secret of secrets: the scholarly career of a Pseudo-Aristotelian tekst in the Latin Middle Ages* (Ann Arbor: University of Michigan Press 2003) 231 n. 214)

^{ff} Colofon: 'Impressum Venetiis per Jacobum Pentium de Leucho. Anno Domini 1508 9° maii.' Dit colofon vermeldt niet dat de tekst geëmendeerd is, maar de tekst is wel degelijk aangevuld en verbeterd ten opzichte van 1474 en 1488.

^g Colofon: 'In hoc volumine aggregati sunt omnes tractatus quos clarissimus et verissimus medicine interpres Antonius Guainerius Papiensis ad diversas corporis humani egritudines edidit. Et aureum est volumen: et iuvenibus ad opus praticum noviter accedentibus maxime utile. Et diligentissime emendati per prestantissimum artium et medicine doctorem magistrum Hieronymum Faventinum. Impressum opus mandato et expensis heredum quondam domini Octaviani Scoti civis Modoetiensis: et sociorum 27 augustu 1516.'

^h Colofon: 'In hoc volumine aggregati sunt omnes tractatus quos clarissimus et verissimus medicine interpres Antonius Guaynerius Papiensis ad diversas corporis humani egritudines edidit. Et aureum est volumen: et iuvenibus ad opus praticum noviter accedentibus maxime utile. Et diligentissime emendati per prestantissimum artium et medicine doctorem magistrum Hieronymum Faventinum. Habes insuper studiose lector additionis eruditissimi viri magistri Joannis Falconis medicine doctoris eximii huic utilissimo operi adiectas hactenusque non impressas. Impressum fuit hoc opus Lugduni sumptu bonesti viri Constantini Fradin in edibus Jacobi Myt. Anno a virginis partu Mil.517 die septima mensis augusta.'

ⁱ Colofon: 'In hoc volumine aggregati sunt omnes tractatus quos clarissimus et verissimus medicine interpres Antonius Guainerius Papiensis ad diversas corporis humani egritudines edidit. Et aureum est volumen: et iuvenibus ad opus practicum noviter accedentibus maxime utile. Et diligentissime emendati per prestantissimum artium et medicine doctorem magistrum Hieronymum Faventinum. Impressum Venetiis mandato et expensis nobilis viri Luceantonii de Giunta Florentini anno 1517 die 13 mensis julii.'

^j Colofon: 'In hoc volumine aggregati sunt omnes tractatus quos clarissimus et verissimus medicine interpres Antonius Guaynerius Papiensis [sic] ad diversas corporis humani egritudines edidit. Una cum additiones vitilissimis [sic] excellentissimi doctoris magistri Joannis Falconis consilarii regii in famosa universitate Montispesulani doctoris regentis nuperrime additis. Et aureum est volumen: et iuvenibus ad opus practicum noviter accedentibus maxime utile. Et diligentissime noviter emendati atque apostillatum per prestantissimum artium et medicine doctorem magistrum Claudium de Astariis civem Papiensem. Impressumque Papie per magistrum Bernardinum de Garaldis. Anno Domini 1518. Die 4 mensis februarii.'

^k Colofon: 'In hoc volumine aggregati sunt omnes tractatus quos clarissimus et verissimus medicine interpres Antonius Guaynerius Papiensis ad diversas corporis humani egritudines edidit. Una cum additiones utilissimis excellentissimi doctoris magistri Joannis Falconis consilarii regii in famosa universitate Montispezzulani doctoris regentis nuperrime additis. Et aureum est volumen: et iuvenibus ad opus practicum noviter accedentibus maxime utile. Et diligentissime noviter emendati atque apostillatum per prestantissimum artium et medicine doctorem magistrum Claudium de Astariis civem Papiensem. Impressumque Lugduni sumptu bonesti viri Constantini Fradin in edibus Jacobi Myt. Anno a virginis partu 1525 die 9 junii.'

^l Colofon: 'In hoc volumine aggregati sunt omnes tractatus quos clarissimus et verissimus medicine interpres Antonius Guaynerius Papiensis ad diversas corporis humani egritudines edidit. Una cum additiones utilissimis excellentissimi doctoris magistri Joannis Falconis: consilarii regii in famosa universitate Montispezzulani. Doctoris regentis nuperrime additis. Et aureum est volumen: et iuvenibus ad opus practicum noviter accedentibus maxime utile. Et diligentissime noviter emendati: atque apostillatum per prestantissimum artium et medicine doctorem magistrum Claudium de Astariis civem Papiensem. Impressumque Lugduni: sumptibus honestorum virorum Scipionis et fratrum de Sabiano. Industria vero ac arte solertissimi calcographi Jacobi Myt.' De titelpagina geeft 1534.

Zoals gezegd werd *Verhandeling over de baarmoeder* na 1474 nooit meer op zichzelf uitgegeven, maar verscheen het werk alleen nog als onderdeel van een summa, zoals Guaineri eigenlijk altijd van plan was geweest. Al in 1481 verscheen het werk opnieuw, ditmaal bij Antonius de Carcano in Pavia in een zeer fraaie *editio princeps* van *Opera medica (Medische werken)*, opgesteld in twee kolommen met gekleurde initialen. Het is niet duidelijk of voor deze uitgave gebruik werd gemaakt van een handschrift of van *De matricibus*, maar de kopij werd in ieder geval geëmendeerd door Lazarus Datarus. In 1488 verscheen *Verhandeling over de baarmoeder* vervolgens opnieuw bij Antonius de Carcano in een tweede, volledig nieuwe uitgave van *Opera medica*. De versie van 1481 werd hiervoor door Franciscus Bobiensis opnieuw geëmendeerd en ook de opmaak en folio-indeling werden aangepast. Tien jaar later werd *Verhandeling over de baarmoeder* wederom uitgegeven, ditmaal in *Practica (Praktijkgerichte werken)* door Bonetus Locatellus, een monnik uit Bergamo. Voor deze derde gedrukte uitgave, gemaakt in opdracht en op kosten van Octavianus Scotus, werd de versie van 1488 geëmendeerd door Hieronymus Salis Faventinus (Girolamo Salio).

Na de eeuwwisseling verscheen *Verhandeling over de baarmoeder* nog acht keer bij verschil-

lende drukkers in verschillende plaatsen: eerst in 1500 in Venetië bij Johannes Hertzog in opdracht en op kosten van Antonio Moretti en in 1508 opnieuw in Venetië in *Practica et omnia opera* (*Praktijkgerichte en allerlei werken*) bij Jacobus Pentius de Leucho. Hoewel beide colofons niet aangeven of de tekst voor de uitgave werd geëmendeerd, verschillen beide wel degelijk van *De matricibus* en lijken beide sterk op de versie uit 1498. Het is echter ook mogelijk dat Pentius de Leucho in 1508 de uitgave van acht jaar daarvoor als kopij gebruikte

Vervolgens verscheen *Verhandeling over de baarmoeder* in korte tijd bij vier verschillende drukkers. In 1516 werd het werk opgenomen in een nu zeer zeldzame uitgave van *Practica*, waarvoor de versie uit 1498 bijna onaangepast werd gebruikt: de tekst is verbatim gelijk en niet alleen de folio-indeling, maar zelfs de zetting komt zeer sterk overeen. Op het oog zijn alleen de kapitalen vervangen door iets grotere varianten, waardoor alleen het eerste deel van elk hoofdstuk opnieuw gezet moest worden. In 1517 verscheen *Verhandeling over de baarmoeder* vervolgens twee keer, eerst in juli bij Luca Antonio Giunta in Venetië in *Practica et opera omnia*, een uitgave die qua folio-indeling, maar niet qua zetting volledig overeenkomt met 1516; en daarna in augustus bij Constantinus Fradin in Lyon in *Practica*. Voor laatstgenoemde uitgave werd wederom de door Hieronymus Faventinus geëmendeerde tekst gebruikt, die bovendien nog extra werd aangevuld door Joannes Falco, arts en docent aan de universiteit van Montpellier. Deze versie uit augustus 1517 werd vervolgens in 1518 gebruikt voor de uitgave van *Opus preclarum ad praxim non mediocriter necessarium* (*Voortreffelijk werk, voor de praktijk 'in niet matige wijze' noodzakelijk*) door Bernardinus de Garaldis, maar werd wel opnieuw geëmendeerd, ditmaal door Claudius de Astariis, arts in Pavia. Zijn tekstingrepen zijn verreweg het meest zichtbaar en uitgebreid: hij glosseerde de volledige summa en voegde in de lopende tekst regelmatig de tussenkopjes 'Signa', 'Pronostica' of 'Cura' in, waarmee de opbouw van de hoofdstukken overzichtelijker werd. De glossen bestaan meestal uit hooguit vijf woorden en zijn soms verwijzingen naar andere auteurs of verhelderingen van de verwijzingen die Guaineri al in de tekst had opgegeven, soms lijken het toevoegingen om de tekst te verduidelijken of te verbeteren, in weer andere gevallen zijn de glossen slechts steekwoorden of tussenkopjes als aanduiding van een nieuwe paragraaf. Het is echter niet altijd helemaal duidelijk waar in de tekst de eventuele toevoegingen ingepast zouden moeten worden.

Na de gedrukte uitgave uit 1518 verscheen *Verhandeling over de baarmoeder* nog twee maal: eerst in 1525, wederom bij Constantinus Fradin in Lyon, in een tweede uitgave van *Opus preclarum ad praxim non mediocriter necessarium* die alleen woordelijk overeenkomt met de

uitgave van 1518 en negen jaar later ook in Lyon onder dezelfde titel bij Scipio Sabiano. De opmerkingen van De Astariis zijn in deze laatste gedrukte uitgave voorzien van tussen vierkante haken geplaatste nummers die corresponderen met eveneens tussen vierkante haken geplaatste nummers die in de tekst soms midden in een zin, soms aan het begin van een nieuwe paragraaf geplaatst zijn. Daardoor wordt in de laatste gedrukte uitgave alsnog duidelijk op welke passages de emendaties van De Astariis betrekking hebben.

Hoewel Guaineri tijdens zijn leven als arts en redelijk productieve auteur een zekere gewichtigheid had gekregen, verdwijnt *Verhandeling over de baarmoeder* na 1534 naar de achtergrond en wordt het net als Guaineri's andere werken niet meer opnieuw uitgegeven. Het lijkt er bovendien op dat de populariteit van zijn opvattingen al langere tijd aan het afnemen was, aangezien de laatste drie gedrukte uitgaven niet meer in folio, maar in het meer betaalbare octavo of kwarto verschenen. Deze keuze voor een ander formaat laat zien dat de drukkers zich op een ander publiek wilde richten: waar het folio-formaat bedoeld was als fysieke uitdrukking van de uitnemendheid van de inhoud en gereserveerd werd voor herdenkingsuitgaven als *opera omnia* of groots opgezette naslagwerken, waarvan de kosten zo hoog waren dat alleen lijfartsen en de meest welvarende hoogleraren in de geneeskunde ze konden betalen, waren de kleinere, meer betaalbare formaten bedoeld voor gewone artsen. De keuze om een bepaald werk in een goedkoper formaat te laten verschijnen, kan er uiteraard ook op wijzen dat een bepaald werk *juist* populair is en dat de drukker daarom een nieuw publiek wil aanboren, maar dat is niet het geval bij het opus van Guaineri: na 1534 werden zijn werken niet meer uitgegeven en zijn opvattingen worden in latere werken van andere auteurs maar zeer, zeer zelden geciteerd.²⁰⁵

Hoe konden de opvattingen van een gevierd arts als Guaineri zo snel in de vergetelheid raken? Zoals gezegd werd *Verhandeling over de baarmoeder* geschreven in een periode waarin de

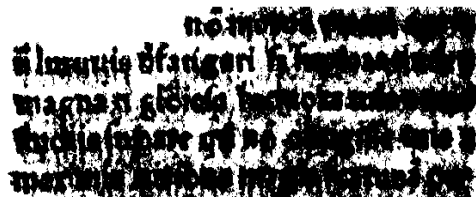
²⁰⁵ I. Maclean, *Learning and the market place: essays in the history of the early modern book* (Leiden: Brill 2009) 39, 59, 69, 74-5, 109; Lemay, 'Anthonius Guainerius', 321. G.M. König gebruikte wel een werk van Guaineri bij het opstellen van het addendum op zijn *Gazophylacium Latinitatis, sive Lexicon novum Latino-Germanicum, in quo voces, à Latinis Scriptoribus, iisque tam veteribus, quàm recentioribus usurpatae, addita syllabarum quantitate: item, significationes, constructiones, elegantiae, formulae, proverbialia, etc. appositis ferè ubique authorum testimoniis* (Nurnberg: J.A. Endteri 1668), maar hij vermeldde niet welk werk. Lemmata die König aan Guaineri ontleende zijn onder meer 'anormalus' (1281), 'atomosus' (1285), 'circumstantionatus' (1295), 'degutto' (1306), 'deguttulo' (1307), 'deoppilo' (1308) en 'salipizatio' (1360). Ook Konrad Gesner noemt Guaineri in zijn *Historiae animalium*, maar verwijst hierbij niet naar zijn medische opvattingen, maar naar zijn (geneeskundige) recepten, waaronder die voor goed gekruide gekookte kip (K. Gesner, *Historiae animalium liber IV, qui est de avium naturae* (Tiguri: Christophorus Froschoverus 1555) o.a. 389, 391, 397). Ten slotte noemt Joannes Vochs in zijn *Opusculum praeclarum de omni pestilentia* (1537) Guaineri onder de naam Antonius Guarinus (K. Südhoff, 'Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des "Schwarzen Todes" 1348', *Archiv für Geschichte der Medizin* 16 (1925) 118.

gynaecologische praktijk en literatuur volop in beweging waren. Het proces van uitsluiting en monopolisering door mannelijke artsen was nog in volle gang en culmineerde binnen de vakliteratuur uiteindelijk in publicaties als *Gynaeciorum libri* (*Boeken over zaken die betrekking hebben op vrouwen*) uit 1566. Dit zeer uitgebreide compendium, samengesteld door de grote humanistische geleerde Conrad Gesner (1516-1564), bestond uit een pan-Europese groep antieke en contemporaine teksten, stuk voor stuk geschreven door mannelijke auteurs als Ludovico Bonaccioli, Nicolas Rocheus, Jacob Rüff en Ambroise Paré.²⁰⁶ Guaineri is niet opgenomen in dit compendium: doordat het sociale taboe op het door mannelijke artsen manueel of visueel inspecteren van de vrouwelijke geslachtsdelen in de loop van de vijftiende eeuw werd doorbroken, speelden bepaalde dingen waar Guaineri nadruk op legt, zoals het ondervragen van de patiënte en het samenwerken met en het instrueren van de vroedvrouw, geen rol meer in de praktijk van het behandelen van gynaecologische aandoeningen. Bovendien nam door deze verandering ook de theoretische kennis van de vrouwelijke geslachtsdelen en het vrouwelijk lichaam sterk toe omdat mannelijke artsen nu het vrouwelijk lichaam *hands on* onderzochten en behandelden in plaats van als adviseur op te treden voor een 'tussenpersoon'. Hierdoor werden ook Guaineri's meer theoretische opvattingen honderd jaar na het verschijnen van *Verhandeling over de baarmoeder* als achterhaald beschouwd.

²⁰⁶ King, *Midwifery, obstetrics and the rise of gynaecology* 1-3.

V Toelichting op de teksteditie

Voor deze aanzet tot een historisch-kritische teksteditie van *Verhandeling over de baarmoeder* is gebruikt gemaakt van de microfilm van de basistekst, die in gedigitaliseerde vorm online beschikbaar wordt gesteld door de Bibliothèque Nationale de France.²⁰⁷ De delen van de basistekst die door beschadiging, verbleking of gevlekte inkt zeer slecht of niet meer leesbaar zijn, zijn in de leestekst (de door mij bewerkte basistekst die in de editie gepresenteerd wordt) tussen teksthaken geplaatst en gereconstrueerd aan de hand van de latere gedrukte uitgaven. Passages die in deze uitgaven ontbreken of onderling verschillen zijn niet gereconstrueerd, maar vervangen door evenveel punten tussen teksthaken als het aantal letters dat naar schatting in de basistekst staat:

non in o[tiis vitam agere]

non luxuriis defatigari sed superiora [studes]

magna et gloriosa facinora [tuis novis]

studiis superare quod non o[bt]igisse tuis [..]

maximis [aux]ibus [magis for]tunam [pu] (f. a1ra)

Interpunctie, kapitalisering en afkortingen

De basistekst kent weinig interpunctie. Dit is in de teksteditie gehandhaafd, hoewel *Richtlijnen voor het uitgeven van historisch bescheiden* de editeur opdraagt de basistekst in een historisch-kritische editie te voorzien van een interpunctie naar hedendaags gebruik.²⁰⁸ Voor deze editie zijn met betrekking tot de interpunctie echter de aanbevelingen in *Naar de letter* aangehouden. In deze handleiding voor editeurs van teksten van ná de uitvinding van de boekdrukkunst wordt gesteld dat de editeur zich moet houden aan de interpunctie zoals hij die aantreft in de basistekst

²⁰⁷ <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k584768>

²⁰⁸ *Richtlijnen voor het uitgeven van historisch bescheiden* (6de herziene druk; 's-Gravenhage: Nederlands Historisch Genootschap 1988) 12.

Foliëring en indeling van de tekst

De foliëring van *De matricibus* loopt op het recto van a1 tot en met d8 en e10. Deze aanduidingen zijn in de leestekst overgenomen en vetgedrukt weergegeven. De vele aanduidingen die in de basistekst zijn weggesneden, zijn aangevuld en zijn zowel vetgedrukt als cursief weergegeven. In de leestekst is bovendien zowel vetgedrukt als cursief aangegeven wanneer een nieuwe kolom begint. Deze aanduidingen staan niet als zodanig in de basistekst en zijn in de leestekst slechts toegevoegd om de doorzoekbaarheid te vergroten en nauwkeurig te kunnen citeren en verwijzen.

Anders dan in latere gedrukte uitgaven van *Verhandeling over de baarmoeder* is in de basistekst van een duidelijke alinea-indeling geen sprake. Op sommige plekken is wel een bredere spatiering aangehouden en voor mijn teksteditie heb ik de vrijheid genomen deze omwille van de overzichtelijkheid van de leestekst te interpreteren als aanduiding van het begin van een nieuwe alinea, ook wanneer dit inhoudelijk niet voor de hand ligt:

**tamen ad nares perveniat cave cum res
existat fetidissima. Suffumigium
de castoreo idem facit et de spolio ser-
pentis a proprietate.**

tamen ad nares perveniat cave cum res
existat fetidissima.

Suffumigium

de castoreo idem facit et de spolio ser-
pentis a proprietate. (f. a5vb)

Om dezelfde reden is in de leestekst tussen de verschillende hoofdstukken een witregel ingevoegd, hoewel de basistekst dit niet doet:

**Et tantum
de retentionis menstruorum cura
legmate erit in causa victum sit.
Capitulum quartum de cura retē-
tionis menstruorum si colera fuerit**

Et tantum

de retentionis menstruorum cura
flegmate existente in causa dictum sit.

Capitulum quartum de cura reten-
tionis menstruorum si colera fuerit (f. a6va)

Orthografie

De matricibus is geschreven in middeleeuws Latijn en hanteert dus niet de klassieke Latijnse spelling. Dit betekent dat de diftongen 'ae' en 'oe' altijd worden geschreven als 'e',²¹² dat 'h' niet altijd wordt geschreven,²¹³ maar soms juist hypercorrect wordt toegevoegd²¹⁴ of wordt vervangen door 'ch'²¹⁵ en dat zowel 'i' en 'y'²¹⁶ als 't' en 'th'²¹⁷ en 'f' en 'ph'²¹⁸ regelmatig door elkaar worden gehaald. Opvallend genoeg wordt 'ti'+klinker in de basistekst doorgaans niet geschreven als 'ci'+klinker,²¹⁹ hoewel dit in de late middeleeuwen wel gebruikelijk was,²²⁰ maar wordt 'ci'+klinker soms wel als 'ti'+klinker geschreven.²²¹ Daarnaast worden in de basistekst 's' en 'z' regelmatig verwisseld,²²² wordt 'a' regelmatig vervangen door 'o'²²³ en komen declinaties voor van 'ungentum' en 'unguentum', 'encatisma' en 'eucatisma', 'pinguedo' en 'piguedo' en 'capitulum' en 'capitullum'. Een aantal woorden wordt in de basistekst bovendien consequent in een niet-gangbare spelling geschreven, waaronder 'epylentia' (i.e. 'epilepsia'), 'anxugia' (i.e. 'axungia'), 'Ptolomeus' (i.e. 'Ptolemeus') en conjugaties van 'bulio' (i.e. 'bullio'). Al deze geïntendeerde spellingsvarianten zijn niet gecorrigeerd in de leestekst omdat zij ofwel inherent zijn aan het taalsysteem van hetzij de periode waarin *Verhandeling over de baarmoeder* werd geschreven, hetzij de periode waarin de *editio princeps* werd gezet en gedrukt of de periode waarin het

²¹² Bv. 'prescriptis' (o.a. f. b3ra, c1va, c2vb), 'fetide' (o.a. f. a5vb, b8ra, e6rb). Uitzonderingen zijn 'opruptae' op f. e4va en declinaties van het woord 'aer'.

²¹³ Bv. 'anelitum' (f. b7rb), 'exibe' (f. a5rb, a6ra); 'ebetat' (f. a5rb, a6ra), 'ematitis' (f. c2vb, c3ra, c5ra), 'melancolie' (o.a. f. a3vb, b4va, b6va).

²¹⁴ Bv. 'cohartandum' (f. e4vb), 'huste' (f. e5va).

²¹⁵ Bv. 'michi' (f. d4vb).

²¹⁶ Bv. 'epylepsia' (f. a4va, b1rb), 'paralisis' (f. a4va, c8va), 'clistere' (f. b7vb, e5ra).

²¹⁷ Bv. 'methaforice' (f. a2vb), 'thauri' (o.a. f. a7va, d2vb, d3rb), 'obthurat' (f. c6ra).

²¹⁸ Bv. 'rafani' (f. a5vb, d3vb), 'sulfuris' (f. b1vb, b8vb), 'colofonie' (o.a. f. c3va, c4ra, d1va).

²¹⁹ M.u.v. bv. 'vicio' (f. a3va), 'ocii' (f. b6ra), 'leticia' (f. a1vb), 'pigricia' (f. b1ra), 'duriciam' (f. a4ra).

²²⁰ J.A.M. van der Helm en A.P. Orban, 'Breve opusculum: a Latin-Italian book of sayings from the fifteenth century', *Sacris erudiri. A journal on the inheritance of early and medieval Christianity* 48 (2009) 311-464, aldaar 325-7; K. Strecker, *Introduction to medieval Latin* (vertaald en herzien door R.B. Palmer) (Dublin / Zürich: Weidmann: 1967, 4de druk) 59-60.

²²¹ Bv. 'orifitio' (f. b6va), 'nastalietur' (f. b8ra), 'nastale' (f. b8va),

²²² Bv. 'zophisticationibus' (o.a. f. d5va, d6rb), 'zaphenis' (o.a. f. a6ra, a7va, d4vb).

²²³ Bv. 'podogra' (f. a4va), 'ameas' (f. a5va), 'amigdolorum' (f. d4va), 'apoponacis' (f. e3va).

handschrift waarop de zetter zich baseerde ontstond. Tenslotte zou het ook kunnen zijn dat deze geïntendeerde spellingsvarianten te wijten zijn aan de veel bredere acceptatie van verschillende spelling van dezelfde woorden in de vijftiende eeuw.²²⁴

De zogenoemde niet-geïntendeerde schrijffouten zijn wel zo veel mogelijk verbeterd in de leestekst. Het gaat hierbij om leesfouten als 'pectine in' in plaats van 'pectinem' (f. e8rb), zetfouten als 'liamcias' in plaats van 'limacias' (f. b4ra), verschrijvingen als 'pulsatino' in plaats van 'pulsativo' (f. b2va) en om foutieve loskoppelingen als 'se curam' in plaats van 'securam' (f. b6va). Deze schrijffouten ontstaan wanneer de zetter iets anders wil of denkt te zetten dan wat zijn hand doet of doordat de zetter (of de kopiist vóór hem) een stuk tekst leest en (schrijft of) zet zonder opnieuw naar de kopij te kijken en het grondwoord in dit proces onbewust en onbedoeld vervangt door een woord dat overeenkomt in vorm, klank of ritme. Sommige geneesmiddelcomponenten zijn bijvoorbeeld gemakkelijk te verwarren, zoals 'saliva' en 'salvia'.²²⁵ De correctie van de niet-geïntendeerde schrijffouten is verantwoord in het apparaat.²²⁶

Recepten

De meeste recepten in *De matricibus* beginnen met het recipe-teken '℞', dat net als het voluit geschreven 'recipe' of het minder vaak voorkomende 'accipe' te vertalen is met 'neem' of (minder letterlijk) 'men neme'. Wanneer dit teken voorkomt in de basistekst, is dit gehandhaafd in de leestekst. Historicus Jerry Stannard identificeerde zes onderdelen waaruit een recept na deze aanhef kon worden opgebouwd: de doelstelling; een opsomming van de verschillende geneesmiddelcomponenten, de benodigde hoeveelheden en het instrumentarium; de bereidingswijze; de toepassing en toedieningsvorm; de rationale; en de overige gegevens. Het aantal en de volgorde waarin deze onderdelen voorkwamen, kon per recept verschillen.²²⁷ Zo zien we dat Guaineri, die in zijn praktijkgerichte aanpak niet veel farmaceutische technologie beschrijft, in het merendeel van de gevallen de rationale weglaat. De beschrijving van de geneesmiddelcomponenten, de hoeveelheden, de bereidingswijze en de toedieningsvorm komen nagenoeg altijd terug en zullen daarom hieronder kort worden toegelicht.

De meeste ingrediënten die Guaineri noemt, zijn zogenoemde simplicia (ev. simplex):

²²⁴ Mathijsen, *Naar de letter* 259.

²²⁵ Bv. 'quod si in ore salvia dulcescat' (f. c7vb). Cf. Hunt, 'The 'Four masters gloss'', 287-8.

²²⁶ Mathijsen, *Naar de letter* 190, 250-1.

²²⁷ J. Stannard, 'Rezeptliterature as Fachliteratur' in: W. Eamon ed., *Studies on medieval "Fachliteratur"* (Brussel: OMIREL 1982) 59-73.

enkelvoudige, onbewerkte grondstoffen zoals wortels, harsen, bloemen, noten of vruchten, maar ook (half)edelstenen, metalen, mineralen en dierlijke producten als vet, merg, hersenen, muskus, ivoor en verschillende soorten maagstenen. De huidige wetenschappelijke en Nederlandse benamingen van de ruim zevenhonderd verschillende simplicia die Guaineri voorschrijft zijn in het glossarium van *materia medica* in het volgende hoofdstuk terug te vinden. Guaineri noemt in zijn recepten bovendien composita ofwel preparaten, samengestelde geneesmiddelcomponenten bestaande uit verschillende simplicia die al een niet nader toegelichte vermenging en bereiding of bewerking hebben ondergaan. De samenstelling en bereiding van deze preparaten was terug te vinden in receptenboeken als *Antidotarium sive Grabadin medicamentorum* (*Antidotarium of compendium van medicamenten*) van Mesue de Jongere of Salernitaanse werken als *Antidotarium* van Nicolaus Salernitanus of Matthaëus Platearius' *Liber de simplicibus medicina* (*Boek van enkelvoudige geneesmiddelen*, ook wel *Circa instans* genaamd).

Sommige van de in *De matricibus* voorgeschreven composita, zoals de zalven en likkepotten, zijn in principe al volwaardige geneesmiddelen die voor andere kwalen zonder verdere bewerking voorgeschreven zouden kunnen worden. Wanneer deze preparaten echter als een van de geneesmiddelcomponenten worden voorgeschreven betekent dit dat zij nog een extra bewerking en vermenging moeten ondergaan om het geneesmiddel te vormen dat in het recept in *De matricibus* staat voorgeschreven.

De in *De matricibus* genoemde composita (of preparaten) zijn onder te verdelen in negentien categoriën:

<i>Soort compositum</i>	<i>Bereiding</i>	<i>Voorbeelden uit De matricibus</i>
confect ('confectio')	meerdere planten of plantendelen worden in suiker ingelegd	'confectio Hamech' (confect van Hamech)
conserf ('conserva')	één (gedroogde) plant of plantendeel wordt in suiker ingelegd. In het geval van een plantendeel gaat het alleen om de bladeren, bloemen, bast of stengels	'conserva florum buglosse' (conserf van de bloemen van de gewone ossentong) 'conserva rosarum' (conserf van rozen)
electuarium of likkepot ('electuarium')	plantenpoeder wordt met meestal honing, maar soms ook siroop of	'electuarium Indum' (Indische likkepot)

	vruchtensap, vermengd tot een dikke pasta, die door de patiënt opgelikt moet kunnen worden	'dyatrion piperon' (electuarium met drie pepers)
extract ('extracta')	met behulp van water wordt een aftreksel van het simplex verkregen. Dit aftreksel bevat de werkzame bestanddelen van dat simplex in zoveel mogelijk onveranderde vorm en wordt tot een bepaalde nog vloeibare consistentie uitgedampt	'extracta cassia' (cassia-extract)
honing ('mel')	honing wordt gemengd met gedroogde planten of plantendelen	'mel rosatum' (rozenhoning)
juleb ('iuleb')	een afkooksel van plantendelen en suiker worden gemengd met stroop en een zuur (bv. azijn). Een juleb heeft een dikkere consistentie dan een siroop en wordt per definitie bereid met een bepaalde hoeveelheid van één simplex	'iulep rosatum' (rozenjuleb)
konfijt ('conditum')	één plant of plantendeel wordt ingekookt met honing- of suikerwater. In het geval van een plantendeel gaat het om vruchten, wortels, basten, bloemen en soms ook noten	'conditum zinzibri' (gekonfijte gember)
kruidenmengsel ('species')	grof verkleinde plantaardige simplicia	'species tria sandalis' (drie soorten sandelhout)
medicinaal koekje of trochisk ('trociscus')	een confect wordt tot platte schrijfjes geperst, om zo langere tijd bewaard te kunnen worden om te zijner tijd in een of andere	'trociscus de viperis' (adderkoekje, trochisk met slangen- vlees) 'trociscus de mirra' (mirrekoekje)

	samenstelling verpulverd of in een drank opgelost te worden	'trociscus de karabe' (barnsteen-koekje)
olie ('oleum')	een simplex wordt in olie geweekt of gekookt om de geneeskrachtige werking op de olie over te dragen	'oleum de semini lini' (lijnzaad-olie)
poeder ('pulvis')	een simplex wordt gedroogd en fijngemalen	'pulvis vermium terrestrium' (fijngemalen regenwormen)
sap ('succus')	verse plantendelen worden geperst, het sap wordt vervolgens in sommige gevallen (volledig) ingedroogd	'succus mercurialis' (tuinbingelkruidsap) 'succus plantaginis' (weegbreesap)
siroop of stroop ('syrupus')	een of meerdere simplicia worden ingekookt met suiker en water. Een juleb heeft een dikkere consistentie dan siroop	'syrupus de arthimesia' (bijvoetsiroop)
tegengif ('antidotum')	verschillende simplicia worden gemengd volgens een veelal (vermeend) eeuwenoud recept	theriak mitridaat philonium
vruchtenmoes ('pulpa')	het vlezige deel van vruchten wordt – vaak onder toevoeging van suiker of honing – vermalen tot moes	'pulpa colloquintide' (kolkwintmoes)
water ('aqua')	een simplex wordt in water geweekt of gekookt om de geneeskrachtige werking op het water over te dragen	'aqua absinthii' (absintalsemwater) 'aqua buglosse' (gewone-ossentongwater)
wijn ('vinum')	wijn wordt gemengd met plantaardige simplicia en soms gezoet met suiker of honing, waarna het geheel moet rusten om de kruiden in te laten trekken	'vinum granatorum' (granaatappelwijn)
zalf ('unguentum')	simplicia worden gemengd met	'unguentum populeonis' (popel-

	dierlijk vet	bottenzalf)
zure honing ('oximel')	honing wordt gemengd met azijn en soms een of meerdere simplicia	'oximel simplex' (azijn-honing-drank)

De namen van deze composita zijn alleen in het glossarium opgenomen wanneer de naam niet voor zich spreekt, zoals bij veel electuaria. Ten slotte kunnen in verschillende van deze categorieën zogenoemde dia-preparaten als 'dyambra', 'dyacarthamum' en 'diaolibanum' worden teruggevonden. Hierbij geeft het prefix 'dia' of 'dya' aan dat het gaat om een compositum waarin het genoemde component het belangrijkste is. De dia-preparaten zijn ook opgenomen in het glossarium.

Wat betreft de benodigde hoeveelheden van de voorgeschreven geneesmiddelcomponenten is de verhouding tussen de medicinale gewichten pond, ons, drachma, scrupel en grein als volgt:

<i>libra</i> (℔)	<i>uncia</i> (ʒ)	<i>lood</i> ²²⁸	<i>drachma</i> (ʒ)	<i>scrupulum</i> (ʒ)	<i>granum</i> (ḡ)
1 ℔	12 ʒ	24	96 ʒ	288 ʒ	5760 ḡ
	1 ʒ	2	8 ʒ	24 ʒ	480 ḡ
		1	4 ʒ	12 ʒ	240 ḡ
			1 ʒ	3 ʒ	60 ḡ
				1 ʒ	20 ḡ
419,56 g	34,96 g	17,48 g	4,37 g	1,46 g	0,073 g

De hierboven gegeven waarden uit het metrieke stelsel zijn echter slechts ter indicatie: het daadwerkelijke gewicht dat door de gewichtsaanduidingen wordt gerepresenteerd kon per plaats en periode verschillen. De waarde van de verschillende gewichten was in de plaats waarin en het moment waarop Guaineri *Verhandeling over de baarmoeder* schreef dus niet per definitie hetzelfde als in de tabel of hetzelfde als in de plaats waarin en het moment waarop het werk voor het eerst in druk verscheen. Dit vormt voor het begrip van de tekst echter geen probleem, omdat het in de bereiding van geneesmiddelen gaat om de *verhoudingen* tussen verschillende componenten. Deze verhoudingen tussen pond, ons, drachma, scrupel en grein waren en bleven overal gelijk. Het daadwerkelijke gewicht dat door de aanduidingen gerepresenteerd wordt, is

²²⁸ 'Lood' komt niet als gewicht in *De matricibus* voor.

voor *De matricibus* daarom alleen relevant voor de historische metrologie en niet voor ander inhoudelijk onderzoek.

De gewichtsaanduidingen worden in de tekst veelal afgekort met de hierboven genoemde tekens, maar worden een heel enkele keer ook voluit geschreven.²²⁹ De afkorting 'M' staat voor de volumeaanduiding 'manipulus' en betekent 'een handvol' of 'wat er in een vuist gehouden kan worden'. De eveneens regelmatig voorkomende volumeaanduiding 'pugillum' betekent 'een snuffje' of 'wat er tussen duim en wijsvinger gehouden kan worden'. De uitdrukking 'ana' ten slotte is een transliteratie van het Griekse 'ἄνᾶ', dat 'van elk (van de genoemde ingrediënten) een gelijke hoeveelheid' betekent.

De beschrijving van de bereidingswijze, de toepassing en de toedieningsvorm hangen nauw met elkaar samen. Bij de bereiding moeten de genoemde ingrediënten vaak eerst (met behulp van een mortier en stamper) gestampt of vermalen en daarna gemengd of hevig geschud worden. Een andere veel voorgeschreven bewerking is het verkrijgen van een aftreksel van de ingrediënten door middel van begieting met koud water (macereren, 'maceratio'), lauw water (digereren, 'digestio'), heet, maar niet kokend water (infunderen, 'infusio'), of door begieting met heet water en het vervolgens bij kooktemperatuur laten uittrekken (koken, 'decoctio'). De keuze voor de temperatuur van het water was afhankelijk van het gemak waarmee de simplicia hun werkzame bestanddelen zouden afgeven aan het water. Vervolgens moesten de verpulverde ingrediënten of de aftreksels in veel gevallen samengevoegd worden met bepaalde niet-geneeskrachtige hulpstoffen als was, boter of honing of wijn om het mengsel – afhankelijk van de toedieningsvorm – meer of minder consistentie te geven.

In *Verhandeling over de baarmoeder* wordt onderscheid gemaakt tussen twaalf manieren om een geneesmiddel toe te dienen. Drie daarvan zijn orale toedieningsvormen: het drankje ('potus' of 'potio'), waarbij een medicinaal koekje of één of meerdere kruiden worden gestampt of vermalen en worden opgelost in water of wijn om daarna te worden opgedronken; de pil ('pillula'), waarbij de medicijncomponenten met de vingers tot een bolvormige massa worden gevormd, en een variant op de pil, het brok ('bolus'), dat weker en groter is en soms verguld werd ('bolus deauratum'); en als derde het electuarium, de al eerder genoemde likkepot waarbij het geneesmiddel moest worden opgelikt. Drie van de in *Verhandeling over de baarmoeder* genoemde toedieningsvormen zijn dermaal: de pleister ('emplastrum'), waarbij vermalen kruiden met hulpstoffen als boter, vet of gerstemeel werden gemengd tot een massa die bij

²²⁹ 'libra' (f. c3va, 2x); 'uncia' (f. d5rb); 'dragme' (f. d1vb); 'granis' (f. d5ra) en 'grana' (f. d5vb, f. e5rb, f. e8ra).

kamertemperatuur hard was, maar bij lichaamstemperatuur week werd en die rechtstreeks op het lichaam moest worden aangebracht zonder eerst op een doek of ondergrond te worden gestreken; de zalf ('ung(u)entum'), waarbij vermalen kruiden werden vermengd met dierlijk vet als hulpstof, en een variant op de zalf, de waszalf ('cerotum'), waarin was gebruikt werd als hulpstof, waardoor de massa harder werd dan een 'unguentum', maar weker dan een pleister. De derde dermale toedieningsvorm die Guaineri voorschrijft is de betting ('epithima'), waarbij de nieren en geslachtsdelen van de vrouw gebet moeten worden met een in de voorgeschreven vloeistof of smeersel gedrenkte doek. Deze vorm komt echter slechts een keer voor (f. b3ra-b).

Gezien het karakter van de tekst is het niet verwonderlijk dat vijf van de toedieningsvormen beschreven in *Verhandeling over de baarmoeder* vaginaal zijn. Zo speelt het pessarium ('pessarium') een belangrijke rol in Guaineri's geneesmiddeltherapie. Het is een geneeskrachtig tampon, waarbij een stukje dunne stof wordt gedrenkt in olie of vet waarin kruiden zijn opgelost. De stof wordt vervolgens tot het formaat van een vinger opgerold en in de vagina of baarmoeder ingebracht. Een 'pessarium' voor maagden werd wel een 'nascalies' (mv. 'nascalia') genoemd. Hierbij wordt het geneesmiddel net als bij een gewoon pessarium op een stuk stof aangebracht, maar de stof wordt niet ingebracht maar als een kompres voor de opening van de vagina geplaatst. Zo blijft het hymen in tact. Guaineri schrijft bovendien eenmaal een uitwendig pessarium tegen abcessen of ingekapselde tumoren voor; waarschijnlijk bedoelt hij hier een pessarium dat als 'nascalies' moest worden toegediend.²³⁰ Guaineri lijkt aan het pessarium overigens een soortgelijke werking toe te schrijven als aan de zetpil ('suppositorium'), die in zijn recepten meestal tegelijk wordt genoemd met 'pessarium' en/of 'nascalies'. Hoewel Guaineri niet expliciet noemt of de zetpillen rectaal of vaginaal moet worden toegediend, gaat het gezien de strekking van de tekst hoogstwaarschijnlijk om vaginale zetpillen.²³¹

De vierde vaginale toedieningsvorm is het geneeskrachtige klyisma ('clister'), waarbij verpulverde kruiden, gemengd met enkele hulpstoffen of verdikkingsmiddelen, met behulp van een klisterspuit als een spoeling van de vagina of baarmoeder wordt ingebracht. Guaineri schrijft deze behandeling echter zelden voor. In weer andere gevallen moet een poeder van

²³⁰ *De matricibus* f. b4ra: '℞ aluminis sulphuris mirre salis ana partes equales cum oleo rosarum modico aceti addito horum ʒ 3 immisce ex quo pessarium confice. Potes et infusas petias exterius applicare.'

²³¹ *De matricibus* f. a7vb: 'Aliqua suppositoria seu nascalia cum filo appensa talia conficiunt. ℞ laudani ʒ 1 galbani serapini asse fetide mirre ana ʒ 1 fiant cum filo suppositoria addendo parum olei de lilio si opus fuerit.'

vermalen kruiden ('pulvis') in droge vorm rechtstreeks op baarmoedermond geblazen worden.²³² Daarnaast is fumigatie of beroking ('suffumigium') een regelmatig terugkomende therapie. Hierbij werden kruiden in de vorm van damp of rook in de vagina of baarmoeder gebracht. In het eerste geval worden de voorgeschreven kruiden met water of wijn gekookt in een fumigatiepot en wordt de damp naar boven geleid via een gat in het deksel van de pot, waarin een lange houten pijp wordt gestoken ('per embotum').²³³ De vrouw gaat vervolgens op zodanige manier zitten dat het uiteinde van de pijp in haar vagina gestoken kan worden. In het geval van fumigatie door middel van rook wordt de rook op dezelfde manier de vagina in geleid, maar wordt er gloeiende houtskool in de fumigatiepot gedaan, waarop gepulverde medicijncomponenten worden gestrooid.²³⁴ Eenmaal schrijft Guaineri ook 'beroking' van de neus voor.²³⁵

Tot slot schrijft Guaineri regelmatig een kruidenbad voor als geneesmiddeltherapie. Hij maakt hierbij onderscheid tussen drie vormen: het 'balneum', een volbad; het 'encatisma' (of 'eucatisma'), een zitbad om de inwendige delen van het lichaam te reinigen, waarbij een kuip voor een kwart gevuld werd met water zodat de patiënte er tot haar buik in kon zitten; en het 'stufa' (of 'stupha'), een stoom- of dampbad. In elk van de gevallen werden verpulverde medicijncomponenten los of in een zakje in het water gedaan. Het onderlinge onderscheid in werking tussen de verschillende vormen van kruidenbaden lijkt Guaineri overigens niet als een strikt gegeven te zien: hij schrijft regelmatig mengsels voor die voor meerdere vormen van kruidenbaden gebruikt kunnen worden en zet het kruidenbad bovendien nog wel eens op een lijn met fumigatie, waarbij hij de lezer de keuze laat.²³⁶

De recepten die Guaineri in *Verhandeling over de baarmoeder* geeft, bestaan dus meestal uit vier van de zes onderdelen die Stannard identificeerde: de doelstelling; een opsomming van de

²³² *De matricibus* f. b7vb-8ra: 'Matricem vero ex seminis citoniorum mucillagine qua statim ex pulvere infrascripto salipiset qui ℞ acacie ꝓ 2 mirtilorum balaustiarum rosarum rubearum ana ꝓ 1 pinee combuste cornu cervi usti ana ꝓ 1½ fiat pulvis. Salipisata matrice cum elevatis cruribus infirma resupina iaceat.' Het woord 'sal(i)pizare' betekent letterlijk 'op de trompet blazen', maar in medische zin heeft het betrekking op inblaaspoeder voor in lichaamsholten en betekent het 'inblazen'.

²³³ *De matricibus* f. a7rb: '℞ seminis agni casti ꝓ 1½ aneti M 1 carni costi ana ꝓ 1 conquassentur et in vino decoctio fiat cuius fumum per embotum recipiat.'

²³⁴ *De matricibus* f. c3va: 'Vel accipe colofonie ꝓ ½ spodii boli Armeni papaveris nigri iusquami ana ꝓ 2 conquassentur et super prunas positus per embotum fumum recipiat.'

²³⁵ *De matricibus* f. b1vb: 'Ego in casu isto expertissimum hoc inveni quod ℞ castorei galbani in aceto resoluti ana ꝓ ½ sulfuris ꝓ 1 misce et naribus fumum applica.'

²³⁶ *De matricibus* f. d1rb: 'Ex rebus eisdem stufam seu encatisma facere potes. '; f. c5ra: 'Factis igitur eucatismatibus suffumigiis seu stufis tyriaca exhibita mixtura seu diaolibano ventose statim sub mammillis apponantur.'

verschillende geneesmiddelcomponenten, de benodigde hoeveelheden en het instrumentarium; de bereidingswijze; en de toepassing en toedieningsvorm. Overige gegevens noemt Guaineri zelden. Opvallend voor een praktijkgerichte tekst als *Verhandeling over de baarmoeder* is wel dat gebruiksaanwijzing of wijze van toepassing ('signatura') weinig aandacht krijgt: Guaineri beschrijft maar in zeer weinig gevallen op welk moment de patiënte het geneesmiddel in welke hoeveelheid moet gebruiken en hoe lang of met welke regelmaat dit moet gebeuren. Er staat soms wel beschreven dat de patiënte de hoeveelheid van een lepel toegediend moet krijgen, maar in het merendeel van de recepten ontbreekt de 'signatura'.

Historische annotatie

In het historisch apparaat zijn onder meer Guaineri's verwijzingen naar werken van andere auteurs opgenomen. Hieruit blijkt dat hij op de hoogte was van passages uit werken van in ieder geval Ovidius, Galenus, Aristoteles, Hippocrates, Plinius Secundus maior, Dioscorides, Ptolemeus, Isidorus van Sevilla, Philaretus, Albertus Magnus en Gilbertus Anglicus. Guaineri verwijst bovendien veelvuldig naar *Canon medicinae* van Avicenna (Abū 'Alī al-Ḥusayn ibn 'Abd Allāh ibn Sīnā), die hij ook wel als Abolai filius aanduidt.²³⁷ Een aantal keer verwijst Guaineri naar het werk van Serapio, waarmee hij Yaḥyā ibn Serabi bedoelt. Deze Syrische arts uit de negende eeuw stond in Europa bekend als Janus Damascenus, Johannes Serapion of Serapion de Oudere. Hij schreef onder andere het werk *al-Kunnash* (*Collectie*), dat vertaald werd door Gerard van Cremona onder de naam *Aggregator* (*Collectie*) en dat in Europa ook onder andere als *Pandectae* (*Encyclopedie*) en *Therapeutica methodus* (*Therapeutische methode*) werd uitgegeven.²³⁸

Tot slot verwijst Guaineri tien keer naar *Parvus continens* (*Korte kern*) van een zekere Bibikil of Biblikil. Ik ben er niet in geslaagd deze auteur of dit werk met zekerheid te identificeren. Mogelijk bedoelt Guaineri de Perzische geleerde Muhammad ibn Zakariyā Rāzī, die in de middeleeuwen vooral bekend stond als Rhasis of Rhazes, maar die ook wel als Bubikir Zacharie Errasis filius werd aangeduid. Bibikil zou een (weliswaar zeer consequente) verlezing van Bubikir zijn en in dat geval verwijst Guaineri mogelijk naar een samenvatting of beknopte versie

²³⁷ Avicenna wordt in werken van andere auteurs ook wel 'Avicenna filius regis Abuchali' en 'Abolai Avicenus' genoemd (A. Bertolacci, 'Albert the Great and the preface of Avicenna's *Kitab al-shifa*' in: D. de Smet en J. Janssen ed., *Avicenna and his heritage: acts of the international colloquium, Leuven – Louvain-la-Neuve, september 8 – september 11 1999* (Leuven: Leuven University Press 2002) 131-152, aldaar 151 n. 59.

²³⁸ D. Campbell, *Arabian medicine and its influence on the Middle Ages* (Amsterdam: Philo Press 1974) 65, 68, 72.

van *Liber continens* (*Het boek dat bevat*), de Latijnse vertaling van Rhazes' *al-Hawi* (*Het deugdzame leven*), een medische encyclopedie in 25 boeken. *Parvus continens* zelf zou uit in ieder geval 45 hoofdstukken moeten bestaan en Guaineri geeft van een aantal hiervan de titel: 'de spermate', 'de matrice', 'de conceptu' en 'de partu'.²³⁹ Bij mij zijn echter geen handschriften bekend onder de titel *Parvus continens*.

Ik ben er evenmin in geslaagd de meeste verwijzingen naar Aristoteles te traceren, aangezien Guaineri vermoedelijk een handschrift van *De generatione animalium* (*Over het ontstaan der dieren*), *De partibus animalium* (*Over de lichaamsdelen der dieren*) en *Historia animalium* (*De geschiedenis der dieren*) (of samengevoegd als *De animalibus*) gebruikte dat een ongebruikelijke boekindeling had. Zo verwijst Guaineri naar boek zeven van *De partibus animalium* (f. c7va) en naar boek zeven van *De generatione animalium* (f. c7va), terwijl de eerste traditioneel in vier en de tweede in vijf boeken wordt ingedeeld. Bovendien lijkt hij verschillende keren naar het verkeerde boek of het verkeerde werk te verwijzen (f. c5vb, d8va). Het is echter ook goed mogelijk dat Guaineri uit het hoofd verwees naar Aristoteles en daardoor verwarde welke opmerking van Aristoteles in welk werk stond.

²³⁹ Guaineri verwijst in *De matricibus* naar 'Parvo continente capitulo xliiii et xlviiii' (f. b7va). Mogelijk gaat het hier echter om zogenoemde *saut du meine au même*: door de op en neer gaande ogenbeweging van kopij naar kopie, kan het voorkomen dat de kopiist op de verkeerde plaats verder leest. Dit komt vaak voor als in een tekst dezelfde woorden dicht bij elkaar voorkomen. Franciscus Bobiensis veranderde deze verwijzing voor de gedrukte uitgave van 1488 in 'capitulo xliiii et xlv'.

VI Glossarium van *materia medica*

In de vijftiende eeuw bestond er geen vaste terminologie voor het benoemen van simplicia uit de drie rijken der natuur. Het was bovendien niet ongebruikelijk om twee of meer verschillende benamingen voor hetzelfde geneesmiddelcomponent in hetzelfde recept te gebruiken. Dit maakt het identificeren van simplicia in deze periode bijzonder gecompliceerd. Hoewel dit glossarium van *materia medica* met de grootste zorg is samengesteld, is het daarom in veel gevallen niet met zekerheid te zeggen of het genoemde simplex daadwerkelijk overeenkomt met de gegeven wetenschappelijke en Nederlandse naam.²⁴⁰

De lemmata in dit glossarium zijn weergegeven in de nominatief van de in *De matricibus* meest voorkomende spelling.

A

Abrotanum	<i>Artemisia abrotanum</i> L.	Citroenkruid
Absinthium	<i>Artemisia absinthium</i> L.	Absintalsem
Acacia	<i>Prunus spinosa</i> L.	Sleedoorn
Accorus	<i>Iris pseudacorus</i> L.	Gele lis
Acetosa	<i>Rumex acetosa</i> L.	Veldzuring
	<i>Rumex acetosella</i> L.	Schapenzuring
Adips anatis		Vet van een eend
Adips anseris		Vet van een gans
Adips caprarum		Vet van een geit
Adips galline		Vet van een hen
Adips leporis		Vet van een haas
Agaricum	<i>Laricifomes officinalis</i> (Vill.) Kotl. & Pouzar	Larikszwam, lorkenzwam, apothekerzwam
Agnus castus	<i>Vitex agnus-castus</i> L.	Monnikspeper, kuisboom
Albumen		Eiwit

²⁴⁰ R.J. Long, 'Botany' in: F.A.C. Mantello en A.G. Rigg ed., *Medieval Latin: an introduction and bibliographical guide* (Washington DC: Catholic University of America Press 1996) 401-405, aldaar 402. Dit glossarium is gebaseerd op met name W. Schneider, *Lexikon zur Arzneimittelgeschichte. Sachwörterbuch zur Geschichte der pharmazeutischen Botanik, Chemie, Mineralogie, Pharmakologie, Zoologie* (Frankfurt am Main: 1968-1975) 7 delen in 9 banden.

Alhehengi	<i>Physalis alkekengi</i> L.	Echte lampionplant
Alipta muscata		Bepaald confect (preparaat)
Alleum	<i>Allium sativum</i> L.	Knoflook
Almezereon	<i>Daphne mezereum</i> L.	Rood peperboompje
Aloes	verschillende <i>Aloe</i> -soorten, o.a.:	
	<i>Aloe vera</i> (L.) Burm. f.	Aloë vera
Altea	<i>Althaea officinalis</i> L.	Echte heemst
Alumen		Bepaald natuurlijk aluin, mees- tal kaliumaluminiumsulfaat
Alumen de pluma		Pluimaluin (bep. soort asbest)
Alumen roche		Aluin uit Edessa, dat in kleine brokjes in de natuur werd aangetroffen
Alumen zuccarinum		Suikeraluin (preparaat van o.a. suiker, aluin, eiwit en ceruse)
Ambra (grissa)		Amber, ambergris
Ameos	<i>Ammi majus</i> L.	Groot akkerscherm
	<i>Ammoides pusilla</i> (Brot.) Breistr.	-
Amigdalum amarum		Bittere amandel
Amigdalum dulce		Zoete amandel
Amilum		Een fijn soort zetmeel
Amomum		Amoom, een zeker welrie- kende balsem
Amurca		Waterig vocht uit geperste olijven ²⁴¹
Andachocha	<i>Bituminaria bituminosa</i> (L.) C. H. Stirt.	Pekklaver
	<i>Trifolium pratense</i> L.	Rode klaver
Andegallis	<i>Anagallis arvensis</i> L.	Rood guichelheil
	<i>Anagallis caerulea</i> L.	Blauw guichelheil

²⁴¹ Bittere, donkere, waterige vocht dat onder lichte druk uit olijven geperst wordt voordat onder grotere druk de olie wordt verkregen.

Anetum	<i>Anethum graveolens</i> L.	Dille
Anisum	<i>Pimpinella anisum</i> L.	Anijsplant
Anthas	<i>Rosmarinus officinalis</i> L.	Rozemarijn
Anthos		zie 'Anthas'
Anthera		Bepaalde zelf op basis van verschillende delen van de roos (preparaat)
Antimonium		Antimoonverbinding, mogelijk antimoniet
Anxugia anseris		zie 'Adips anseris'
Anxugia asinini		Vet van een ezel
Anxugia porci masculi		Vet van een beer
Anxugia vulpine		Vet van een vos
Apium	<i>Apium graveolens</i> L.	Selderij
Apoponax		zie 'Opoponax'
Aqua ferrata		IJzerhoudend water
Aqua fluvialis		Rivierwater
Aqua pluviali		Regenwater
Aqua quinque radicum calidarum		Water van de vijf hete wortels (preparaat) ²⁴²
Aqua sublimatio		Water verkregen door sublima- tie (alchemistisch preparaat)
Aqua vitis		'Druivenwater', alcohol
Arbor glandis	verschillende <i>Quercus</i> -soorten, o.a.:	
	<i>Quercus robur</i> L.	Zomereik
	<i>Quercus coccifera</i> L.	Hulsteik, kermeseik
Arbor masticis	<i>Pistacia lentiscus</i> L.	Mastiekboom
Argentum vivum	Hg	Kwik
Arillus		Druivenpit

²⁴² Binnen de humoraaltheorie werden niet alleen aan lichaamssappen en organen maar ook aan planten of plantdelen verschillende kwaliteiten toegeschreven. De vijf hete wortels zijn 'radix apii', 'radix sparagi', 'radix foeniculi', 'radix petrocilii' en 'radix brusci'.

Aristologia longa	<i>Aristolochia clematitis</i> L.	Pijpbloem
Aristologie rotunda	<i>Aristolochia rotunda</i> L.	Rondbladige pijpbloem
	<i>Corydalis cava</i> (L.) Schweigg. & Körte	Holwortel
Armel	<i>Conium maculatum</i> L.	Gevlekte scheerling
Armoniacum	gom uit verschillende <i>Ferula</i> -soorten	Ammoniacum
Arnoglossa	<i>Plantago major</i> L.	Grote weegbree
Artanita	<i>Cyclamen purpurascens</i> Mill.	Alpenviooltje
Arthimesia	<i>Artemisia vulgaris</i> L.	Bijvoet
Aspaltum		Bitumen
Assa fetida	<i>Ferula asafoetida</i> L.	Duivelsdrek of <i>asafoetida</i> , de gedroogde latex uit zijn wortel
Assa	wrsch. een bep. <i>Lathyrus</i> -soort	
Assarum	<i>Asarum europeum</i> L.	Mansoor, hazelwortel
Athanasia	<i>Tanacetum vulgare</i> L.	Boerenwormkruid
Avellana	<i>Corylus avellana</i> L.	Hazelaar
B		
Balaustium	bloesem van <i>Punica granatum</i> L.	Bloesem van de granaatappelboom
Balsamita	een bep. <i>Tanacetum</i> -soort, wrsch <i>Tanacetum balsamita</i> L.	(Balsemwormkruid)
Balsamum	<i>Commiphora opobalsamum</i> (L.) Engl.	Balsemboom of de hieruit verkregen balsem ('opobalsamum')
Basilica	<i>Ocimum basilicum</i> L.	Basilicum
Basilicon	wrsch. een bep. <i>Mentha</i> -soort	
Baucia	<i>Pastinaca sativa</i> L., ssp. <i>sativa</i>	Pastinaak (cultuurvorm)
Baucia silvestris	<i>Pastinaca sativa</i> L.	Pastinaak (wilde vorm)
Baurach	Na ₂ B ₄ O ₇ ·10H ₂ O	Natriumtetrahydraat
Bdellium	gom uit verschillende <i>Commiphora</i> -soorten	Bdellium

phora-soorten

Benedicta		Bepaald electuarium (preparaat)
Berberis	<i>Berberis vulgaris</i> L.	Zuurbes
Bethonica	<i>Stachys officinalis</i> (L.) Trevis	Betonie
Bismalva	<i>Althaea officinalis</i> L. <i>Malva sylvestris</i> L.	Echte heemst Groot kaasjeskruid
Bistorta	<i>Polygonum bistorta</i> (L.) Samp.	Adderwortel
Bistorta composita Gallieni		Samengestelde adderwortel volgens Galenus (preparaat)
Blata bisantia		Operculum van zekere zeeslakken
Boliar		zie 'Bolus Armenus'
Bolus Armenus		Armeense rode klei (ijzerhoudend aluminiumsilicaat)
Bombax	<i>Gossypium arboreum</i> L. <i>Gossypium herbaceum</i> L.	Katoenboom -
Borax	<i>Saponaria officinalis</i> L. $\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$	Zeepkruid Natriumtetraboraat
Borago	<i>Borago officinalis</i> L.	Bernagie
Brodium pulli		Kippenbouillon
Bruscus	<i>Ruscus aculeatus</i> L. <i>Saxifraga granulata</i> L.	Stekelige muizedoorn Knolsteekbreek
Buglossa	<i>Anchusa officinalis</i> L.	Gewone ossentong
Bulbus cepa	bol van <i>Allium cepa</i> L.	Ui
Butirum sine sale		Ongezoeten boter
Butirum vaccinum		Koeienboter
C		
Calamentum	<i>Clinopodium menthifolium</i> (Host) Stace	Klein bergsteentijm
Calamentum montanum	<i>Clinopodium vulgare</i> L.	Borstelkrans

Calamintum		zie 'Calamentum'
Calamus aromaticus	<i>Acorus calamus</i> L.	Kalmoes
Calx viva	CaO	Ongebluste kalk
Camedrios	<i>Dryas octopetala</i> L.	Zilverkruid
Cameleonta	wrsch. een bep. <i>Carlina</i> - of <i>Cirsium</i> -soort	
Camepitheos	<i>Veronica chamaedrys</i> L.	Gewone ereprijs
Camfora	sap uit <i>Cinnamomum camphora</i> (L.) J. Presl.	Kamfer
Camomilla	<i>Matricaria recutita</i> L.	Echte kamille
Canna	verschillende <i>Canna</i> -soorten, o.a.: <i>Canna indica</i> L.	Indisch bloemriet
Capella glandium		'Hoedje' van een eikel
Capillus veneris	<i>Adiantum capillus-veneris</i> L.	Echt venushaar
Capparis	<i>Capparis spinosa</i> L.	Kappertjesplant
Caprifolium	<i>Lonicera periclymenum</i> L.	Wilde kamperfoelie
Cardamomum	<i>Elettaria cardamomum</i> (L.) Matton	Kardamom
Carica	<i>Ficus carica</i> L.	Gewone vijgenboom
Carno anatis		Vlees van een eend
Carno columborum		Vlees van een duif
Carno perdicis		Vlees van een patrijs
Carno passeris		Vlees van een mus of een blauwe lijster
Carno turturis		Vlees van een tortelduif
Carpobalsamum	vrucht van <i>Commiphora opobalsamum</i> (L.) Engl.	Balsemfruit
Carthamus	<i>Carthamus tinctorius</i> L.	Saffloer
Carvum agreste	<i>Elettaria cardamomum</i> (L.) Matton	Kardamom
Carvum	<i>Carum carvi</i> L.	Karwij
Caseus		Kaas
Cassia fistula	<i>Cassia fistula</i> L.	Indische goudenregen
Cassia lignea	<i>Cinnamomum aromaticum</i> Nees	Cassia, Chinese kaneel

	& T. Nees	
Castanea	<i>Castanea sativa</i> Mill.	Tamme kastanje
Castoreum		Castoreum, bevergeil ²⁴³
Cauda caballina		zie 'Cauda equina'
Cauda equina	wrsch. een bep. <i>Equisetum</i> -soort	
Cauda lacerti		Staart van een hagedis
Cauda stincorum		Staart van een skink
Celidonia	<i>Chelidonium majus</i> L.	Stinkende gouwe
Centaurea maior	een bep. <i>Centaureum</i> -soort, wrsch. <i>Centaureum cyanus</i> L.	(Korenbloem)
Centaurea minor	wrsch. een bep. <i>Centaureum</i> -soort	
Centinodia	<i>Polygonum aviculare</i> L.	Gewoon varkensgras
Centrumgallum		zie 'Gallitricum'
Cepa	<i>Allium cepa</i> L.	Ui
Cepa alba	witte variant van <i>Allium cepa</i> L.	Witte ui
Cera		Was
Cera alba		Maagdenwas (witte bijenwas)
Cera citrina		Gele bijenwas
Cerebellum passerum		Hersenen van een mus of blauwe lijster
Cerebrum cervi		Hersenen van een hert
Cerebrum columbarum		Hersenen van een duif
Cerebrum passerum		zie 'Cerebellum passerum'
Cerussa		Ceruse, Spaans wit
Ceterac	<i>Asplenium ceterach</i> L.	Schubvaren
Chachimia argenti		Zilverhoudende lood- of zinkerts
Chimolea		Kimolische aarde
Cicer pullum	wrsch. een donkere variant van <i>Cicer arietinum</i>	(Kikkererwt)

²⁴³ Castoreum of bevergeil wordt gevormd in de klier tussen de anus en de geslachtsorganen van de bever ('castor'). Deze dieren gebruiken deze stof voor het invetten van hun vacht.

Cicer rubrum	<i>Cicer arietinum</i> L.	Kikkererwt
Ciclamen	<i>Cyclamen purpurascens</i> Mill.	Alpenviooltje
Cicorea	<i>Cichorium intybus</i> L.	Wilde cichorei
Cicuta	<i>Conium maculatum</i> L.	Gevlekte scheerling
Ciminum	<i>Cuminum cyminum</i> L.	Komijn
Cinamomum	<i>Cinnamomum verum</i> J. Presl	Kaneel
Cinis rane magne		As van een grote kikker
Cyperus	een bep. <i>Cyperus</i> -soort, wrsch. <i>Cyperus longus</i> L.	(Cypergras)
Citonijs	<i>Cydonia oblonga</i> Mill.	Kweepeer
Citrullus	<i>Citrullus colocynthis</i> (L.) Schrad.	Bitterappel, kolokwint
Citrus	<i>Citrus limon</i> L.	Citroenboom
Coagulum edi		Stremsel van een jonge geit
Coagulum leporis		Stremsel van een haas
Coctanum		Kleine vijg, afkomstig uit Syrië
Colofonia	hars uit een bep. <i>Pinus</i> -soort, wrsch. <i>Pinus sylvestris</i> L.	Dennenhars
Coloquintida	<i>Citrullus colocynthis</i> (L.) Schrad.	Bitterappel, kolokwint
Confectio Hamech		Bepaald confect (preparaat)
Conserva rosarum antique		'Conserf van rozen volgens oud gebruik' (preparaat)
Consolida maior	<i>Symphytum officinale</i> L.	Gewone smeerwortel
Corallium rubeum	<i>Corallium rubrum</i> L.	Bloedkoraal
Cordumenum		zie 'Cardamomum'
Coriandrum	<i>Coriandrum sativum</i> L.	Koriander
Cornu cervi		Hertshoorn
Corrigiola	een bep. <i>Polygonum</i> -soort, wrsch. <i>Polygonum aviculare</i> L.	(Gewoon varkensgras)
Costus	<i>Costus speciosus</i> (J. König) C. Specht	-
Crocus	<i>Crocus sativus</i> L.	Saffraankrokus
Cubeba	<i>Piper cubeba</i> L.	Staartpeper, steelpeper

Cucumer asininus	<i>Ecballium elaterium</i> (L.) A. Rich.	Springkomkommer, ezelskomkommer
Cucurbita	<i>Lagenaria siceraria</i> (Molina) Standl.	Fleskalebas
Cupulla glandium		'Hoedje' van een eikel
Cuscuta	een bep. <i>Cuscuta</i> -soort, wrsch. <i>Cuscuta epilinum</i> Weihe	(Vlaswarkruid)
D		
Dactilus	.	Dadel
Daucus	<i>Daucus carota</i> L. <i>Pastinaca sativa</i> L.	Wilde peen Pastinaak
Dyambra		Electuarium met ambergrijs
Dyacarthamus		Electuarium met saffloer (preparaat)
Dyaciminum		Electuarium met komijn
Dyacitoniton		Electuarium met kwee-appels (preparaat)
Dyacodion		Bepaalde stroop (preparaat)
Dyacurcuma		Electuarium met kurkuma
Dyafinicon		Electuarium met dadels (preparaat)
Dyagalanga		Electuarium met galanga (preparaat)
Dyagridium		Gedroogd sap van de wortel van de purgeerwinde (preparaat)
Dyamargariton		Electuarium met parels (preparaat)
Diaolibanum		Electuarium met olibanum (preparaat)
Dyaquilon		Sap van fenegriek (preparaat)

Dyasatirion		Electuarium met orchis (preparaat)
Dyarodon abbatis		Bepaald electuarium met rozen (preparaat)
Dyatrion piperon		Electuarium met drie pepers (preparaat)
Diptanum	<i>Dictamnus albus</i> L.	Vuurwerkplant, essenkruid
Dragagantum	gom uit verschillende <i>Astragalus</i> -soorten	Tragacant
Dragantea	wrsch. <i>Arum italicum</i> Mill.	(Italiaanse aronskelk)
Dragantum		zie 'Dragagantum'
E		
Ebolus	<i>Sambucus ebulus</i> L.	Kruidvlier
Electuarium Indum		Indisch electuarium (preparaat)
Electuarium de zucaram rosato		Electuarium met rozensuiker (preparaat)
Elitropia	<i>Cichorium intybus</i> L.	Wilde cichorei
	<i>Cichorium intybus</i> var. <i>foliosum</i> (Hegi) J. Holub	Witlof
Elleborus albus	<i>Veratrum album</i> L.	Witte nieswortel
Elleborus niger	<i>Adonis vernalis</i> L.	Voorjaarsadonis
Endivia	<i>Cichorium endivia</i> L.	Andijvie, ijsbergsla
Enula	een bep. <i>Inula</i> -soort (alant)	
Epitheos	<i>Dryopteris filix-mas</i> (L.) Schott.	Mannetjesvaren
Epithimum	een bep. <i>Cuscuta</i> -soort (warkruid)	
Eruca	<i>Eruca sativa</i> Mill.	Rucola, raketsla
Eruca silvestris	<i>Diplotaxis tenuifolia</i> (L.) DC.	Grote zandkool
Erugo ferri		IJzeroxide ²⁴⁴
Es	Cu	Koper

²⁴⁴ 'Aerugo' is eigenlijk verdigris of Spaans groen, de groenige oxidatie van koper. Guaineri noemt verdigris echter 'viridis es' en schrijft nadrukkelijk ook ijzeroxide voor.

Esula	een bep. <i>Euphorbia</i> -soort, wrsch. <i>Euphorbia esula</i> L.	(Heksenmelk)
Euforbium	een bep. <i>Euphorbia</i> -soort, wrsch. <i>Euphorbia resinifera</i> Berg.	(Gomwolfsmelk)
Eupatorium	<i>Eupatorium cannabinum</i> L.	Koninginnenkruid
F		
Faba	<i>Vicia faba</i> L.	Tuinboon
Far	<i>Triticum aestivum</i> L.	Gewone tarwe
Farina		Meel
Faseolus	<i>Phaseolus vulgaris</i>	Gewone boon
Faseolus rubeus	bep. donkergekleurde varianten van <i>Phaseolus vulgaris</i>	Bruine boon, nierboon (?)
Fel anseris silvestris		Gal van een wilde gans
Fel capre		Gal van een geit
Fel caprioli		Gal van een gems of bezoargeit
Fel corvi		Gal van een raaf
Fel equi		Gal van een paard
Fel leporis		Gal van een haas
Fel thauri		Gal van een os
Fel verris		Gal van een wild zwijn
Fenegrecum	<i>Trigonella foenum-graecum</i> L.	Fenegriek
Feniculum	<i>Foeniculum vulgare</i> Mill. <i>Foeniculum vulgare</i> Mill., var. <i>vulgare</i>	Venkel Bittere venkel
Ficus siccus		Gedroogde vijg
Ficus immaturus		Onrijpe vijg
Ficus siccarus		zie 'Ficus siccus'
Filix	<i>Pteridium aquilinum</i> (L.) Kuhn	Adelaarsvaren
Fimum ancipitris		Feces van een havik
Fimum anseris		Feces van een gans
Fimum asini		Feces van een ezel

Fimum aquile		Feces van een arend
Fimum bovis		Feces van een koe
Fimum columbini		Feces van een duif
Fimum equi		Feces van een paard
Fimum falconis		Feces van een valk
Fisticum		Schoongemaakte pistachenoot
Fraxinus	<i>Fraxinus excelsior</i> L.	Es ²⁴⁵
Fumus terre	<i>Fumaria officinalis</i> L.	Gewone duivenkervel
G		
Galanga	<i>Alpinia officinarum</i> Hance	Galanga(wortel)
Galbanum	gom uit verschillende <i>Ferula</i> -soorten, o.a: <i>Ferula gummosa</i> Boiss.	Galbanum
Galla		Galappel of galnoot (bep. type galappel)
Gallia muscata		Bepaald electuarium (preparaat)
Gallitricum	verschillende <i>Salvia</i> -soorten, o.a.: <i>Salvia pratensis</i> L. <i>Salvia sclarea</i> L.	Veldsalie Scharlei, muskaatsalie
Gariofilum	nog gesloten bloemknop van <i>Syzygium aromaticum</i> (L.) Merr. & L.M. Perry	Kruidnagel
Gentiana	een bep. <i>Gentiana</i> -soort	
Gypsum		Gips
Gladiolus	een bep. <i>Gladiolus</i> -soort, wrsch. <i>Gladiolus italicus</i> L.	(Italiaanse zwaardlelie)
Glans		Eikel
Gramen	<i>Elymus repens</i> (L.) Desv. ex B.D. Jacks	Kweek
Granatum		Granaatappel

²⁴⁵ Vanwege de gelijkenis word het zaad van de es ook wel 'lingua avis' genoemd.

Granum been	zaad van <i>Moringa</i> -soorten	Behennoot (zaad)
Gummis		zie 'Gummis Arabicum'
Gummis Arabicum	gom uit verschillende <i>Acacia</i> -soorten	Arabische gom
Gummis olivarum	gom uit <i>Olea europaea</i> ssp. <i>sylvestris</i>	Olijfgom

H

Herba roberti	<i>Aquilegia vulgaris</i> L.	Wilde akelei
Herba sancti Petri	<i>Succisa pratensis</i> Moench	Blauwe knoop
Hermodactilus	<i>Colchicum autumnale</i> L.	Herfsttijloos

I, Y

Ypericon	<i>Hypericum perforatum</i> L.	Sint-Janskruid
Ypoquistidos	<i>Cytinus hypocistis</i> L.	Gele hypocist
Yreos	een bep. <i>Iris</i> -soort, wrsch. <i>Iris germanica</i> L.	(Blauwe lis)
Yringus	een bep. <i>Eryngium</i> -soort (kruisdistel)	
Ysopus	<i>Hyssopus officinalis</i> L.	Hysop
Iuiuba	een bep. <i>Ziziphus</i> -soort, wrsch. <i>Ziziphus lotus</i> L. Lam.	(Jujube)
Iuniperus	<i>Juniperus communis</i> L.	Jeneverbes
Iusquiamus albus	<i>Hyoscyamus albus</i> L.	Wit bilzekruid

K

Kali		Soda gewonnen uit de as van <i>Salicornia europaea</i> L. (kortarige zeekraal) of <i>Kali turgida</i> (Dumort.) Guterm. (stekend loogkruid)
Karabe	C ₁₀ H ₁₆ O	Witgele barnsteen

L

Lacrima vitis	sap, gom of hars uit <i>Vitis</i> -soorten	Sap, gom of hars van druiven-planten
Lacte caprarum		Geitenmelk
Lacte vaccini		Koeienmelk
Lactuca	<i>Lactuca sativa</i> L.	IJsbergsla
Lana succida		Ongewassen wol (zodat het nog wolvet vasthoudt)
Lapis celidonium		Zwaluwsteen ²⁴⁶
Lapis ematitidis	Fe ₂ O ₃	Hematiet
Lapis fluvialis		Riviersteen
Lapis preciosus		Niet nader gespecificeerde kostbare steen
Lapis salis	NaCl	Steenzout
Lappacium	een bep. <i>Rumex</i> -soort, wrsch. <i>Rumex aquaticus</i>	(Paardenzuring)
Lappacium acutum	een bep. <i>Rumex</i> -soort, wrsch. <i>Rumex obtusifolius</i> L.	(Ridderzuring)
Laudanum	gomhars van <i>Cistus ladanifer</i> L. en <i>Cistus creticus</i> L.	Labdanum
Laurus	<i>Laurus nobilis</i> L.	Laurier
Lavendula	<i>Lavandula angustifolia</i> L.	Echte lavendel
Lens	<i>Lens culinaris</i> Medik.	Linze
Lentiscus	<i>Pistacia lentiscus</i> L.	Mastiekboom
Levisticum	<i>Levisticum officinale</i> Koch.	Lavas
Lignum aloes	hout van <i>Aquilaria agallocha</i> Lamk.	Agarhout
Lignum busci	hout van een bep. <i>Buxus</i> -soort	Buxushout
Lignum thamaristum ²⁴⁷	hout van <i>Tamarix gallica</i> L.	Franse tamarisk

²⁴⁶ Witte of rode steen die volgens Plinius gevonden kon worden in de maag van jonge zwaluwen.

²⁴⁷ Het is niet geheel duidelijk welke boomsoort Guaineri bedoelt, aangezien de zetter van de basistekst 't' en 'th' niet consequent gebruikte en de twee verschillende spellingswijzen op twee geheel verschillende bomen betrekking hebben. Interne vergelijking is helaas niet mogelijk, omdat dit simplex maar een keer wordt genoemd. Alle latere

	hout van <i>Taxus baccata</i> L.	Venijnboom
Lilium	een bep. <i>Lilium</i> -soort, wrsch. <i>Lilium candidum</i>	(Madonnaelie)
Limatura eboris		Vijlsel van ivoor
Lingua anseris		Tong van een eend
Lingua cervine	<i>Asplenium scolopendrium</i> L.	Tongvaren
Liquiricia	<i>Glycyrrhiza glabra</i> L.	Zoethout
Litargirum	PbO	Litharge, loodglit
Litium	een bep. <i>Lycium</i> -soort, wrsch. <i>Lycium barbarum</i> L.	(Boksdoorn)
Lixivius		Most
Lotus	een bep. <i>Lotus</i> -soort, wrsch. <i>Lotus corniculatus</i> L.	(Gewone rolklaver)
Lumbricus terristis	<i>Lumbricus terrestris</i> L.	Gewone regenworm
Lupinus	een bep. <i>Lupinus</i> -soort (lupine)	
Lupulus	<i>Humulus lupulus</i> L.	Hop
Lutum Armenum		zie 'Bolus Armenus'
Lutum Samium		Witte gezegelde aarde ²⁴⁸
Lutum sigillatum		Gezegelde aarde ²⁴⁹
M		
Maiorana	<i>Origanum majorana</i> L.	Echte marjolein
Malva	een bep. <i>Malva</i> -soort, wrsch. <i>Malva sylvestris</i> L.	(Groot kaasjeskruid)
Malvaviscus	een bep. <i>Hibiscus</i> -soort, wrsch. <i>Hibiscus sabdariffa</i> L.	(Roselle)
Manna	sap uit de takken van <i>Fraxinus ornus</i> L.	Manna

gedrukte uitgaven geven 'tamarisci' en het is waarschijnlijk dat Guaineri deze boom bedoelde: hoewel giftig worden verschillende onderdelen van de venijnboom nog altijd gebruikt als medicijn, o.a. tegen kanker (in bv. Taxol®).

²⁴⁸ Niet-ijzerhoudend aluminiumsilicaat. Deze witte aarde werd in de Oudheid op het eiland Malta geborgen en in de vorm van pastilles werd verkocht.

²⁴⁹ IJzerhoudend aluminiumsilicaat. Deze rode aarde werd in de Oudheid op het eiland Lemnos geborgen en in de vorm van pastilles werd verkocht.

Manus Cristi cum perlis		Bepaald confect (preparaat)
Maratrum	<i>Foeniculum vulgare</i> Mill. <i>Foeniculum vulgare</i> Mill., var. <i>vulgare</i>	Venkel Bittere venkel
Marchasita aurea		Onzuivere zink in steenvorm, geel getint door de aanwezig- heid van koper
Margarita		Parel
Marmor		Marmer
Marrubium	<i>Marrubium vulgare</i> L.	Malrove
Masticum	gomhars uit <i>Pistacia lentiscus</i> L.	Mastiek
Mater silva	<i>Lonicera periclymenum</i> L. <i>Galium odoratum</i> (L.) Scop.	Wilde kamperfoelie Lievevrouwebedstro
Matricaria	<i>Tripleurospermum maritimum</i> (L.) W.D.J. Koch	Reukloze kamille
Matrix leporis		Baarmoeder van een haas
Maurele	<i>Chrozophora tinctoria</i> (L.) A. Juss.	-
Maxillae cancri		Kaken van een kreeft
Medulla cruris cervi		Merg uit hertenpoten
Medulla cruris vitelli		Merg uit kalfspoten
Medulla cruris vaccini		Merg uit koeienpoten
Mel		Honing
Mel despumatum		Afgeschuimde honing
Mellilotum	<i>Melilotus officinalis</i> (L.) Pall.	Citroengele honingklaver
Mellissa	<i>Melissa officinalis</i> L.	Citroenmelisse
Melo	<i>Cucumis melo</i> L.	Suikermeloen
Menta	een bep. <i>Mentha</i> -soort, wrsch. <i>Mentha spicata</i> L.	(Aarmunt)
Mentastrum	een bep. <i>Mentha</i> -soort, wrsch. <i>Mentha aquatica</i> L.	(Watermunt)
Mercurialis	<i>Mercurialis annua</i> L.	Tuinbingelkruid
Mespilum	<i>Mespilus germanica</i> L.	Mispel

Metridatum		Mitridaat, het mythische antidotum van koning Mithridates VI (preparaat)
Micleta		Bepaald electuarium (preparaat)
Milium solis	<i>Lithospermum officinale</i> L. <i>Saxifraga granulata</i> L.	Glad parelzaad Knolsteenbreek
Millefolium	<i>Achillea millefolium</i> L.	Gewoon duizendblad
Mirabolanum citrinum	bijna rijpe vrucht van <i>Terminalia chebula</i> Retz.	Gele mirabolaan
Mirabolanum Indum	onrijpe vrucht van <i>Terminalia chebula</i> Retz.	Zwarte mirabolaan
Mirre	gomhars uit verschillende <i>Commiphora</i> -soorten, o.a.: <i>Commiphora myrrha</i> L.	Mirre
Mirtillus	<i>Vaccinium myrtillus</i> L.	Blauwe bosbes
Mirtum	<i>Myrtus communis</i> L.	Mirte
Morum	<i>Morus nigra</i> L. <i>Morus alba</i> L.	Zwarte moerbeï Witte moerbeï
Mucilago		Plantaardige slijmstof
Mumia		Hars uit een mummie
Muscatum	<i>Myristica fragrans</i> Houtt.	Muskaatboom
Muscus		Muskus
N		
Napus	<i>Brassica napus</i> L.	Koolzaad
Nasturcium agreste	<i>Cardamine pratensis</i> L.	Pinksterbloem, weidekers
Nasturcium domesticum	<i>Lepidium sativum</i> L.	Tuinkers
Nasturcium	<i>Nasturtium officinale</i> L.	(Witte) Waterkers
Nectar		Nectar
Nenufar	<i>Nuphar lutea</i> (L.) Sm. <i>Nymphaea alba</i> L.	Gele plomp Witte waterlelie

Nepita	<i>Nepeta cataria</i> L. <i>Clinopodium nepeta</i> (L.) Kuntze	Wild kattenkruid (Klein) Bergsteentijm, kleinbloemige steentijm
Nigella	<i>Nigella arvensis</i> L. <i>Nigella sativa</i> L. <i>Nigella damascena</i> L.	Wilde nigelle Zwarte komijn Juffertje-in-het-groen
Nucleus communis	noot van <i>Juglans regia</i> L.	Walnoot
Nucleus persici	pit van vruchten van <i>Prunus persica</i> (L.) Batsch	Perzikpit
Nux cipressi	noot van <i>Cupressus sempervirens</i> L.	Cipresnoot
Nux Indice	vrucht van <i>Cocos nucifera</i> L.	Kokosnoot
Nux muscate	noot van <i>Myristica fragrans</i> Houtt.	Muskaatnoot
Nux pinea	noot van <i>Pinus</i> -soorten	Dennenappel
O		
Olibanum	hars van <i>Boswellia</i> -soorten, o.a.: <i>Boswellia sacra</i> Flückiger	Olibanum, wierook
Oliva	<i>Olea europaea</i> L.	Olijfboom
Oliva silvestris	<i>Olea europaea</i> L., ssp. <i>silvestris</i>	Wilde olijfboom
Opium	ingedroogd melksap van <i>Papaver somniferum</i> L.	Opium
Opium Tebaicum	ingedroogd melksap van <i>Papaver somniferum</i> L.	Opium uit Thebe (Egypte)
Opopanax	<i>Opopanax chironium</i> Koch.	Gompastinaak of de hieruit verkrege gom
Ordeum	<i>Hordeum vulgare</i> L.	Gerst
Origanum	<i>Origanum vulgare</i> L.	Wilde marjolein, oregano
Os de calcaneo hirci		Binnenste van de hiel van een bok
Os de corde cervi		Hertekruisje ²⁵⁰
Osimum	<i>Ocimum basilicum</i> L.	Basilicum

²⁵⁰ Tot been verharde vezels om het begin van de hoofslagader in het hart van een oud hert.

Ovum formicae volantis		Ei van de vliegende mier ²⁵¹
Oximel simplex		Azijn-honingdrank, zonder toevoegingen (preparaat)
Oximel composita		Azijn-honingdrank waaraan bepaalde simplicia zijn toegevoegd (preparaat)
Oximel squillicitum		Drank van honing gemengd met zeeajuin-azijn (preparaat)
Oxizaccra simplex		Drank van suiker, azijn en granaatappelsap (preparaat)

P

Panicum	<i>Panicum miliaceum</i> L.	Gierst
Pannus aereus		Textiel met ingeweven gouddraad
Papaver	<i>Papaver somniferum</i> L.	Slaapbol, bolpapaver
Papaver album	<i>Papaver somniferum</i> L., var. <i>album</i> DC	Witte bolpapaver
Papaver nigrum	<i>Papaver somniferum</i> L., ssp. <i>nigrum</i> (DC) Arcang.	Gewone klaproos
Papirus	<i>Cyperus papyrus</i> L.	Papyrusriet
Paritaria	<i>Parietaria officinalis</i> L. <i>Parietaria judaica</i> L.	Groot glaskruid Klein glaskruid
Passula		Druivenmost
Pastinaca domestica	<i>Pastinaca sativa</i> L., ssp. <i>sativa</i>	Pastinaak (cultuurvorm)
Pastinaca silvestris	<i>Pastinaca sativa</i> L.	Pastinaak (wilde vorm)
Penna yrundinis		Zwaluwveer
Penthafilon	<i>Potentilla reptans</i> L.	Vijfvingerkruid
Peonia	<i>Paeonia officinalis</i> L.	Boerenpioen
Persidia		zie 'Psidia'

²⁵¹ De vliegende mier is de maagdelijke mierenkoningin, die als jonge vrouwelijke mier een nieuw nest kan beginnen.

Petrocilium	<i>Petroselinum crispum</i> Mill. var. <i>crispum</i>	Krulpeterselie
	<i>Petroselinum crispum</i> Mill. var. <i>Tuberosum</i>	Wortelpeterselie
Peucedanum	<i>Peucedanum officinale</i> L.	Varkenskervel
Philonium Persicum		Beroemd opiaat en antidotum met verschillende toedieningsmogelijkheden (zoals een pil, drankje, electuatium), uitgevonden door de arts Philon (preparaat) ²⁵²
Pillule aggregativa		Opeenhopende pillen (om de humoren te verzamelen) (preparaat)
Pillule de bdellio		zie 'Pillule de bdellio Mesue maiores' en '~ minores'
Pillule de bdellio Mesue maiores		Bdelliumpillen van grote samenstelling, volgens Mesue (preparaat)
Pillule de bdellio Mesue minores		Bdelliumpillen van kleine samenstelling, volgens Mesue (preparaat)
Pillule de lapide lazuli		Lapis lazulipillen (preparaat)
Pillule de reubarbaro		Rabarberpillen (preparaat)
Pillule fetide		Onwelriekende pillen (preparaat)
Pillule Inde		Indische pillen (preparaat)
Pilus dextre auricule asinini		Haar van het rechteroor van een ezel
Pilus leporis		Haar van een haas
Pinea	vrucht van <i>Pinus</i> -soorten	Dennenappel

²⁵² De toevoeging 'Persicum' geeft aan dat het preparaat volgens het recept van Mesue bereid moet worden.

Pinguedo anseris		zie 'Adips anseris'
Pinguedo galline		zie 'Adips galline'
Pinguedo multonis		Vet van een ram
Piper	<i>Piper nigrum</i> L.	Peperplant
Piper album	rijpe vrucht van <i>Piper nigrum</i> L.	Witte peper(korrels)
Piper longum	vrucht van <i>Piper longum</i> L.	Lange peper
Piper nigrum	onrijpe vrucht van <i>Piper nigrum</i> L.	Zwarte peper(korrels)
Pipinella	<i>Pimpinella anisum</i> L.	Anijsplant
Piretrum	<i>Anacyclus officinarum</i> (Hayne)	Duitse bertram (†)
Pirus	<i>Pyrus communis</i> L.	Gewone peer
Pistachia	noot van <i>Pistacia vera</i> L.	Pistachenoot
Pix Hispana		Hars van <i>Pinus</i> -soorten afkomstig van Ibiza ²⁵³
Pix navalis		Scheepspek (harde vorm)
Plantago	<i>Plantago major</i> L. <i>Plantago media</i> L.	Groot weegbree Ruige weegbree
Polipodium	<i>Polypodium vulgare</i> L.	Gewone eikvaren
Politricum	<i>Adiantum capillus-veneris</i> L.	Echt venushaar
Polium	<i>Teucrium polium</i> L.	Poleigamander
Polium montanum	<i>Teucrium montanum</i> L.	Berggamander
Portulaca	<i>Portulaca oleracea</i> L.	Postelein
Porrum	<i>Allium porrum</i> L.	Prei
Prassium	<i>Marrubium vulgare</i> L.	Malrove
Priapus thauri		Penis van een stier
Prunellum	vrucht van <i>Prunus spinosa</i> L.	Sleedoornpruim
Prunum	vrucht van <i>Prunus domestica</i> L.	Pruim
Prunus silvestris	<i>Prunus spinosa</i> L.	Sleedoorn
Psidia		Granaatappelschil
Psilium	<i>Plantago afra</i> L.	Psyllium, vlozaad
Pulegium	<i>Mentha pulegium</i> L.	Polei

²⁵³ G. Chic García, 'Consideraciones en torno a un ánfora encontrada en La Punta de la Nao (Cadiz)' in: J. Hernández Díaz ed., *Homenaje al prof. dr. Hernández Díaz I* (Sevilla: Universidad de Sevilla 1982) 51-56, aldaar 52.

Q

Quatuor semina frigida 'De vier koude zaden'²⁵⁴

Quercus	verschillende <i>Quercus</i> -soorten, o.a.:	
	<i>Quercus robur</i> L.	Zomereik
	<i>Quercus coccifera</i> L.	Hulsteik, kermeseik
Quinquenervia	<i>Plantago lanceolata</i> L.	Smalle weegbree

R

Raphanus silvestris	<i>Raphanus raphanistrum</i> L.	Wilde radijs, knopherik
Rapum	<i>Brassica rapa</i> L.	Knolraap
Rasina ellebori albi	gomhars van <i>Veratrum album</i> L.	Nieswortelgomhars
Rasina pini	gomhars van <i>Pinus</i> -soorten	Dennengomhars
Rasura corne capre		Schaafsel van de hoorn van een geit
Rasura eboris		Schaafsel van ivoren hoorn
Rasura fundi cacabi		Schraafsel van de bodem van een braadpan
Rasura fundi sarthaginis		Schraafsel van de bodem van een kookpot
Rasura ossium dactile		Schaafsel van een dadelpit
Ren caprarum		Nier van geit
Resta bovis	<i>Ononis repens</i> ssp. <i>spinosa</i> Geuter	Kattendoorn
Reubarbarum	<i>Rheum rhabarbarum</i> L.	Rabarber
Rizum	<i>Oryza sativa</i> L.	Rijst
Rob vini		Ingekookte wijn
Ros marinus	<i>Rosmarinus officinalis</i> L.	Rozemarijn
Rosa	verschillende <i>Rosa</i> -soorten (roos)	
Rosa rubea	<i>Rosa gallica</i> , var. <i>officinalis</i> (G.)	Apothekersroos

²⁵⁴ Binnen de humoraaltheorie werden niet alleen aan lichaamssappen en organen maar ook aan planten of plantdelen verschillende kwaliteiten toegeschreven. De vier koude zaden zijn 'semen cucumeris', 'semen melonis', 'semen cucurbitae' en 'semen citrulli'.

Rubea maior		zie 'Rubea tinctora'
Rubea tinctora	<i>Rubia tinctorum</i> L.	Meekrap
Ruta	<i>Ruta graveolens</i> L.	Wijnruit
Ruta agrestis		zie 'Ruta silvestris'
Ruta silvestris	<i>Ruta graveolens</i> L., ssp. <i>silvestris</i>	Wilde wijnruit
S		
Sagzenia		Bepaald confect (preparaat)
Sal stinci		Met zout en waterkers geconserveerde aardkrocodil
Salis gemma	NaCl	Steenzout
Salix	verschillende <i>Salix</i> -soorten, o.a.:	
	<i>Salix viminalis</i> L.	Katwilg
	<i>Salix pentandra</i> L.	Laurierwilg
Salvia	een bep. <i>Salvia</i> -soort, wrsch. <i>Salvia officinalis</i> L. (Echte salie)	
Sambacus		zie 'Sambucus'
Sambucus	<i>Sambucus nigra</i> L.	Gewone vlier
Samsucus	<i>Lavandula angustifolia</i> (L.)	Echte lavendel
Sandalum album	<i>Santalum album</i> L.	(Wit) Sandelhout
Sandalum citrinum	geurige variant van <i>Santalum album</i> L.	(Bleekgeel sandelhout)
Sandalum muscatellum		zie 'Sandalum citrinum'
Sandalum rubeum	<i>Pterocarpus santalinus</i> L.f.	Rood sandelhout
Sanguinaria	<i>Polygonum aviculare</i> L.	Gewoon varkensgras
Sanguis draconis	helderrode hars uit o.a. <i>Dracaena draco</i> (L.) L. en <i>Daemonorops draco</i> (Willd.) Blume	Drakenbloed
Sanguis vespertilionis		Vleermuizenbloed
Sarcocolla	<i>Agrimonia eupatoria</i> L.	Gewone agrimonie
Satyrion	verschillende <i>Orchis</i> -soorten (orchis)	
Saturegia	<i>Satureja hortensis</i> L.	Eenjarig bonenkruid

Savina	<i>Juniperus sabina</i> L.	Sabijnse jeneverbes
Scabiosa	<i>Knautia arvensis</i> (L.) Coult.	Beemdkroon
Scamonea	<i>Convolvulus scammonia</i> L.	(Sap uit de wortel van de) purgeerwinde
Scariola	verschillende <i>Lactuca</i> -soorten, o.a.:	
	<i>Lactuca saligna</i> L.	Wilgsla
	<i>Lactuca serriola</i> L.	Kompassla, Wilde sla
Scolopendria	<i>Asplenium scolopendrium</i> L.	Tongvaren
Scoria		Slak (puimsteenvariant)
Scrofularia	<i>Scrophularia nodosa</i> L.	Knopig helmkruid
Sebum caprini		Talg van een geit
Secacul	<i>Pastinaca secacul</i> L.	Wilde pastinaak
Semen lini	zaad van <i>Linum usitatissimum</i> L.	Lijnzaad
Semperviva	<i>Sempervivum tectorum</i> L.	Gewoon huislook
Serapinum	gom uit verschillende <i>Ferula</i> -soorten	Serapium, sagapenum
Serpentaria	<i>Arum maculatum</i> L.	Gevlekte aronskelk
Serum		Wei
Serusa		zie 'Cerussa'
Sigia		zie 'Storax liquida'
Siler montanum	<i>Laserpitium siler</i> L.	Wilde komijn, seselikruid
Simphitum	een bep. <i>Symphytum</i> -soort, wrsch. <i>Symphytum officinale</i> L.	(Gewone smeerwortel)
Sinapis	<i>Sinapis alba</i> L., ssp. <i>alba</i> <i>Sinapis arvensis</i> L.	Witte mosterd Herik
Sinsibrium		zie 'Sisimbrium'
Sirupus acetosus simplex		Siroop van suiker, azijn en water (preparaat)
Sirupus acetosus de radicibus		Siroop van suiker, azijn en water waaraan bepaalde verpulverde wortels zijn toegevoegd (preparaat)

Sirupus de radicibus sine aceto		Siroop van suiker en water, waaraan bepaalde verpulverde wortels zijn toegevoegd (preparaat)
Siseleos	<i>Laserpitium siler</i> L.	Wilde komijn, seselikruid
Sisimbrium	<i>Mentha piperita</i>	Pepermunt (cultuurvorm)
Solatrium	<i>Solanum nigrum</i> L.	Zwarte nachtschade
Sorbellum		zie 'Sorbus'
Sorbus	<i>Sorbus domestica</i> L.	Peervormige lijsterbes
Sparagus	<i>Asparagus officinalis</i> L.	Asperge
Spargus		zie 'Sparagus'
Species electuarii de gemmis		Kruidentmengsel voor de likkepots met edelstenen (preparaat)
Species pleres		Bepaald kruidenmengsel (preparaat)
Species tria sandalis		Bepaald antidotum van de drie soorten sandelhout (preparaat)
Spica	<i>Valeriana celtica</i> L.	Europese valeriaan
Spica Celtica		zie 'Spica'
Spica Indica	<i>Nardostachys grandiflora</i> DC.	Indische nardus
Spica nardi		zie 'Spica Indica'
Spodium		Verbrande olifantsbotten
Spolium serpentis		Slangenhuid
Spongia	<i>Spongia officinalis</i> L.	Badspoons
Squama ferri	Fe ₃ O ₄	Zwarte ijzeroxide
Squinantum	<i>Cymbopogon schoenanthus</i> (L.) Spreng.	Kameelgras
Stella terrae	H ₂ Mg ₃ (SiO ₃) ₄	Talk
Stellio	<i>Scincus scincus</i> L.	Aardkrokodil, apothekersskink
Stercus ancipitris		Mest van een havik
Stercus bovis		Mest van een rund
Stercus canis		Mest van een hond

Stercus caprarum		Mest van een geit
Stercus humani		Mest van een mens
Stercus muris		Mest van een muis
Stercus thauri		Mest van een stier
Stafisagria	<i>Delphinium staphisagria</i> L.	Staverridderspoor
Sticados (Arabicum)	<i>Lavandula stoechas</i> L.	Franse lavendel
Storax calamitus	hars uit <i>Styrax officinalis</i> L.	Storax in een riet ²⁵⁵
Storax liquida	hars uit <i>Styrax officinalis</i> L.	Storax
Sulfur	S	Zwavel
Sumac	<i>Rhus coriaria</i> L.	Sumak
 T		
Tamarindus	<i>Tamarindus Indica</i> L.	Tamarinde
Tassibarbassus	<i>Verbascum thapsus</i> L.	Koningskaars
Terbentina	hars uit <i>Pistacia terebinthus</i> L.	Terpentijn
Terra sigillata		Gezegelde aarde ²⁵⁶
Testa ovi		Eierschaal
Testa testudinis		Schild van een schildpad
Testiculus apri		Testikel van een wild zwijn
Testiculus galli		Testikel van een haan
Testiculus mustele dexter		Rechtertestikel van een wezel
Testiculus recens satyriionis	rondbollige <i>Orchis</i> -soorten, o.a.: <i>Orchis mascula</i> (L.) L. <i>Orchis morio</i> L.	Vers zaadbolletje van bv. Mannetjesorchis Harlekijn
Testiculus thauri		Testikel van een stier
Testiculus verris		Testikel van een wild zwijn
Testiculus vulpis		Testikel van een wolf
Thartarus		Wijnsteen
Thucia preparata		Gereinigd cadmia (bepaald

²⁵⁵ Dat de storax in een riet werd bewaard en verkocht duidde op een superieure kwaliteit, boven 'storax liquidus'.

²⁵⁶ IJzerhoudend aluminiumsilicaat. Deze rode aarde, die in de Oudheid op het eiland Lemnos werd geborgen en in de vorm van pastilles werd verkocht, werd ook gebruikt om aardewerk te vervaardigen.

		type zinkoxide)
Thus	hars van <i>Boswellia sacra</i> Flueck.	Wierook
Tyriaca		Theriak (of: triakel), een mythisch panacee en antidotum (preparaat)
Thimus	<i>Thymus vulgaris</i> L.	Echte tijm
Thus	<i>Boswellia sacra</i> Flück.	Wierookboom
Tormentilla	<i>Potentilla erecta</i> (L.) Raeusch.	Tormentil
Tragentea	wrsch. <i>Arum italicum</i> Mill.	(Italiaanse aronskelk)
Trifera magna (sine opio)		Bepaald confect (met of zonder opium) (preparaat)
Turbit	<i>Operculina turpethum</i> (L.) Silva Manso	Turbith-winde, dagbloem
 U		
Ulmus	verschillende <i>Ulmus</i> -soorten, o.a.: <i>Ulmus glabra</i> Mirb. <i>Ulmus minor</i> Mill.	Ruwe iep Gladde iep
Unguentum populeonis		Bepaalde zalf op basis van popelbotten (knoppen van een populier) (preparaat)
Unguis asini		Ezelhoef
Unguis capre		Geitenhoef
Unguis equi		Paardenhoef
Ungula asini		zie 'Unguis asini'
Ungula equi		zie 'Unguis equi'
Usnen	<i>Salicornia europaea</i> L. <i>Kali turgida</i> (Dumort.) Guterm.	Kortarige zeekraal Stekend loogkruid
Urtica	<i>Urtica dioica</i> L.	Grote brandnetel
Urtica Greca	<i>Urtica urens</i> L.	Kleine brandnetel
Uva immatura		Onrijpe druif

V

Valeriana	<i>Valeriana officinalis</i> L.	Echte valeriaan
Verbena	<i>Verbena officinalis</i> L.	IJzerhard
Vermicularis	<i>Sedum acre</i> L. <i>Sedum album</i> L.	Muurpeper Wit vetkruid
Vinca	<i>Vinca minor</i> L.	Kleine maagdenpalm
Vermis lucens		Glimworm (?)
Vermis terrestris	<i>Lumbricus terrestris</i> L.	Gewone regenworm
Viola	<i>Viola odorata</i> L. <i>Viola tricolor</i> L. <i>Viola canina</i> L.	Maarts viooltje Driekleurig viooltje Hondsviooltje
Virga pastoris	<i>Dipsacus fullonum</i> L.	Grote kaardebol
Viridis es		Spaans groen
Vistum	<i>Viscum album</i> L.	Maretak
Vitellum		Eierdooier
Viticella	<i>Bryonia alba</i> L. <i>Bryonia dioica</i> Jacq.	Witter heggenrank Heggenrank
Vitis alba	witte vruchten dragende <i>Vitis</i> -soorten	Witte druif
(Vitis muscatella	witte vruchten dragende <i>Vitis</i> -soort	Muskaatdruif) ²⁵⁷
Vitis nigri	blauwe vruchten dragende <i>Vitis</i> -soorten	Blauwe druif
Vitrum	<i>Isatis tinctoria</i> L.	Wede

X

Xilobalsamum	hout van <i>Commiphora opobalsamum</i> (L.) Engl.	Balsemhout
--------------	---	------------

²⁵⁷ Tweemaal schrijft Guaieri 'folium vitis muscatelli' voor (f. b6vb en d6va), waarmee hij wellicht bladeren van de muskaatdruif bedoelt. Grammaticaal gezien horen de twee woordgroepen echter niet bij elkaar en kan Guaineri ook druivenbladeren en muskaatnootjes bedoelen. Aangezien Guaineri, steeds wanneer hij het gebruik van simplicia afkomstig van *Vitis*-soorten voorschrijft, specifiek is over de druifsoort die gebruikt moet worden (nl. wit of blauw) en 'muscatellum' niet als zelfstandig simplex voorkomt in *De matricibus*, is het echter waarschijnlijk dat het om een grammaticale fout gaat, ookal is deze is geen van de latere gedrukte uitgaven verbeterd.

Z

Zedoar	<i>Curcuma zedoaria</i> (Christm.) Rosc.	Maagwortel
Zinziber	<i>Zingiber officinale</i> Rosc.	Gember
Zucarum	<i>Saccharum officinarum</i> L.	Suikerriet
		Rietsuiker
Zucarum rosatum		Gekonfijte rozenblaadjes
Zuccrum thaberzed ²⁵⁸		<i>Taberzet</i>

²⁵⁸ Gelatiniseerd Perzisch leenwoord voor goed gekristalliseerde en daardoor fijnkorrelige witte suiker, verkregen uit suikerriet.

Literatuuropgave

Deze literatuuropgave heeft betrekking op zowel deel I als deel II. Indien het geciteerde werk ook volledig online beschikbaar is, wordt de URL vermeld in een voetnoot. Zo wordt de lezer in staat gesteld van zo veel mogelijk werken dezelfde versie te raadplegen als voor de editie zijn gebruikt. Om dezelfde reden is bij incunabulen ook het ISTC-nummer vermeld.

Bronnen

ALBERTUS MAGNUS (PSEUDO-), *Libellus qui inscribitur de formatione hominis in utero materno, vel ut notiori titula Secreta mulierum* (Antwerpen: ex officina viduae M. Caesaris 1538)¹

ALBERTUS MAGNUS, *De mineralibus* (Padua: Petrus Maufer 1476)²

ARISTOTELES (PSEUDO-) (W. SALMON), *Aristotle's last legacy* in: IDEM, *The works of Aristotle, in four parts* (Londen: 'printed for and sold by all the booksellers' 1777) 321-365

—, *His complete masterpiece* in: IDEM, *The works of Aristotle, in four parts* (Londen: 'printed for and sold by all the booksellers' 1777) 3-95³

ARISTOTELES, *Historia animalium* in: IDEM, *De animalibus* (Venetië: Johannes de Colonia en Johannes Manthen 1476) f. a2r-o10v⁴

—, *Politica* in: *Opera* V.2 (Venetië: Bernardinus Stagninus, de Tridino 1489) f. iii4vb-mmm7vb⁵

ARNALDI DE VILLANOVA, *Opera medica omnia IV, Tractatus de consideracionibus operis medicine sive de flebotomia*. M.R. MCVAUGH en L. DEMAITRE ed. (Barcelona: Edicions Universitat Barcelona 1988)

AVICENNA, *Canon medicinae liber III* (Venetië: Dionysius Bertochus 1490)⁶

—, *Canon medicinae liber IV-V* (Venetië: Dionysius Bertochus 1490)⁷

—, *De anima seu sextus naturalium* (Pavia: Antonius de Carcano ca. 1485)¹

¹ Online via <http://books.google.nl/books?id=B2FEAAAACAAJ&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>

² ISTC nr. ia00279000. Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/0006/bsb00065206/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00065206&seite=1>

³ Online via <http://books.google.nl/books?id=TEQsAQAAAMAJ&pg=PP7#v=onepage&q&f=false>

⁴ ISTC nr. ia00973000. Online via <http://archive.org/stream/OEXV181RES/OEXV181#page/n0/mode/2up>

⁵ ISTC nr. ia00964000. Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0004/bsb00045706/images/index.html?id=00045706&fip=193.174.98.30&no=&seite=1>

⁶ ISTC nr. ia01423000. Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0004/bsb00045893/images/index.html?id=00045893&fip=193.174.98.30&no=&seite=1>

⁷ ISTC nr. ia01423000. Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/0004/bsb00045894/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00045894&seite=1>

- , *De animalibus* (Venetië: Johannes en Gregorius de Gregoriis, de Forlivio ca. 1500)²
- BECKHER, D., *Medicus microcosmus, seu Spagyria microcosmi: exhibens medicinam corpore hominis tum vivo, tum extincto docte eruendam, scite præparandam et dextre propinandam* (Londen: Joannes Martin 1660)³
- BERNARD DE GORDON (PSEUDO-), *Tractatus de conceptu. Tractatus de sterilitate mulierum*. P.P. CONDE PARRADO, E. MONTERO CARTELLE, M. CRUZ HERRERO INGELMO ed. en vert. (Valladolid: Universidad de Valladolid 1999)
- BONDT, J. de, *Historiae naturalis et medicae Indiae orientalis libri VI* (Amsterdam: Elzevier 1658)
- DIOSCORIDES, P., *De medicinali materia libri sex* (Franc.: Egenolphus 1549)⁴
- DONATI, M., *De medica historia miribili libri sex* (Venetië: Iuntas 1597)
- EL-DEMIRY, Kamal ed-Din Mohammad Ibn Moussa, *Hayat al-hayawan al kubra* (Caïro: Mustafa al-Baby al-Halaby 1956)
- GESNER, K., *Historiae animalium liber IV, qui est de avium naturae* (Tiguri: Christophorus Froschoverus 1555)⁵
- GILBERTUS ANGLICUS, *Compendium medicinae* (Lyon: Jacobus Saccon 1510)⁶
- GUAINERI, A., *De egritudinibus capitis* in: IDEM, *Practica* (Venetië: Bonetus Locatellus 1498) f. 2ra-30vb⁷
- , *De egritudinibus matricis* in: IDEM, *Opus preclarum ad praxim non mediocriter necessarium* (Pavia: Bernardinus de Garaldis 1518) f. 135va-169rb⁸
- , *De egritudinibus matricis* in: IDEM, *Opus preclarum ad praxim non mediocriter necessarium* (Lyon: Constantinus Fradin 1525) f. 132vb-165va⁹
- , *De egritudinibus matricis* in: IDEM, *Opus preclarum ad praxim non mediocriter necessarium*

¹ ISTC nr. ia01415000. Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0007/bsb00070460/images/index.html?id=00070460&fip=193.174.98.30&no=&seite=1>

² ISTC nr. ia01416000. Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0004/bsb00045896/images/index.html?id=00045896&fip=193.174.98.30&no=&seite=1>

³ Online via <http://books.google.nl/books?id=gog8AAAAcAAJ&pg=PA1#v=onepage&q&f=false>

⁴ Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00011921/images/index.html?id=00011921&fip=193.174.98.30&no=&seite=1>

⁵ Online via http://www.manuscriptorium.com/apps/main/mns_direct.php?docId=set20100125_75_4296

⁶ Online via <http://books.google.nl/books?id=RXQ8AAAAcAAJ&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>

⁷ ISTC nr. ig00521000. Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/0005/bsb00053980/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00053980&seite=1>

⁸ Online via <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k60662d>

⁹ Online via http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10166321_00001.html

(Lyon: Scipio de Sabanio 1534) f. 137va-171va¹

—, *De egritudinibus matricis* in: IDEM, *Practica* (Lyon: Constantinus Fradin 1517) f. 133ra-164vb²

—, *De egritudinibus matricis* in: IDEM, *Practica* (Venetië: Bonetus Locatellus 1498) f. 63va-80ra³

—, *De egritudinibus matricis* in: IDEM, *Practica et omnia opera* (Venetië: Jacobus Pentius de Leucho 1508) f. 61vb-78va⁴

—, *De egritudinibus matricis* in: IDEM, *Practica et opera omnia* (Venetië: Luca Antonio Giunta 1517) f. 63va-80ra⁵

—, *De matrice* in: IDEM, *Opera medica* (Pavia: Antonius de Carcano 1488) f. 111ra-139vb⁶

—, *De matrice* in: IDEM, *Practica* (Venetië: Octaviano Scoto 1516) f. 63va-80ra

—, *De matricibus, sive De propriis mulierum aegritudinibus* (Venetië: Albertus de Stendal 1474)⁷

—, *De peste* in: IDEM, *Practica* (Venetië: Bonetus Locatellus 1498) f. 97ra-112vb⁸

—, *De pleuresi* in: IDEM, *Practica* (Venetië: Bonetus Locatellus 1498) f. 30vb-36rb⁹

—, *De propriis mulierum aegritudinibus, seu De matricibus* in: IDEM, *Opera medica* (Pavia: Antonius de Carcano 1481) f. 146ra-185vb¹⁰

—, *De propriis mulierum aegritudinibus, seu De matricibus* in: IDEM, *Practica* (Venetië: Joannes Hertzog 1500) f. 62rb-78va¹¹

HIPPOCRATES, *Aphorismi* in: *Articella seu Opus artis medicinae* (Padua: Nicolaus Petri ca. 1476) f. a2ra-h1ra¹²

—, *Hippocrates IX*. P. POTTER ed. en vert. (Londen: Harvard University Press 2010)

¹ Online via <http://books.google.nl/books/ucm?id=ggoaLt4HJxMC&pg=PR4#v=onepage&q&f=false>

² Online via http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10166320_00001.html

³ ISTC nr. ig00521000. Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/0005/bsb00053980/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00053980&seite=1>

⁴ Online via http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10147959_00001.html

⁵ Online via <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10149555.html>

⁶ ISTC nr. ig00520000. Online via <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k584737>

⁷ ISTC nr. ig00525000. Online via <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k584768>

⁸ ISTC nr. ig00521000. Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/0005/bsb00053980/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00053980&seite=1>

⁹ ISTC nr. ig00521000. Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/0005/bsb00053980/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00053980&seite=1>

¹⁰ ISTC nr. ig00519000.

¹¹ ISTC nr. ig00522000.

¹² ISTC nr. ia01142500. Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0006/bsb00065312/images/index.html?id=00065312&fip=193.174.98.30&no=&seite=1>

—, *Oeuvres complètes d'Hippocrate, Traduction nouvelle avec le texte Grec en regard, collationné sur les manuscrits et toutes les éditions; accompagnée d'une introduction, de commentaires médicaux, de variantes et de notes philologiques* VIII. E. LITTRE ed. (Parijs: J.B. Ballière 1853)¹

ISIDORUS HISPALENSIS, *Etymologiae* (Augsburg: Günther Zainer 1472)²

JONSTON, J., *Historiae naturalis de exanguibus aquaticis libri IV* (Amsterdam: J.J. Schipper 1657)

—, *Historiae naturalis de quadrupedibus libri* (Frankfurt am Main: Merian 1652)

KHUNRATH, C., *Medulla destillatoria et medica* (Hamburg: Bibliopolium Frobenianum 1605)

KÖNIG, G.M., *Gazophylacium Latinitatis, sive Lexicon novum Latino-Germanicum, in quo voces, à Latinis Scriptoribus, iisque tàm veteribus, quàm recentioribus usurpatae, addita syllabarum quantitate: item, significationes, constructiones, elegantiae, formulae, proverbia, etc. appositis ferè ubique authorum testimoniis* (Nurnberg: J.A. Endteri 1668)³

MERCURIALIS, H., *De morbis muliebribus* in: I. SPACH ed., *Gynaeciorum sive de mulierum tum communibus, tum gravidarum, parientium et puerperarum affectibus et morbis libri Graecorum, Arabum, Latinorum veterum et recentium quotquot extant, partim nunc primum editi, partim vero denuo recogniti, emendati* (Straatsburg: Lazarus Zetzner 1597) 209-303⁴

NICHOLAUS, *De passionibus mulierum* (Lille MS. 334)

OVIDIUS NASO, P., *Metamorphoses* in: *Opera* (Venetië: Jacobus Rubeus 1474) f. 1r-141v⁵

PAULLINI, C.F., *Neu-vermehrte Heilsame Dreck-Apotheke: wie nemlich mit Koth und Urin fast alle, ja auch die schwerste, giftige Kranckheiten, und bezauberte Schaden, vom Haupt biß zun Füßen inn- und äusserlich glücklich curirt worden* (Franckfurt am Main: F. Knoche 1697)⁶

PLINIUS SECUNDUS MAIOR, *Historia naturalis* (Venetië: Johannes de Spira 1469)⁷

PTOLEMAEUS, C., *Centiloquium* in: *Quadripartitum. Scientia proiectionis radiorum stellarum. Centiloquium* (Venetië: Erhard Ratdolt 1484) f. f6vb-h12ra⁸

¹ Online via <http://www2.biusante.parisdescartes.fr/livanc/?cote=34859x08&do=chapitre>

² ISTC nr. ii00181000. Online via <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0002/bsb00029495/images/index.html?id=00029495&fip=193.174.98.30&no=&seite=1>

³ Online via <http://books.google.nl/books?id=T-5MAAAAcAAJ&pg=PR6#v=onepage&q&f=false>

⁴ Online via <http://books.google.nl/books?id=whxBAAAACAAJ&printsec=frontcover\lv=onepage&q&f=false>

⁵ ISTC nr. io00128000.

⁶ Online via <http://diglib.hab.de/wdb.php?dir=drucke/xb-3174>

⁷ ISTC nr. ip00786000. Online via <http://archive.org/stream/OEXV10R/OEXV10#page/n0/mode/2up>

⁸ ISTC nr. ip01088000. Online via http://archive.org/stream/OEXV762_2_P3#page/n1/mode/2up en http://bvpb.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.cmd?posicion=1&path=11003376&presentacion=pagina en

- , *Quadripartitum* in: *Quadripartitum. Scientia projectionis radiorum stellarum. Centiloquium* (Venetië: Erhard Ratdolt 1484) f. a2va-f6rb¹
- RAYNALDE, T., *The birth of mankind: otherwise named, The woman's book: newly set forth, corrected, and augmented: whose contents ye may read in the table of the book, and most plainly in the prologue*. E. HOBBY ed. (Farnham: Ashgate Publishing 2009)
- ROCHEUS, N., *De morbis mulierum curandis liber* in: I. SPACH ed., *Gynaeciorum sive de mulierum tum communibus, tum gravidarum, parientium et puerperarum affectibus et morbis libri Graecorum, Arabum, Latinorum veterum et recentium quotquot extant, partim nunc primum editi, partim vero denuo recogniti, emendati* (Straatsburg: Lazarus Zetzner 1597) 61-108²
- RÜFF, J., *Ein schön lustig Trostbüchle von den empfangknussen und geburten der menschen, unnd iren vilfaltigen zufaellen und verhindernussen* (Zürich: Christoffel Froschouer 1554)³
- , *'t Boeck van de vroet-wijfs. In 't welcke men mach leeren alle heymelijckheden van de vrouwen, en in wat gestalte de mensche in sijn moeders lichaem ontfangen, groeyet, en geboren wort* (Amsterdam: Weduwe van Gysbert de Groot 1705)
- RYFF, W.H., *Frawen Rosengarten. Von vilfaltigen sorglichen zufällen und gebrechen der Mütter und Kinder, so inen vor, inn, unnd nach der Geburt begegnen mögnenn* (Frankfurt am Main: Christian Egenolff 1545)⁴
- SALICETO, G. de, *Summa conservationis et curationis. Chirugia* (Venetië: Marinus Saracenus 1489)⁵
- SERAPION DE OUDERE, *Breviarum medicinae* (Venetië: Reynaldus de Novimagio 1479)⁶
- TWAIN, M., *A tramp abroad II* (Leipzig: Bernard Tauchnitz 1880)

<http://daten.digitale-sammlungen.de/0006/bsb00060370/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00060370&seite=1>

¹ ISTC nr. ip01088000. Online via http://archive.org/stream/OEXV762_2_P3#page/n1/mode/2up en http://bvpb.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.cmd?posicion=1&path=11003376&presentacion=pagina en <http://daten.digitale-sammlungen.de/0006/bsb00060370/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00060370&seite=1>

² Online via <http://books.google.nl/books?id=whxBAAAACAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>

³ Online via <http://www.e-rara.ch/zuz/content/pageview/505311>

⁴ Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0002/bsb00029622/images/index.html?id=00029622&fip=193.174.98.30&no=&seite=1>

⁵ ISTC nr. is00033000.

⁶ ISTC nr. is00465000. Online via <http://daten.digitale-sammlungen.de/0006/bsb00061075/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00061075&seite=1>

Literatuur

- AGRIMI, J. en C. CRISCIANI, 'Savoir médical et anthropologie religieuse: les représentations et les fonctions de la *vetula* (XIIIe -XVe siècle)', *Annales: économies, sociétés, civilisations* 48 (1993) 1281-1308
- ANDERSON, J., 'Giorgione, Titian and the sleeping Venus' in: F. BENVENUTI en N. POZZA ed., *Tiziano e Venezia: convegno internazionale di studi, Venezia, 1976* (Vicenza: Neri Pozza 1980) 337-342
- 'Back matter', *Isis* 67 (1976) 151-156
- BAWIDAMANN, G., *Die Quästionen des Jacopo da Forlì zu Avicennas Lehre der Entstehung des Embryos. Ein mittelalterlicher Lehrtext* (dissertatie Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg (FAU): Neurenberg 1988)
- BAYLE, A.L.J. en A.J. THILLAYE, *Biographie médicale par ordre chronologique d'après Daniel Leclerc, Éloy, etc. mise dans un nouvel ordre, révisé et complétée par Bayle et Thillaye I* (Amsterdam: Israël 1967, herdruk van Parijs: Delahays 1855)
- BEALL JR., O.T., 'Aristotle's master piece in America: a landmark in the folklore of medicine', *The William and Mary quarterly* 20 (1963) 207-222
- BENTON, A.L. en R.J. JOYNT, 'Early descriptions of aphasia', *Archives of neurology* 3 (1960) 205-22
- BERTOLACCI, A., 'Albert the Great and the preface of Avicenna's *Kitab al-shifa*' in: D. de SMET en J. JANSSEN ed., *Avicenna and his heritage: acts of the international colloquium, Leuven – Louvain-la-Neuve, September 8 – September 11 1999* (Leuven: Leuven University Press 2002) 131-152
- BLOCK, E., *Garlic and other Alliums: the lore and the science* (Cambridge (VK): Royal Society of Chemistry 2010)
- BOHONOS, M., E. SANDOROWSKA en A. KAWECKA-GRYCZOWA, *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur II* (Wrocław: Officina instituti ossoliniani 1970)
- BONINO, G.G., *Biografia medica Piemontese I* (Turijn: Tipografia bianco 1834)
- BRUNDAGE, J.A., *Law, sex and Christian society in medieval Europe* (Chicago: University of Chicago Press 1987)
- BULLOUGH, V.L., 'An early American sex manual, or, Aristotle who?', *Early American literature* 7 (1973) 236-246
- , 'Medieval medical and scientific views of women', *Viator* 4 (1973) 485-501

- , 'Science vs. humanities: a conflict in the fifteenth-century Italian universities?' in: IDEM, *Universities, medicine, and science in the medieval west* (Burlington: Ashgate 2004) essay VII
- CADDEN, J., *Meanings of sex difference in the Middle Ages. Medicine, science and culture* (Cambridge: Cambridge University Press 1993)
- , 'Western medicine and natural philosophy' in: V.L. BULLOUGH en J.A. BRUNDAGE ed., *Handbook of medieval sexuality* (New York en Londen: Garland 1996) 51-80
- CALCOEN, R., *Inventaire des manuscrits scientifiques de la Bibliothèque royale de Belgique I* (Brussel: Bibliothèque Royale 1965)
- CAMPBELL, D., *Arabian medicine and its influence on the Middle Ages* (Amsterdam: Philo Press 1974)
- CAMPBELL, M.F.A.G., *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle* (Den Haag: Nijhoff 1874)
- CARMICHAEL, A.G., 'Contagion theory and contagion practice in fifteenth-century Milan', *Renaissance quarterly* 44 (1991) 213-256
- Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France III*. Ministère de l'Instruction Publique et des Beaux-Arts (Parijs: Plon 1885)¹
- 'Catalogue of an exhibition of medical manuscripts and incunabula', *Bulletin of the New York Academy of Medicine* 5 (1929) 278-292²
- CHIC GARCÍA, G., 'Consideraciones en torno a un ánfora encontrada en La Punta de la Nao (Cadiz)' in: J. HERNÁNDEZ DÍAZ ed., *Homenaje al prof. dr. Hernández Díaz I* (Sevilla: Universidad de Sevilla 1982) 51-56
- CHIODI, L., *Indice degli incunabuli della Biblioteca Civica di Bergamo* (Bergamo: Tipografia Vescovile G. Secomandi 1966)
- CLARK, J.W., *The observances in use at the Augustinian priory of Saint Giles and Saint Andrew at Barnwell, Cambridgeshire* (Cambridge: MacMillan 1897; herdruk Cambridge: Cambridge University Press 2011)
- COHN JR., S.K., *The Black Death transformed: disease and culture in early renaissance Europe* (Londen: Arnold 2003)
- CRISCIANI, C., 'From the laboratory to the library: alchemy according to Guglielmo Fabri' in: A. GRAFTON en N. SIRAIISI ed., *Natural particulars. Nature and the disciplines in renaissance*

¹ Online via <http://archive.org/stream/cataloguegnr031885fran#page/n5/mode/2up>

² Online via <http://europepmc.org/articles/PMC2393994/pdf/bullnyacadmed00890-0060.pdf>

- Europe* (Cambridge (VS): MIT Press 1999) 295-319
- , 'History, novelty, and progress in scholastic medicine', *Osiris*, 2nd series 6 (1990) 118-139
- DEMAITRE, L., 'Theory and practice in medical education at the university of Montpellier in the thirteenth and fourteenth centuries', *Journal of the history of medicine and allied sciences* 30 (1975) 103-123
- DEZEIMERIS, J.E., C.P. OLLIVIER en J. RAIGE-DELORME, *Dictionnaire historique de la médecine ancienne et moderne, ou précis de l'histoire générale, technologique et littéraire de la médecine, suivi de la bibliographie médicale du dixneuvième siècle, et d'un répertoire bibliographique par ordre de matières* II.I (Parijs: Béchét 1834)
- DUDÍK, B., 'Handschriften der fürstlich Dietrichstein'schen Bibliothek zu Nikolsburg in Mähren', *Archiv für österreichische geschichte* 39 (1868)¹
- ELLIOTT-LOOSE, G., *Les incunables des anciens Pays-Bas conservés à la réserve du département des imprimés de la Bibliothèque Nationale* (Bordeaux: Société des bibliophiles de Guyenne 1976)
- ELMER, P., *The healing arts: health, disease and society in Europe 1500-1800* (Manchester: Manchester University Press 2004)
- ELOY, N.F.J., *Dictionnaire historique de la médecine ancienne et moderne, ou, mémoires disposés en ordre alphabétique pour servir à l'histoire de cette science, et à celle des médecins, anatomistes, botanistes, chirurgiens et chimistes de toutes nations* II (Brussel: Culture et Civilisation 1973, herdruk van Bergen: Hoyois 1778)
- FORBES, T.R., 'Early pregnancy and fertility tests', *Yale journal of biology and medicine* 30 (1957) 16-29
- FRANSEN, P.J., 'The menstrual "taboo" in ancient Egypt', *Journal of Near Eastern studies* 66 (2007) 81-106
- Gesamtkatalog der Wiegendrucke X* (Stuttgart: Hiersemann 2000)
- GHALIOUNGUI, P., S. KHALIL en A.R. AMMAR, 'On an ancient Egyptian method of diagnosing pregnancy and determining foetal sex', *Medical history* 7 (1963) 241-6
- , *The House of Life. Per Ankh. Magic and Medical Science in Ancient Egypt* (Amsterdam: Israël 1973)
- GIEBE, M., 'Die schlummernde Venus von Giorgione und Tizian', *Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden* 23 (1992) 93-110

¹ Online via <http://147.231.53.91/src/index.php?s=v&cat=36&bookid=468>

- GOFF, F.R., *Incunabula in American libraries. A third census of fifteenth-century books recorded in North-American collections* (New York: Bibliographical society of America 1964)
- GOFFEN, R., 'Renaissance dreams', *Renaissance quarterly* 40 (1987) 682-706
- GORDON, B.L., 'Oculists and occultists. Astrology and the eye', *Archives of Ophthalmology* 25 (1941) 36-61
- GREEN, M.H., 'Documenting medieval women's medical practice' in: L. GARCÍA-BALLESTER et al. ed., *Practical medicine from Salerno to the Black Death* (Cambridge: Cambridge University Press 1994) 322-352
- , 'From "Diseases of women" to "Secrets of women": the transformation of gynecological literature in the Later Middle Ages', *Journal of medieval and early modern studies* 30 (2000) 5-39
- , *Making women's medicine masculine. The rise of male authority in pre-modern gynaecology* (Oxford: University Press 2008)
- , *Women's healthcare in the medieval West* (Ashgate: Aldershot 2000)
- , 'Women's medical practice and health care in medieval Europe', *Signs: journal of women in culture and society* 14 (1989) 434-473
- GRENDLER, P.F., *The universities of the Italian renaissance* (Baltimore: Johns Hopkins University Press 2002)
- GRENSEMANN, H., *Natura sit nobis semper magistra: über den Umgang mit Patienten, die Diät bei akuten Erkrankungen, Sterilität von Mann und Frau, Augenleiden: vier mittelalterliche Schriften* (Münster: LIT Verlag 2001)
- GUARNASCHELLI, T.M. en E. VALENZIANI, *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia III* (Rome: la libreria dello Stato 1954)
- GÜNTHER, O., *Die Wiegendrucke der Leipziger Sammlungen und der herzoglichen Bibliothek in Altenburg: ein Verzeichnis*, Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekswesen 35 (Leipzig: Harrassowitz 1909)
- HAEBLER, K., *Typenrepertorium der Wiegendrucke II Italien, die Niederlande, Frankreich, Spanien und Portugal, England: Übersichten* (Halle an S.: Haupt 1908)
- HAGENMEYER, C., *Das Regimen sanitatis Konrads von Eichstätt. Quellen-Texte-Wirkungsgeschichte* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1995)
- HALM, K., G. von LAUBMANN en W. MEYER, *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis 1.1 Codices num. 1-2329* (München: Palm 1892)

- HANDERSON, H.E., *Gilbertus Anglicus. Medicine of the thirteenth century* (Cleveland: The Cleveland medical library association 1918)
- HELLINGA, W. en L. HELLINGA, *The fifteenth-century printing types of the Low Countries I en II* (Amsterdam: Hertzberger & Co. 1966)
- HELM, J.A.M. van der en A.P. ORBAN, 'Breve opusculum: A Latin-Italian book of sayings from the fifteenth century', *Sacris erudiri. A journal on the inheritance of early and medieval Christianity* 48 (2009) 311-464
- HIRSCH, A., 'Guainerio, Antonio G.', in: E. ALBERT et al. ed., *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker II* (Berlijn / Wenen: Urban & Schwarzenberg 1930) 877
- , 'Torre, Giacomo della T.' in: E. ALBERT et al. ed., *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker V* (Berlijn / Wenen: Urban & Schwarzenberg 1934) 611
- HOFFMANN, G., 'Beiträge zur Lehre von der durch Zauber verursachten Krankheit und ihrer Behandlung in der Medizin des Mittelalters', *Janus* 37 (1933) 129-44, 179-92, 211-217
- HOLTROP, J.W., *Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle: collection de facsimile d'après les originaux conservés à la Bibliothèque Royale de La Haye et ailleurs* (Den Haag: Nijhoff 1868)¹
- HORT, I., 'Jacopo di Forlì' in: W.E. GERABEK et al. ed., *Enzyklopädie Medizingeschichte* (Berlijn: De Gruyter 2005) 686
- HUNT, T., 'The old French translation of the 'Four masters gloss' in Wellcome Ms. 546' in: M. GOYENS, P. de LEEEMANS en A. SMETS ed., *Science translated. Latin and vernacular translations of scientific treatises in medieval Europe* (Leuven: Universitaire Pers Leuven 2008) 287-296
- Incunabula: the printing revolution in Europe, 1455-1500. Units 11, 12, 13, 14, 15 & 21: Medical incunabula* (Woodbrigde / London: Primary Source Microfilm 1995)
- IVERSEN, E., *Papyrus Carlsberg No. VIII with some remarks on the Egyptian origin of some popular birth prognoses* (Kopenhagen: Munksgaard 1939)
- JACQUART, D. en C. THOMASSET, *Sexuality and medicine in the Middle Ages* (Cambridge: Polity Press 1988)
- , 'De la science à la magie: le cas d'Antonio Guainerio, médecin italien du XVe siècle',

¹ Online via <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54782588/f1.image>

- Littérature, médecine, société* 9 (1988) 137-156
- , 'Theory, everyday practice, and three fifteenth-century physicians', *Osiris*, 2nd series 6 (1990) 140-160
- JUCHHOFF, R., 'Johann und Konrad von Paderborn. Die Anfänge ihrer Druckertätigkeit in Venedig und Strassburg' in: A. BÖMER, *Westfälische Studien. Beiträge zur Geschichte der Wissenschaft, Kunst und Literatur in Westfalen. Alois Bömer zum 60. Geburtstag gewidmet* (Leipzig: Hiersemann 1928) 211-27
- , 'Johann und Konrad von Paderborn. Die Anfänge ihrer Druckertätigkeit in Venedig und Straßburg' in: IDEM, *Kleine Schriften zur Frühdruckforschung*, Bonner Beiträge zur Bibliotheks- und Bücherkunde 24 (Bonn: Bouvier Verlag Herbert Grundmann 1973) 165-85
- KING, H., *Hippocrates' woman: reading the female body in ancient Greece* (London / New York: 1998)
- , *Midwifery, obstetrics and the rise of gynaecology: the uses of a sixteenth-century compendium* (Aldershot: Ashgate Publishing 2007)
- KLEBS, A.C., 'Incunabula scientifica et medica. Short title list', *Osiris* 4 (1938) iv, 1-11, 13-35
- KOWALCZYK, M., et al., *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum, qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur VI Numeros continens inde ab 772 usque ad 1190* (Bratislava: Institutum Ossolinianum 1996)
- KRONENBERG, M.E., *Campbell's Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle: contributions to a new edition* (Den Haag: Nijhoff 1956)
- LARSON, W.R., 'Three thirteenth-century Lives of St. Margaret of Antioch' in: T. HEAD ed., *Medieval hagiography: an anthology* (New York: Garland Publishing 2000) 675-708
- , 'Who is the master of this narrative? Maternal patronage of the cult of St. Margaret' in: M.C. ERLER en M. KOWALESKI ed., *Gendering the master narrative: women and power in the Middle Ages* (New York: Cornell University Press 2003) 94-104
- LEFEVRE, M., *Catalogues régionaux des incunables des Bibliothèques publiques de France II, Bibliothèques de la région Languedoc-Roussillon* (Bordeaux: Société des bibliophiles de Guyenne 1981)
- LEMAY, H.R., 'Anthonius Guainerius and medieval gynecology' in: J. KIRSHNER en S.F. WEMPLE ed., *Women of the medieval world: essays in honor of John H. Mundy* (Oxford: Basil Blackwell 1985) 317-36
- , 'The stars and human sexuality: some medieval scientific views', *Isis* 71 (1980)

- , 'William of Saliceto on human sexuality', *Viator* 12 (1981) 165-181
- , 'Women and the literature of obstetrics and gynaecology' in: J.T. ROSENTHAL, *Medieval women and the sources of medieval history* (Athens (VS): University of Georgia Press 1990) 189-209
- , *Women's secrets. A translation of pseudo-Albertus Magnus' De secretis mulierum with commentaries* (Albany: State University of New York Press 1992)
- LEMAY, R., 'The true place of astrology in medieval science and philosophy: towards a definition' in: P. CURRY ed., *Astrology, science and society: historical essays* (Woodbridge: Boydell Press 1987) 57-73.
- LENNOX, W.G., 'Antonius Guainerius on epilepsy', *Annals of medical history* 2 (1940) 482-499
- LONG, R.J., 'Botany' in: F.A.C. MANTELLO en A.G. RIGG ed., *Medieval Latin: an introduction and bibliographical guide* (Washington DC: Catholic University of America Press 1996) 401-405
- LONGRIGG, J., *Greek medicine: from the heroic to the Hellenistic age. A source book* (Londen: Duckworth 1998)
- MACLEAN, I., *Learning and the market place: essays in the history of the early modern book* (Leiden: Brill 2009)
- MAGNUS, H., *Superstition in medicine* (New York / London: Funk & Wagnalls 1908)
- MALACARNE, V., *Delle opere de' medici e de' cerusici che nacquero o fiorirono prima del sec. XVI negli Stati della reale casa di Savoia I* (Turijn: nella stamperia del Seminario 1786)
- MATHIJSEN, M., *Naar de letter. Handboek editiewetenschap* (4de druk; Amsterdam: KNAW Press 2010)
- MERISALO, O. en P. PAHTA, 'Tracing the trail transmission: the pseudo-Galenic *De spermate* in Latin' in: M. GOYENS, P. de LEEMANS en A. SMETS ed., *Science translated. Latin and vernacular translations of scientific treatises in medieval Europe* (Leuven: Universitaire Pers Leuven 2008) 91-104
- MOORAT, S.A.J., *Catalogue of Western manuscripts on medicine and science in the Wellcome Historical Medical Library I* (Londen: Wellcome Institute for the History of Medicine 1962)
- MUGNAI CARRARA, D., 'Guaineri, Antonio', *Dizionario biografico degli Italiani* 60 (2003) 111-115
- NAVARRO SALAZAR, M.T., "'De arthetica passione" in a XVth century Italian manuscript', *Reumatismo* 57 (2005) 130-3

- NEUBURGER, M., *Geschichte der Medizin* II.I (Stuttgart: Ferdinand Enke 1911)
- OETTINGER, K., 'Die wahre Giorgione Venus', *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 13 (1944) 113-139
- OSLAN, L.T., 'Charms and prayers in medieval medical theory and practice' *Social history of medicine* 16 (2003) 343-366
- OSLER, W., *Incunabula medica: a study of the earliest printed medical books 1467-1480*. Illustrated monographs issued by the Bibliographical Society 19 (Oxford: Oxford university press 1923)
- PARK, K., *Secrets of women: gender, generation, and the origins of human dissection* (New York: Zone Books 2006)
- PINDTER, R., *Die Incunabeln in der Fideicommiss-Bibliothek des Fürsten Dietrichstein auf Schloss Nikolsburg* (Brünn: Winiker 1884)
- POLAIN, L., *Catalogue général des incunables des bibliothèques de France* IV (Nendeln: Kraus-Thomson 1970)
- PROCTOR, R., *Bibliographical essays* (Londen: Chiswick Press 1905)¹
- RANKIN, A., *Panacea's daughters: noblewomen as healers in early modern Germany* (Chicago: University of Chicago Press 2013)
- REICHLING, D., *Appendices ad Hainii-Copingeri repertorium bibliographicum: additiones et emendationes* II (München: Rosenthal 1906)
- REINER, E., 'Babylonian birth prognoses', *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 72 (1982) 124–138
- Richtlijnen voor het uitgeven van historisch bescheiden* (6de herziene druk; 's-Gravenhage: Nederlands Historisch Genootschap 1988)
- RIDER, C., *Magic and impotence in the Middle Ages* (Oxford: Oxford University Press 2006)
- RONDININI, G.S., 'Filippo Maria Visconti, duca di Milano', *Dizionario biografico degli Italiano* 47 (1997) 772-782
- ROWLAND, B., *Medieval woman's guide to health: the first English gynaecological handbook* (Kent (Ohio): Kent State University Press 1981)
- SCHNEIDER, W., *Lexikon zur Arzneimitttelgeschichte. Sachwörterbuch zur Geschichte der pharmazeutischen Botanik, Chemie, Mineralogie, Pharmakologie, Zoologie*, 7 dl. in 9 bd. (Frankfurt am Main: 1968-1975)

¹ Online via <http://ia700308.us.archive.org/16/items/bibliographicale00proc/bibliographicale00proc.pdf>

- SCHRADEAUS, L., *Monumentorum Italiae, quae hoc nostro saeculo & à Christianis posita sunt, libri quatuor* (Helmstedt: Jakob Lucius 1592)
- SCHULLIAN, D.M. en F.E. SOMMER, *A catalogue of incunabula and manuscripts in the Army medical library* (New York: Schuman 1950)
- SELTSAM, P., *Zur Lehre von der Reinigung der Luft zur Zeit des Schwarzen Todes (1348) und während der folgenden hundert Jahre: Mitteilung eines handschriftlichen "Summarium de rectificatione aeris" von Antonius Guaynerius* (Würzburg: Universität Würzburg 1923)
- SILVESTRE, H., 'Notice sur le manuscrit de médecine Bruxelles, Bibliothèque Royale 3204-18', *Latomus. Revue d'études Latines* 14 (1995) 548-60
- SIMILI, A., 'Bellocchi (de Belloculis), Luchino', *Dizionario biografico degli Italiani* 7 (1970) 751¹
- SIRAI, N.G., *Medieval and early renaissance medicine. An introduction to knowledge and practice* (Chicago: University of Chicago Press 1990)²
- STANNARD, J., 'Rezeptliteratur as Fachliteratur' in: W. EAMON ed., *Studies on medieval "Fachliteratur"* (Brussel: OMIREL 1982) 59-73
- STEINSCHNEIDER, M., *Die hebraeischen Uebersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des Mittelalters, meist nach handschriftlichen Quellen* (Berlijn: Kommissionsverlag des Bibliographischen bureaux 1893)³
- STILLWELL, M.B., *Incunabula in American Libraries: a second census of fifteenth-century books owned in the United States, Mexico, and Canada* (New York: Bibliographical society of America 1940)
- STÖHSEL, R., *Die Fieberlehre an den Universitäten Montpellier und Pavia im 14. und 15. Jahrhundert: Mitteilung eines handschriftlichen "Sermo utilis de febricus" von Antonius Guaynerius* (Würzburg: Universität Würzburg 1923)
- STRECKER, K., *Introduction to medieval Latin* (vertaald en herzien door R.B. Palmer) (Dublin / Zürich: Weidmann: 1967, 4de druk)
- SÜDHOFF, K., 'Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des "Schwarzen Todes" 1348', *Archiv für Geschichte der Medizin* 16 (1925)
- TEMKIN, O., *The falling sickness: a history of epilepsy from the Greeks to the beginnings of*

¹ Online via [http://www.treccani.it/enciclopedia/luchino-bellocchi_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/luchino-bellocchi_(Dizionario-Biografico))

² Online via http://www.bregoward.com/lib/b/Medieval_and_Early_Renaissance_Medicine_An_Int.pdf

³ Online via <http://archive.org/stream/diehebraeischen00steigoog#page/n5/mode/2up>

- modern neurology* (2de herz. druk, Baltimore: Johns Hopkins University Press 1994)
- THIENEN, G. van, en J. GOLDFINCH ed., *Incunabula printed in the Low Countries. A census*, Bibliotheca bibliographica Neerlandica 36 (Nieuwkoop: De Graaf 1999)
- THORNDIKE, L., *A history of magic and experimental science IV* (2de druk; New York: Columbia University Press 1953)
- TOTELIN, L., *Hippocratic recipes: oral and written transmission of pharmacological knowledge in fifth- and fourth century Greece* (Leiden: Brill 2009)
- , 'Old recipes, new practice? The Latin adaptations of the Hippocratic *Gynaecological treatises*', *Social history of medicine* 24 (2011) 74–91¹
- WALTHER, H., *Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung. Carmina medii aevi posterioris latina* 2 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1964)
- WEAR, A., 'Explorations in renaissance writings on the practice of medicine' in: IDEM, R.K. FRENCH en I.M. LONIE ed., *The medical renaissance of the sixteenth century* (Cambridge: Cambridge University Press 1985) 118-145
- WESTENDORF, W., *Handbuch der altägyptischen Medizin I* (Leiden: Brill 1999)
- WICKERSHEIMER, E., *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Age I* (Parijs: Droz 1936)
- WILLIAMS, S.J., *The secret of secrets: the scholarly career of a Pseudo-Aristotelian tekst in the Latin Middle Ages* (Ann Arbor: University of Michigan Press 2003)
- WITTEK, M., *Inventaire des manuscrits de papier du XVe siècle conservés à la Bibliothèque Royale de Belgique et de leurs filigranes, III Manuscrits datés (1461-1480)* (Brussel: Bibliothèque Royale de Belgique 2005)

¹ Online via <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3063955/>